

ISSN 1986-5244

PREGLJED

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA/PERIODICAL FOR SOCIAL ISSUES

God. LIV, br. 1 (2013.)

Sarajevo, januar/January-april/April 2013

BROJ
NUMBER

1

ISSN 1986-5244

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
1

Godina
2013.

Godište
LIV

Sarajevo, januar-april 2013.

PREGLED

časopis za društvena pitanja

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Obala Kulina bana 7/II, Bosna i Hercegovina

Redakcija časopisa:

Nijaz Bajgorić
Uzeir Bavčić
Enes Durmišević
Salih Fočo
Marina Katnić-Bakaršić
Senadin Lavić
Mirko Pejanović
Hidajet Repovac
Nusret Smajlović

Međunarodna redakcija:

Zvonko Kovač, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatska)
Dragan Milanović, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatska)
Milan Podunavac, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu (Srbija)
Vesna Požgaj-Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)
Stanka Setnikar-Cankar, Fakultet za upravu Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
Veselin Vukotić, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis Univerziteta Donja Gorica (Crna Gora)

Glavni i odgovorni urednik:

Senadin Lavić

Zamjenica glavnog i odgovornog urednika:

Marina Katnić-Bakaršić

Izvršni urednik:

Uzeir Bavčić

Sekretar redakcije:

Fuada Muslić

Korektura:

Tarik Čušić

Prijevod:

Mirza Čerkez

DTP:

Karmel Sokanović

Tiraž:

300 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Odgovorna osoba Štamparije:

Šehzija Buljina

Izlazi četveromjesečno

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, INDEX COPERNICUS i CEEOL međunarodnim bazama podataka.

Univerzitetski tele-informatički centar je kreirao i dizajnirao web stranicu časopisa www.pregled.unsa.ba.

ISSN 0032-7271 (Print)

ISSN 1986-5244 (Online)

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
1

Year
2013

Volume
LIV

Sarajevo, January-April 2013

PREGLED

Periodical for Social Issues

Publisher:

University of Sarajevo
Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Bosnia and Herzegovina

Editorial Board:

Nijaz Bajgorić
Uzeir Bavčić
Enes Durmišević
Salih Fočo
Marina Katnić-Bakaršić
Senadin Lavić
Mirko Pejanović
Hidajet Repovac
Nusret Smajlović

International Editorial Board:

Zvonko Kovač, University of Zagreb, Faculty of Philosophy (Croatia)
Dragan Milanović, University of Zagreb, Faculty of Physical Education (Croatia)
Milan Podunavac, University of Belgrade, Faculty of Political Science (Serbia)
Vesna Požgaj-Hadži, University of Ljubljana, Faculty of Philosophy (Slovenia)
Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)
Stanka Setnikar-Cankar, University of Ljubljana, Faculty of Administration (Slovenia)
Mitja Velikonja, University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences (Slovenia)
Veselin Vukotić, University of Donja Gorica, Faculty of International Economy, Finances and Business (Montenegro)

Editor-in-Chief:

Senadin Lavić

Deputy Editor-in-Chief:

Marina Katnić-Bakaršić

Executive Editor:

Uzeir Bavčić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić

Language Editor:

Tarik Čušić

Translation:

Mirza Čerkez

DTP:

Karmel Sokanović

Press run:

300 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Officer in charge in Printing-house:

Šehzija Buljina

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, INDEX COPERNICUS and C.E.E.O.L. international databases.

Webpage www.pregled.unsa.ba created and designed by the University Tele-Information Center

ISSN 0032-7271 (Print)

ISSN 1986-5244 (Online)

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

Mario Hibert: (Bio)politika znanja u doba informacionalizma / Biopolitics of Knowledge in the Age of Informationalism	1
Matija Varga: Informacijski sustavi za upravljanje razvojem znanja u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama / Information Systems for the Knowledge Development Management in Private Companies and Public Institutions	27
Elvir Čizmić i Kanita Imamović-Čizmić: Principi funkcioniranja univerziteta treće generacije – lekcije za univerzitete u procesu tranzicije / The Principles of Third Generation Universities Functioning-lessons for Universities in Transition Process	51
Edin Mehanović: Kutiljerov mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu / Cutilheiro's Peace Plan for Bosnia and Herzegovina	71
Merisa Karović: Masakr na Markalama, 5. februar 1994. / The Markale Massacre, 5 February 1994	85

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Safet Halilović: Od bilateralne do preventivne diplomatije / From Bilateral to the Preventive Diplomacy	117
Enes Pašalić: Zločin bez kazne / The Unpunished Crime	133
Nermin Tursić: Evropska unija i nacionalni suverenitet država članica: Ugovorna osnova EU sa osvrtom na odbačeni Ustav EU / The European Union –Sovereign States' Political Union : The Contractual Basis of the EU with Regard to the Rejected EU Constitution	161
Sabina Žunić: Liberalno društvo kao rodno mjesto lokalne samouprave / Liberal Society as the Birthplace of the Local Self Government	185
Muharem Klapić, Amra Nuhanović i Sead Omerhodžić: Stanje i prognoze daljnjeg kretanja ekonomije Bosne i Hercegovine / State and Prognoses of Further Flows in Economy of Bosnia and Herzegovina	211
Adisa Delić: Društvena odgovornost preduzeća / Corporate Social Responsibility	233
Sarina Bakić: Ključni aspekti fenomena kiča u društvenim naukama / Key Aspects of the Kitsch Phenomenon in Social Sciences	251

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Enes Dedić: Knjiga o vlasima Bobanima / A Book about the Bobani Vlachs	273
Vesna Čaušević-Kreho: Osvajanje diskursa kao osvajanje moći / Conquering Discourse as Conquering Power	277
Nedžad Smailagić: Kriminalitet i tranzicija u zemljama Centralne i Istočne Evrope / Crime and Transition in Central and Eastern Europe	281
Senadin Lavić: Crteži Mehmeda Slezovića sa motivima Počitelja i Hercegovina Motifs	287
Upute za autore	291

Članci / Articles

(BIO)POLITIKA ZNANJA U DOBA INFORMACIONALIZMA

**BIOPOLITICS OF KNOWLEDGE IN THE AGE OF
INFORMATIONALISM**

Sažetak

Ironija znanstvenog i tehničkog znanja u doba komunikacijskog kapitalizma i korporativne demokratije objektivizira se tehnodeterminističkim poimanjem statusa znanja i uloge suvremene informacijsko-komunikacijske tehnologije u proizvodnji subjektivnosti i društvenosti 21. stoljeća. U radu se tematizira fantazma demokratske politike informacijskog društva koja se kroz tehnouznanstveni, biopolitički diskurs inaugurira kao „postdemokratska“ mantra neoliberalne paradigme ekonomske racionalnosti kapitalizma.

Ključne riječi: *informacijsko društvo, informacijsko-komunikacijske tehnologije, kognitivni kapitalizam, znanje, mreža*

Summary

The irony of scientific and technical knowledge in the age of communication capitalism and corporative democracy is being revealed by techno-deterministic status of knowledge and role of information and communication technology in production of society and subjectivity in the 21st century. In this paper, the phantasm of democratic policy of information society which has been inaugurated by biopolitical, techno-scientific discourse as “post-democratic“ mantra of neoliberal paradigm of capitalist economic rationality, is problematized.

Keywords: *information society, information-communication technology, cognitive capitalism, knowledge, Internet.*

Uvod

Umreženo, informacijsko društvo nedvojbeno predstavlja dominantan oblik povezivanja kulture, politike, ekonomije i obrazovanja uopće sa proizvodnim odnosima koje obilježava nova organizacijska paradigma tzv. distributivne proizvodnosti. Premda se informacijsko društvo najčešće opisuje kao ono u kojem kreiranje, organizacija, korištenje i distribucija informacija jeste značajna odnosno dominantna ekonomska, politička i kulturna aktivnost, suvremene informacijsko-

komunikacijske tehnologije (ICT) nisu tek novi način perpetuiranja tehnološkog znanstveno-idejnosti, već se njihova specifičnost u smislu proizvodno-distributivne kompleksnosti neizostavno vezuje kako uz nove oblike emancipacije kao rezultat dehijerarhiziranih društvenih interakcija¹ tako i nove oblike ekonomske kontrole i nadzora.² Pa iako karakter informacijskog društva primarno određuje činjenica da proizvodnja znanja dominira nad proizvodnjom kapitala i rada, bez razumijevanja tendencija suvremenog globalizma da se posredstvom informacijsko-komunikacijske tehnologije proširi dominacija neoliberalnog kasnokapitalističkog modela, tj. kapitalističke vrijednosno-profitne matrice djelovanja (koja u svojoj esenciji drži kako spontano uspostavljanje tržišne ravnoteže jeste ne samo najbolji mehanizam upravljanja tržišnim odnosima već i suština slobodnog društva) na ona polja društvene zajednice i ljudske aktivnosti koja ranije nisu bila primarno u fokusu interesa kapitala, nije moguće ni rekonceptualizirati posljedice aktivnosti društva organiziranog oko mreže koje nerijetko bivaju reducirane na isključivo tehnološke zahtjeve namjesto šireg kontekstualiziranja tehnologije spram globalne informacijske politike. Sile nove ekonomije koje informacije, posredstvom informacijsko-komunikacijske tehnologije i mreže, vide kao ključni produkt proizvodnje, penetrirale su u sve domene ljudskih aktivnosti, otjelotvorujući se u mogućnostima planetarne interkonektivnosti, lokalne transformativnosti, inovativnosti i međuovisnosti. Međutim, da bi se podrobnije razumjelo ovakvo stanje, neophodno je naznačiti kako je umreženom, globalnom društvu prethodila kriza kapitalističke ekonomske doktrine krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća koja je svoju strukturalnu krizu i galopirajuću inflaciju mogla prevladati jedino putem

¹ Kahn i Kellner definiraju pojam informacijskog društva kao dinamični i složeni prostor u kojem ljudi mogu konstruirati identitet, kulturu i društvene prakse te eksperimentirati sa njima. Vidjeti: Richard Kahn, Douglas Kellner, *Technopolitics, Blogs, and Emergent Media Ecologies – a critical/reconstructive approach*, The Culture and Digital Tools, Eds. Byorn Hawk, David M. Rieder and Ollie Oviedo. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2008.

² Duh informacijskog društva, taj svojevrsni projekat protuprosvjetiteljstva, svojim odricanjem od istine ne samo da ugrožava kulturu (samo)svijesti dovodeći je do samog odvajanja od njezina moralnog bića već prijete društvom totalnog upravljanja ljudima – „totalitarizam je metapolitički po njegovoj stvarnosti i prirodi; štaviše, totalitarizam je i postpolitički, jer opcija totalitarnog ozbiljenja ireverzibilno involvira ukidanje bazičnih političkih pojmova, ustanova, koncepcija: vladavine prava, izbora, demokratije, države.“ Vidjeti: Bojan Jovanović, *Digitalna despotija*, Podgorica, Plima i Nova knjiga, 2008, str. 16.

produktivnosti u informacijskoj tehnologiji, deregulaciji, liberalizaciji, privatizaciji, globalizaciji i umrežavanju. Drugim riječima, složenu dinamiku isprepletenih odnosa koji se tiču ekonomije znanja, odnosa između kapitala i rada, finansija i proizvodnje nije moguće razumjeti bez sagledavanja prijelaza sa industrijskog na postindustrijski kapitalistički proizvodni sustav.

Kognitivni kapitalizam

Objašnjavajući procese neoliberalne desocijalizacije ekonomije, Albo, Gindin i Pantich ističu da porijeklo globalne finansijske krize treba razumijevati u njezinoj povijesnoj dinamici te kroz direktnu povezanost sa kontradikcijama kapitalističkog tržišta iz druge polovine prošlog stoljeća odnosno kao direktne posljedice poticanja akumulacije kapitala od finansijskog sektora, što se nije provodilo isključivo kroz investicije poduzetničkog kapitala u visoku tehnologiju, već izravnim razvojem tehnoloških inovacija u domenu kompjuterizacije i informacijskih sistema.³ Proširenjem robne sfere (postupnim koloniziranjem institucija države blagostanja i zajedničkih dobara, što ih predstavljaju znanje i život) kao i ponovnim uspostavljanjem konkurentskog poretka, neizvjesnosti i individualizacije najamnog odnosa, prema riječima Carla Vercellonea, moguće je uočiti prijeporni karakter mogućnosti za učinkovito upravljanje ekonomijom znanja.⁴ Vercellone kao ključni argument u svojoj analizi modela preživljavanja kapitalizma odnosno geneze kognitivnog kapitalizma ističe uspostavljanje uvjeta za ekonomiju zasnovanu na znanju: „(...) prijelaz na kognitivni kapitalizam rezultat je procesa restrukturiranja kojim kapital pokušava obuhvatiti i podvrgnuti svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja i prigušiti potencijal emancipacije sadržane u poletu rasprostranjene intelektualnosti.“⁵ Naime,

³ Greg Albo, Sam Gindin, Leo Pantich, *In and Our of Crisis. The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, Oakland, CA: PM Press, 2010, str. 122–129.

⁴ Procese odvajanja znanja od procesa proizvodnje (oslobađanje od potčinjenosti proizvodnim procesima) Carlo Vercellone istražuje kroz pretpostavku o mogućem zalasku industrijskog kapitalizma. Analizirajući strukturalne uloge transformacija kapitalizma glede podjele rada, posebice proizvodnu revoluciju fordističkog kapitalizma (masovnu industrijsku proizvodnju), Vercellone ukazuje kako je linearni sistem materijalne proizvodnje u krizi. Carlo Vercellone, *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Zagreb, Politička kultura, 2007.

⁵ Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, *Ekonomski pregled* vol. 57, br. 11, 2007, str. 809–829.

Dostupno na:

širenje središnje uloge znanja unutar društvene organizacije proizvodnje oslikava ključni moment valorizacije kapitala u kontekstu pojave široke baze potrošača koji su tehnološki opismenjeni da inovacije iz područja računarstva, zabave i telekomunikacija učine dijelom svojih života.⁶ Čitav spektar socijalnih, kulturnih i ostalih ljudskih aktivnosti zasnovanih na intelektualnom i kreativnom radu tako postaje područje u kojem je na djelu tzv. kognitivni kapitalizam koji djeluje preko profitno zasnovanog sustava neoliberalne doktrine. Promjene primjetne u globalnom industrijsko-proizvodnom režimu posebno su karakteristične za ulogu informacijsko-komunikacijskih, uslužnih, nematerijalnih djelatnosti u produkciji kognitivno ostvarenog kapitala. Informacijski režim produkcije kapitala svoje „uskrsnuće“ sada pronalazi na mreži budući da potencijal informacijsko-komunikacijske tehnologije omogućava uspostavljanje umreženog društvenog sustava međupovezanosti. S tim u vezi, izjednačavanje postindustrijalizma sa informacijskom ekonomijom zapravo predstavlja realizaciju tržišne logike kasnog kapitalizma u informacionalizmu. Manuel Castells primjećuje kako „prvi put u povijesti, osnovna jedinica gospodarske organizacije nije subjekt, bilo da se radi o pojedincu (npr. poduzetniku) ili o kolektivu (korporacija, država) već je to jedinica mreža, što vodi korporacijskom etosu akumuliranja kapitala i obnovljenoj privlačnosti konzumerizma.“⁷ Postindustrijski proizvodni procesi kojima dominiraju uslužne djelatnosti, komunikacijsko-informacijske, telekomunikacijske usluge i *infotainment* te proizvodnja zasnovana na novom modelu eksploatacije rada koincidira sa razvojem multinacionalnih/transnacionalnih korporacija odnosno sa uspostavljanjem modela neoliberalnog kapitalističkog sustava globalnih dimenzija. Nova paradigma rada,⁸ koja je donijela promjene u podjeli

<http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

⁶ Društveno-ekonomske promjene koje su rezultirale smanjenjem uloge i značaja klasičnog industrijskog radnika, brisanjem granice između fabrike i društva, radnog i neradnog vremena, proizvodnje i potrošnje, odnosno utjecale na hibridizaciju nekada autonomnih sfera (dovele do preplitanja tradicionalnih podjela između privatnog i javnog, države i civilnog društva, rada, politike, intelektualnih aktivnosti uopće) označavane su kao „superindustrijsko društvo“ (Toffler), postkapitalističko društvo (Dahrendorf), programirano društvo (Touraine), kao i već spominjanim terminom „postindustrijsko društvo“ (Bell). Vidjeti: Dušan Žubrinić, *Predgovor*. U: Alain Touraine, *Postindustrijsko društvo*, Beograd, Plato, 1998, str. 5–14.

⁷ Manuel Castells, *Uspón umreženog društva*. Zagreb, Golden marketing, 2000, str. 230.

⁸ Nematerijalna, umna, komunikacijska paradigma rada označava kako se u novom kapitalizmu radna aktivnost rastućeg dijela populacije sve više sastoji iz obrade informacija, proizvodnje znanja odnosno angažiranja u uslužnim djelatnostima

rada i najamnom odnosu,⁹ ubrzanju ritma inovacije,¹⁰ ojačala sustav prava intelektualnog vlasništva, čini sukus kognitivnog kapitalizma. Kognitivni se rad, prema svojoj naravi, predstavlja kao kompleksna kombinacija intelektualnog djelovanja, refleksije, komunikacije, uzajamnog djelovanja i elaboriranja znanja koje se ostvaruju koliko izvana toliko i u samom okviru neposrednog rada, izravno, u proizvodnji.¹¹ Iz toga slijedi da se pojam rada od sada mora proširiti na ukupnost društvenih odnosa koji sudjeluju u ekonomskoj i društvenoj reprodukciji. Paradoksalno, premda intelektualni i nematerijalni rad postaju glavno izvorište vrijednosti, razvoj ekonomije zasnovane na znanju doima se kao model društvene regresije. Drugim riječima, društvo znanja koje potencijalno sugerira konstitutivnu moć mnoštva ne uspijeva se emancipirati od kapitalističke logike koja ga uokviruje.¹² Naprotiv, hegemonija kapitalističke logike ostaje vezana uz proširenje tehničke kontrole preko tradicionalnih granica kako bi se, sada putem dekontekstualizirane informacijsko-komunikacijske platforme, radikalno

zasnovanim na razmjeni znanja, komunikaciji i proizvodnji čovjeka čovjekom. Vidjeti: Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, 2007, str. 809–829. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

⁹ Karakteristika informatiziranog društva ogleda se u restrukturiranju organizacije rada i proizvodnih odnosa. Sociolozi su takvu situaciju opisali kao stanje u kome se pojavljuje fenomen *prekarnosti* (*precarity*) kojim se opisuje nesigurnost kao posljedica pojačane fleksibilnosti kapitala na prijelazu sa industrijske na postindustrijsku proizvodnu matricu. Terminom prekarnost se označava model rada u postindustrijskom kapitalizmu te se njime pokušavaju objasniti i obuhvatiti kompleksne promjene pozicioniranosti radnika (prekarijata) i njihovog rada u uvjetima neoliberalnog kapitalizma. Tipični oblici prekarnosti su npr. nestabilnost radnih mjesta, privremeni ili povremeni rad, potaknuti procesi samozapošljavanja i sl. Vidjeti više: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London, Bloomsbury Academic, 2011.

¹⁰ Glavni izvor kompetitivnosti ne pronalazi se više u tehnologijama inkorporiranim u fiksnom kapitalu, nego u sposobnostima radne snage da ovlada dinamikom stalnog mijenjanja i neprekidnog obnavljanja znanja podvrgnutog brzom zastarijevanju. Režim neprestane inovacije neprestano utječe na genezu različitih vrsta specijalizacija. Vidjeti: Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, 2007, str. 809–829. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

¹¹ U tom se okviru konvencionalne granice između rada i nerada raspadaju pa društvo u cjelini postaje izvor tehničkog napretka koji je tvrtkama egzogen. Vidjeti: Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, str. 809–829. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

¹² Ibidem.

povećala kontrola nad radnom snagom, organizacijom rada i njegovim upravljanjem.

Informacijski imperijalizam

Postajući jednom od temeljnih tržišnih kategorija, znanje danas predstavlja afirmaciju onih vrijednosti koje su u službi ostvarivanja profita. Promicanjem neoliberalne logike kao gospodarsko-ideološke vrijednosne matrice znanje se tretira poput robe, ono što treba prodati, sve rjeđe, slobodno dijeliti. Konvergencija informacijskih mreža u globalnu digitalnu mrežu pretpostavlja platformu za razmjenu informacija i usluga prema potrošačkim principima. Globalna, instant konektivnost, omogućena mobilnošću elektronskih bitova odnosno digitalnih objekata, prema riječima Davida Harveya, uvjetovala je radikalnu reorganizaciju ekonomskih aktivnosti u vremenu i prostoru, stvarajući „vremensko-prostorne kompresije“ i sa njima povezane, fleksibilne akumulacije kapitalističkog modela organizacije.¹³ Deinstitutionalizacijom korporacijske ekonomije, njezinim premještanjem iz fabrika, kancelarija i sl. fizičkih mjesta na globalni prostor mreže, digitalizirana postindustrijska proizvodnja pokazuje iznimno važno značenje komunikacija za reorganizaciju korporacijskog, tj. finansijskog menadžmenta. Budući da bez novih tehnologija globalno praćenje robe i ljudi, poslovna mobilnost i administrativna koordinacija ne bi bili mogući, kao ni real-time monitoring svih ovih akcija, poslovni model komuniciranja putem mreže ističe se kao osa globalizirane, postindustrijske ekonomije.¹⁴ Kada objašnjavaju da je tržište postalo multinacionalno, a transnacionalne korporacije vodeće institucije globalne ekonomije, Susane Strange i Naomi Klein hoće naglasiti kako se moć preselila sa države na transnacionalne korporacije.¹⁵ I dok su internet i

¹³ David Harvey, *The condition of postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989.

¹⁴ Heather Menzies, *Challenging capitalism in cyberspace*. U: *Capitalism and the information age*, ur. John, McChesney, Robert Meiksins Wood i John Bellamy Foster, New York, Monthly Review Press, 1998, str. 87–98.

¹⁵ Susane Strange ističe kako su države privatizacijom teške industrije preselile proizvodnju roba i usluga u tzv. treći svijet, te značajno smanjile izdvajanja za istraživanja i razvoj. Za privlačenje novih poslovnih aranžmana, tvrdi Strange, ostvarivanje veza i partnerstava sa transnacionalnim korporacijama postalo je daleko značajnije nego ostvarivanje veza sa vladama. Naomi Klein također pojašnjava kako je relociranje proizvodne industrije u zemlje u razvoju transnacionalne korporacije učinilo izuzetno odgovornim za redistribuciju bogatstava siromašnim zemljama od država i međunarodnih organizacija za pomoć. Fluktuacija na finansijskom tržištu su tako dovele

mreža konotirali građansku i potrošačku stranu nove informacijsko-komunikacijske infrastrukture, termin poput „informacijska autocesta“ je konotirao veliki biznis, zbog čega postaje jasno kako novi okvir geopolitičke ekonomije (globalizacija ili globalni kapitalizam) ne bi bio niti zamisliv niti realan bez postojanja interneta kao globalne digitalne informacijsko-komunikacijske infrastrukture. U novom komunikacijskom kontekstu, koji je omogućio novi, globalni medij, stvoreni su novi oblici društvenih i ekonomskih aktivnosti: digitalna mreža osigurala je metainstitucionalni okvir za organizaciju, koordinaciju i upravljanje deinstitucionaliziranim radom od bankarskih sve do zdravstvenih i obrazovnih usluga. Zemlje u razvoju počele su pratiti novu ekonomsku doktrinu uz supervizorsku pomoć institucija poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije i Svjetske banke, koje su uvjetovale njihovo pristajanje na deregulaciju domaće ekonomije, liberalizaciju trgovine i investiranja te privatizaciju javnih kompanija.¹⁶ Odbijanje slijeđenja ovakvog trenda, neodobravanje liberalizacije nacionalnih ekonomija vodilo je ili ka isključivanju globalne ekonomske zajednice ili pak nametanju snažnih sankcija od Svjetske trgovinske organizacije.¹⁷ Rosenau je još mnogo ranije ukazao na slabljenje dominacije nacionalnih državnih politika u globaliziranom svijetu policentrične svjetske politike u kojem države trebaju sada dijeliti arenu globalne politike sa korporacijama, nevladinim organizacijama i tijelima poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske trgovinske organizacije.¹⁸ Nacionalne politike gube svoju suverenost kroz proces internacionalizacije političkog odlučivanja, usljed čega dolazi do ograničavanja njihove autonomije te sudaranja sa regionalnim i

do stanja u kome vlade više nisu mogle osigurati niti garantirati sigurnost na poslu pa su tako i odnosi koji se tiču radnih odnosa postali dijelom korporativnog sektora. Također, države su postale neefikasne u učinkovitom oporezivanju transnacionalnih korporacija, što posljedično dodatno porezno opterećuje građane. Sve ovo govori u prilog nemogućnosti ograničavanja korporativne moći čiji se autoritet paralelno sa autoritetom države nameće kao izvoriste totalitarne, kapilarne opresije. Vidjeti: Susan Strange, *The Retreat of the State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.; Naomi Klein, *No Logo*, London, Flamingo, 1999.

¹⁶ Joseph Stiglitz, *Globalisation and Its Discontents*, London, Penguin Group, 2002.

¹⁷ Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, New York, Metropolitan Books, 2007.

¹⁸ James Rosenau, *Turbulence in World Politics*, London, Harvester Wheatsheaf, 1990.

međunarodnim silama poput Evropske unije, Ujedinjenih nacija i NATO-a.¹⁹

Mreža kao medij globalizacije učinila je svjetsku ekonomiju integriranijom i međuovisnom, a nova ekonomska paradigma, prema riječima Geerta Lovnika, u internetu je pronašla sinonim za novu ekonomiju, tj. ekspanziju kapitalističkog monopola neokonzervativne političke doktrine.²⁰ Nova ekonomija ili „mješavina neoliberalne politike države i poduzetničkih mitova“²¹ veže se za stratege teorijskog koncepta tzv. trećeg puta, nekadašnjeg britanskog ministra Tonyja Blaira i njegovog savjetnika, sociologa Anthonyja Giddensa, koji su krajem prošlog stoljeća istakli novi politički i ideološki okvir socijalne politike u službi redefiniranja i transformacije socijalne države.²² U globalizacijskim procesima se, dakle, pronalazi osnov za promjene modernog društva, a postmoderni politički koncept trećeg puta kao revidirana teorija modernizacije postaje nova orijentacija vodećih svjetskih demokratija. Posljedice sinteze odnosno nestajanje ideoloških i koncepcijskih razlika između liberalizma i socijaldemokratije očituju se u političkim ciljevima razgradnje države blagostanja odnosno redizajniranja socijalne države pa se u konačnici globalizacija s pravom može tretirati kao sinonim za eroziju (ne nestajanje) suvereniteta nacionalnih država. Josip Kregar naglašava kako kriza konzervativnog i socijaldemokratskog tipa državnog uređenja nije bila samo kriza novca, institucija i programa već same ideje skrbi države za ekonomska i socijalna prava te da je kao takva bila itekako plodno tlo za prihvatanje viđenja ekonomije kao bitno društvenog procesa.²³ Insistiranje na mijenjanju navika stečenih izgradnjom države blagostanja (navika i shvaćanja da će država racionalnom i planiranom politikom riješiti društvene probleme) postaje ključna odrednica mišljenja kojim se zagovara stvaranje nove poduzetničke kulture ideološke doktrine koja u globalizaciji (i uz nju

¹⁹ David Held et al., *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*, Cambridge, Polity, 1999.

²⁰ Geert Lovnik, *New Media Culture in the Age of the New Economy*. Dostupno na: http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/lovinktext.html (24. 7. 2010.).

²¹ Ibidem.

²² Josip Kregar, *Treći put: novi politički i ideološki okviri socijalne politike*, Revija za socijalnu politiku, vol. 7, br. 2, 2000. Dostupno na:

http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/253/257#_edn5 (28. 6. 2009.).

²³ Ibidem.

pratećim fenomenima poput deregulacije i privatizacije)²⁴ vidi osnov za društvene reforme. Posljedice utilitarističke filozofije mehanicističkog pristupanja ekonomiji (preferiranja privatnog nad državnim vlasništvom, privilegovanja tržišta kao regulatora javnih prioriteta) u kontekstu gotovo apsolutne međupovezanosti svjetske ekonomije na globalnoj razini (u smislu trgovine robom, novcem i znanjem) dodatno su zaoštrene rastom i napretkom informacijsko-komunikacijskih, digitalnih tehnologija.²⁵ Kritičari globalizacije koji su od samih početaka ekspanzije globalnog tržišnog fundamentalizma upozoravali na deficite, manjkavosti i izazove demokratskih institucija države da građanima garantiraju određena zajamčena prava zapravo su pokušavali upozoriti na iznimno velike i ozbiljne opasnosti odnosno činjenicu da je globalizacijska atmosfera otvorila nezamislive mogućnosti ekonomske eksploatacije.²⁶ Druga modernost²⁷ u formi novog svjetskog poretka utemeljena je tzv. definiranim Vašingtonskim konsenzusom²⁸ kojim se zagovara opća

²⁴ Ideja deregulacije, tj. povlačenja socijalnih standarda u korist tržišne samoregulacije postaje osnova društvene reformacije, a usluge, znanje, vještine i kreativnost postaju kameni temeljci političke filozofije trećeg puta koja kao glavni izvor vrijednosti i konkurentske prednosti u suvremenom gospodarstvu vidi ljudski i intelektualni kapital.

²⁵ Kazys Varnelis, *The Meaning of Network Culture*, Eurozine (14. 1. 2010.). Dostupno na: <http://www.eurozine.com/articles/2010-01-14-varnelis-en.html> (12. 11. 2011.).

²⁶ Globalni projekt neoliberalne demokratizacije svijeta kao novog ekonomskog poretka pretpostavlja stvaranje novih standarda socijalne ekonomije koji prvenstveno utječu na svođenje države na „normalnu mjeru“. Kako bi se snašle na otvorenom tržištu, globalnoj tržišnoj utakmici, odnosno postale međunarodno kompetitivne zemlje u razvoju, i tranzicijske se zemlje sa tako susreću sa nužnošću provođenja tzv. neoliberalnih reformi kroz Programe strukturalnog prilagođavanja (Structural Adjustment Program), koji predviđaju deregulaciju i privatizaciju (otvaranje tržišta uklanjanjem prepreka za slobodnu trgovinu, privatizaciju državnih dobara, značajna smanjenja javne potrošnje i ukidanje zaštite u domenu politike zapošljavanja). Naizgled benigni model reforme koji bi imao za cilj ekonomsku stabilizaciju i smanjivanje siromaštva, u konačnici se iskazao kao rastuća zavisnost o institucijama poput Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Kako ovakva vrsta kreditiranja dodatno produbljuje društvenu nejednakost, detaljno je obrazložila Naomi Klein, ukazujući na koji način funkcionira „doktrina šoka“ odnosno „industrija demokratije“ koja državu po državu uvlači u transformativne procese istovremeno stvarajući nove polarizacije i stratifikacije svjetske populacije (tzv. globalizirani bogati i globalizirani siromašni). Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, New York, Metropolitan Books, 2007.

²⁷ Frazu „druga modernost“ je kreirao njemački sociolog Ulrich Beck, a opisuje društvo rizika u kome se postojeći sistemi tretiraju kao dio globalnog problema, a ne rješenja. Ulrich Beck, *What is globalization*, Cambridge, Polity Press, 2000.

²⁸ Priča o Vašingtonskom konsenzusu vuče korijene iz 1989. godine, kada je Institut za međunarodnu ekonomiju (Institute for International Economics) u Vašingtonu, DC,

deregulacija komercijalne razmjene, univerzalizam²⁹ slobodnog tržišta kome državne granice neće biti prepreka u cirkulaciji dobara usluga i kapitala. Osporavanje unutarnje regulacije tržišta unutar država označava gubljenje utjecaja države u kontroli ekonomskih aktivnosti na vlastitom teritoriju, budući da je poslovanje putem modernih tehnologija „nevidljiva ruka“ umreženog tržišta oslonjena na razvijene informacijsko-komunikacijske tehnologije koja je omogućila trgovinu i transakcije neovisne o državnim granicama i zakonima. Drugim riječima, globalizacija potiče široku ekonomsku hegemoniju koja seže dalje od teritorijalnih granica države ili političke dominacije i model je neoliberalne kapitalističke ekonomije kao načina za uspostavljanje globalne kontrole, nerijetko opisane kovanicom novi imperijalizam.³⁰ Iako ne predstavljaju fundamentalni uzrok globalizacije, informacijsko-komunikacijske tehnologije jesu ključni element dinamizma globalizacijskih procesa: informacijsko-komunikacijska tehnologija predstavlja vodeću silu „informacijskog imperijalizma“ kojom se

organizirao konferenciju o Latinskoj Americi u cilju formiranja jedinstvene političke platforme u vezi sa rješavanjem dužničke krize. Riječ je o skupini tržišno usmjerenih reformi koje su trebale pomoći stagnirajućim državnim gospodarstvima Latinske Amerike u ponovnom privlačenju privatnog kapitala u regiju (iz koje je taj kapital pobjegao zbog krize). Paket reformi naglašavao je makroekonomsku disciplinu (posebno fiskalnu), tržišno gospodarstvo i otvorenost prema svjetskoj ekonomiji (posebno prema slobodnoj trgovini i izravnim stranim ulaganjima) kao osnovama za oživljavanje gospodarstva. Marina Kesner-Škreb, *Washingtonski konsenzus*, Financijska teorija i praksa 28, 2 (2004), str. 251–254.

²⁹ Prema „Vašingtonskom konsenzusu“, demokratski kapitalizam će biti prihvaćen u cijelom svijetu. Globalno slobodno tržište postat će realnost. Raznovrsne ekonomske kulture i sustavi koji su uvijek postojali u svijetu postat će suvišni. Oni će se pretopiti u jedinstveno, univerzalno slobodno tržište. Vidjeti: John Gray, *Lažna zora*, Zagreb, Masmedia, 2002, str. 22.

³⁰ Christian Fuchs potkrepljuje ove konstatacije iznošenjem statističkih podataka koji pokazuju suvremeni kapitalizam kao novi imperijalizam. Analizirajući pojam kapitalističkog imperijalizma, najprije preko Lenjinove teorije imperijalizma (koncentracije, dominacije i izvoza finansijskog kapitala, uz ekonomsku podjelu svijeta među velikim korporacijama, te političke podjele u svijetu), a potom i kroz rastuću važnost i ulogu informacijske industrije odnosno informatizacije, Fuchs objašnjava kako je, pored finansijalizacije i hiperindustrijalizacije, savremeni kapitalizam poprimio globalni oblik. Na koncu, Fuchs napominje također da bi bilo pogrešno novi imperijalizam reducirati isključivo na medijski i informacijski kapitalizam budući da mediji i informacije imaju bitnu, ali ne i presudnu ulogu. Christian Fuchs, *New Imperialism. Information and media imperialism?*, Global Media and Communication, vol. 6, br. 1, 2010. Dostupno na: http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imp_media.pdf (26. 5. 2010.).

prevashodno američki svjetonazor prodaje ostatku svijeta.³¹ Stoga su kritička reflektivnost, historicizam, decentriranje pojma komunikacije iz perspektive Zapada, disciplinarna križanja kao i kreiranje kontrahegemonijalnih političkih orijentacija³² preduvjet za uvođenje u problematiku ostvarivanja jednakopravnog, pravednog pristupa znanju u javnom informacijskom prostoru.

Nova javna „pedagogija“: informacijski fordizam

New Public Management,³³ kao upravljački model dereguliranja i komercijaliziranja ideje znanja,³⁴ danas predstavlja glavni tok u znanostima, ekonomiji, politici, obrazovanju. O problematičnosti zaokreta ka javnim politikama menadžerskog obrazovanja odnosno orijentiranju obrazovanja prema isključivom zadovoljavanju potreba tržišta kritizirao je još osamdesetih godina prošlog stoljeća Henry A. Giroux, ukazujući kako „nova javna filozofija“ podriiva napore osposobljavanja studenata za kritičko promišljanje globalnih socio-političkih odnosa: „(...) škole i univerziteti postaju značajni tek ukoliko osiguravaju znanja, vještine i društvene prakse neophodne za proizvodnju radne snage u rastuće

³¹ Citirajući poziv UNESCO-a iz 1980. godine za „novi svjetski informacijski poredak“, Schiller pokušava dokazati postojanje informacijskog imperijalizma u kojem se korporacijski kapitalizam tretira kao ključni poticatelj svjetske informatizacije. Vidjeti: Herbert Schiller, *Information inequality*, New York, Routledge, 1996.

³² James Mittleman ističe kako su istraživanja globalizacije temeljne karakteristike kritičkih studija. Vidjeti: James H. Mittleman, *What is critical globalization studies*, Critical globalization studies, ur. Richard P. Appelbaum i William I. Robinson, New York, Routledge, 2005, str. 19–29.

³³ Novi javni menadžment (New Public Management) zajednički je naziv za niz reformi javnog sektora koje se posljednjih dvadesetak godina provode u većini zemalja OECD-a (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj). Prototip reformskog modela menadžerske, klijentelistički orijentirane kompetitivnosti obično se vezuje uz britanske inicijative iz doba Margaret Thatcher i predstavlja utjelovljenje neoliberalne misli (oslobađanje djelovanja tržišta od državne intervencije, reforme javnog sektora kroz neoliberalne ekonomska načela). Ovaj je model uz tendencije globalizacije postao svojevrsni ideološki konsenzus putem kojeg se glorificira privatizacijska orijentacija suvremenih reformi države. Vidjeti više: Inge Perko-Šeparović, *Novi javni menadžment – britanski model*, Politička misao, Vol. XXXIX, br. 2, 2002, str. 31–43. Dostupno na: hrcak.srce.hr/file/37202 (12. 11. 2011.).

³⁴ Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008.

kompleksnoj, tehnološkoj ekonomiji.“³⁵ Drugim riječima, nova javna filozofija je postala metod reformiranja i oblikovanja praksi javnih institucija uvođenjem poslovnih modela upravljanja u neprofitni sektor. Simbolički univerzum novih znanja, novih paradigmi i novih procedura legitimiranja znanja tehnoznanstvenu idejnost čini tržišnim narativom koji uvjetuje i nestanak tradicionalnog javnog intelektualca, što opet implicira nestanak modernog pojma javnosti i građanskog (civilnog) života.³⁶ Mogli bismo reći kako je deregulacijski menadžment svojevrsna kibernetička mašina globalnog informacijskog društva. Realna moć ekonomije, simbolička moć politike i imaginarna moć kulture veliki su narativ ugniježđen u obrazovne planove i programe.³⁷ U novoj ekonomiji odnosa „znanje“ funkcionira bez spoznaje, premda je pitanje istine temeljni preduvjet za procese saznavanja. Uprkos tome u dominantnim se diskursima o globalizaciji pojam informacijskog društva nerijetko poistovjećuje sa pojmom društva znanja. Ovo emocionalno brendiranje javnosti za pojmove nove paradigme informacionalizma, razvijanje osjećanja vezanosti za „proizvod“ – „društvo znanja“, postiže se ekonomskom stilizacijom same njegove ideje. Liessmann objašnjava kako se u dominantnim diskursima o globalizaciji informacijsko društvo nekritički i neodgovorno poistovjećuje s društvom znanja, „(...) omiljenoj tezi da živimo u informacijskom društvu i na taj način u društvu znanja može se, doduše, posve opravdano suprotstaviti teza da živimo u 'dezinformacijskom društvu'.“³⁸ Liessmann nas stoga poziva da budemo izuzetno obazrivi kada pokušavamo odgovarati na pitanje šta je u

³⁵ Henry A. Giroux, *Public Philosophy and the Crisis in Education*, Harvard Educational Review, vol. 54, br. 2, 1984.

³⁶ Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007, str. 235.

³⁷ Sara Franks objašnjava kritičku biblioteku pedagogiju kao osposobljavanje korisnika za participaciju u otporu spram procesa utvrđivanja pozicija velikih priča (grand narratives). Autorica objašnjava kako u podučavanju studenta mora postojati diskusija o proizvodnji i organizaciji informacija kao izrazito političkom činu kojim se podupiru aspiracije informacijskog opismenjavanja za kritičko mišljenje. Bolonjski proces kao tržišni model depolitizacije, birokratizacije i komercijalizacije ideje znanja vjerovatno je jedan od najboljih primjera na kojem se očituje odnosno pokazuje kako je menadžment znanja dominantan ideološki narativ obrazovne politike informacijskog društva i oblikuje svoj narativ. Sara Franks, *Grand Narratives and the Information Cycle in the Library Instruction Classroom*, Critical Library Instruction, Theories and Methods, Eds. Maria T. Accardi, Emily Drabinski and Alana Kumbier. Duluth, MN, Library Juice Press, 2010, str. 43–54.

³⁸ Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008, str. 24.

suvremenom, umreženom društvu znanja – znanost, odnosno, koja nas to vrsta znanja osposobljava za aktivno komunikacijsko djelovanje? Naime, znanost i znanje nisu ideološki neutralni, već predstavljaju ugaoni kamen za podupiranje korporativne strukture društvenog poretka, o čemu izuzetno dobro svjedoči Liessmannova opomena da se znanjem ne može menadžerski upravljati,³⁹ odnosno da obrazovne institucije ne mogu biti uslužna preduzeća, što izravno konotira kako je kulturnoj logici kapitalističkog redizajniranja društva (njegova automatiziranja, informatiziranja, tehnologiziranja) potrebno suprotstaviti kritičko-pedagoško preispitivanje informacijske politike i znanosti kao potrošačkog (sistemskog) nasuprot kritičkog (korisničkog) modela politika obrazovanja. Kritička pedagogija u okvirima informacijskih znanosti omogućava povezivanje sa metodologijama koje komunikaciju žele osloboditi ideološkog inkriminiranja usljed čega su istraživanja neoliberalne globalizacije, njezinog javnog menadžmenta kao i biopolitike⁴⁰ ključne pretpostavke za opravdanost uvjerenja da se, u teorijskom i praktičnom smislu, kategoriji odgovornog informacijskog opismenjavanja za „društvo znanja“ mora pristupiti delegitimizacijski. Arbitriranje i nadziranje ekonomije informacija (načina proizvodnje, kontrole i dereguliranja/reguliranja komunikacijskih kanala), tj. njegova kritička informacijska aktualizacija (metodologija razumijevanja na koji način pozitivistički koncept znanja, značenja i komunikacije prevladava obrazovnim politikama) tako čine sukus interdisciplinarnog preispitivanja na koje je sve načine evoluirao i sam aktivistički identitet *mnoštva*.⁴¹

³⁹ „Znanje nije jednoznačno usmjereno na svrhu. U društvu znanja, kakvo se danas promovira, nisu zamislive obrazovane osobe kao ciljne predodžbe zahtijevanog permanentnog stjecanja znanja, nisu to, dakako, ni mudraci, ni znanstvenici klasičnog tipa, nego samo *brain* koji prepoznaje industrijske mogućnosti primjene kompleksnih istraživanja brže od konkurencije u Šangaju.“ „Znanje se zbog toga ne može konzimirati, obrazovna mjesta ne mogu biti uslužna preduzeća, a prilagodba znanja ne može ludički uslijediti jer to bez pomoći mišljenja jednostavno ne polazi za rukom. Iz tog se razloga znanjem ne može menadžerski upravljati. Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008, str. 25–27.

⁴⁰ Marjan Krivak detektira biopolitiku kao novu epistemološku paradigmu čije teorijske smjernice (kritika „antinomija postmodernog uma“) predstavljaju uporište za istraživanje simboličkog nasilja tehnouznanstvene proizvodnje života. Vidjeti: Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007.

⁴¹ Toni Negri i Michael Hardt ukazuju kako Mreža utire put autonomnom koordiniranju različitih proizvodnih funkcija odnosno omogućava ponovno pojavljivanje proletarijata (prekarijata) kao subjekta historije. Kako su mrežne tehnologije napredovale, sve je više ljudi učilo kako stvarati, postavljati i distribuirati digitalne sadržaje, vlastite medije od

Mrežne generacije oblikovane tehnoznanstvenim društvenim inženjeringom novog menadžmenta istovremeno su postale sve vještije u postavljanju pitanja globalnom, informacijskom „eksperimentu“.⁴² Pozitivistički koncept znanja, značenja i komunikacije, odnosno uvjerenje i praksa kako je relevantno znanje objektivno, empiričko i statično, kao obrazovna ideologija nerijetko se isključuje i zanemaruje kada je u pitanju njegova uloga u kontekstu oblikovanja sposobnosti i osobnosti studenata, korisnika za kritičko propitivanje odnosa informacijske politike i digitalne kulture, obrazovanja i postmoderne epistemologije. Informacijsko-komunikacijska tehnologija, kojom se radikalno izmijenilo iskustvo komunikacije (informacijsko opismenjavanje kao pozitivistička odgojna metoda uzima se za neutralan model ovladavanja kompetencijama za upravljanje znanjem), suočava se sa anomalijama njezine rastuće decentrirane, dehijerarhizirane paradigme te je stoga potrebno razumjeti kako racionalnost novih medija nije istoznačna racionalnosti tržišta. Pomjeranjem kulture novih medija u područje političko-ekonomskih kategorija, na koje nas podsjećaju Benkler, Moglen, Lessig, Stallman i brojni drugi autori, otkrivaju se njezini dehumanizacijski aspekti.⁴³ Izazov

web stranica, listservera, news grupa, blogova itd. Aktualiziranjem ideje o novoj klasnoj borbi, u kojoj dvosmjernost komunikacije čovječanstvu potlačenom imperijem korporativnog kapitalizma obećava emancipaciju kroz viralne prakse mrežnog aktivizma, uspostavlja se perspektiva otpora globalnoj politici čiji je jedini zadatak ostao sistemsko odstranjivanje svega što vladavini privatnog vlasništva može stajati na putu. U svome djelu „Multitude“ Hardt i Negri opisuju proletarijat kao heterogenu mrežu radnika, migranata, nevladinih organizacija i socijalnih pokreta kao različitih oblika društvene produkcije, živu alternativu koja raste i jača unutar imperija. Kapaciteti mnoštva (*multitude*) da komuniciraju i surađuju putem iste one kapitalističke infrastrukture koja ih ugnjetava istovremeno omogućava proizvodnju zajedničkog znanja i ideja („the common“) kao platforme za pluralnu artikulaciju otpora. Hardt i Negri smatraju kako demokratski karakter *mnoštva* čini njegova heterogenost i dinamična razmjena koja stoji u biti društvenog života i ekonomske proizvodnje umreženog doba. Vidjeti: Michael Hardt, Antonio Negri, *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*, London, Penguin Books, 2005.

⁴² Kritičko bibliotekarstvo kao doprinos kritičkoj pedagogiji zasniva se na tezi kako vještina postavljanja pitanja iz domena informacijske etike (privatnost, sloboda izražavanja, sloboda pristupa informacijskim resursima itd.) jeste svojevrsna metodologija uključivanja u problematiku odnosa informacijske politike i digitalne, participirajuće kulture koja za centralnu komponentu ima otvaranje razgovora sa studentima o kritičkoj informacijskoj pismenosti. Vidjeti: Mario Hibert, *Kritičko bibliotekarstvo: moguća paradigma informacijskog društva*, doktorska disertacija, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2012.

⁴³ O ovoj problematici jasno je također nedavno govorio i Terry Eagleton podsjećajući kako je deprivaciju i nejednakost lakše maskirati onda kada se idejom kulture zaodjenu

upravljanja ljudskim znanjem, sudbinom učenja, obrazovanja i spoznavanja vjerovatno zbog toga informacijsku i socijalnu epistemologiju čini temeljnim poljem u kome se stječu kritičke predispozicije za odgovorno podučavanje informacijskih znanosti. Zanemarivanjem brojnih filozofskih, epistemoloških, lingvističkih i inih pitanja iz područja društveno-humanističkih odnosa u komunikacijskim procesima, zanemarivanje teorijskog, političkog, ekonomskog znanja u raspravama o informacijskom društvu ima za ishod da se u percepciji informacijske politike nerijetko otkriva nedostatak kritičkih gledišta.⁴⁴ Supostavljajući habitusu tehnologiziranog, informatiziranog, informacionaliziranog društva pojam teorijskog znanja kao pojma kojim treba znanstveno prioretizirati, privatizirati, angažirati javni diskurs, Frank Webster nas poziva da obratimo pažnju kako „osovinski princip“ postindustrijskog društva upravo čini kodifikacija teorijskog znanja čime se determinira njezina važnost u proizvodnji, kreiranju, generiranju

klasni odnosi. Vidjeti: Terry Eagleton, *Marx je vjerovao u slobodu*, H-Alter (23. 5. 2011.), intervju. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/marx-je-vjerovao-u-slobodu> (24. 11. 2011.).

⁴⁴ Pod pritiskom preduzetničke ideologije danas je, nažalost, dominantno mišljenje da su javnim institucijama potrebni IT profesionalci, IT specijalisti, IT menadžeri, dakle stručnjaci koji se mnogo jednostavnije distanciraju od tradicionalnih profesionalnih načela (olako zanemarujući kompleksne društvene promjene koje proizvodi tehnologija) te se njihovim pozicioniranjem u javnim institucijama direktno podržavaju tendencije „mjerljive učinkovitosti“ koja kompetitivno-menadžerskoj paradigmi osigurava tranzicijsko-kapitalistički, sporo, ali temeljito preobražavanje sektora društvenih znanosti. O redefiniranju profesionalnog statusa bibliotekara/informacijskih stručnjaka i odgovornostima njihovih društvenih zadaća kao preduvjet demonstriranja osjetljivosti za krucijalne probleme informacijskog društva (kao pretpostavljenog nositelja demokratizacijskih promjena) pisao sam naglašavajući važnosti socijalne misije bibliotekarstva i informacijskih znanosti, ukazujući ako odustajanjem od dužnosti da predstavljaju javnu sferu i brane informacijsko, javno dobro, bibliotekari postaju instrumenti novog svjetskog poretka – neutralni, indiferentni posmatrači globalizacije univerzalističkih vrijednosti (ljudska prava, demokratija, sloboda, kultura). Vidjeti više: Mario Hibert, *Digitalna tranzicija i etički prijepori bibliotekarstva*, ICSL – godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu, vol. 3, br. 3, 2007, Sarajevo, IKD University Press, 2007, str. 116–130.; Mario Hibert, *Relevantnost kritičkog bibliotekarstva: prilog kritici informacijskog društva*, ICSL – godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu, vol. 4–5, 2008–2009, Sarajevo, IKD University Press, 2011.; Mario Hibert, *Ko to tamo peca? Javno dobro, infosfera i bibliotekarstvo*, Puls demokratije (12. 11. 2009.). Dostupno na: <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?&l=bs&id=1819>.

„novuma“ kao temelja akcije.⁴⁵ Prema tome, ako je obrazovanje postalo praktično znanje inoviranja tehnoloških procesa, interdisciplinarno se objedinjavanje univerzitetskog (sintaktičko-semantičkog) i korporativnog (pragmatičkog) habitusa treba posmatrati kao tvorbenost biopolitike društva znanja. Kanonski argument postindustrijalizma, ideja univerzalne emancipacije, bila je također signal „intelektualnim poduzetnicima“ da se medijskim prostorom namjesto jednakosti, slobode i solidarnosti promoviraju konzumerizam, klasna mobilnost, masovno obrazovanje, ekonomska efikasnost itd. Barbarizam upravljanja znanjem, njegova kulturalizacija koju Barbrook opisuje kako kibernetiku bez Wienera i mekluanizam bez McLuhana, iznjedrio je „business-friendly“ interpretaciju budućnosti koja se na Zapadu gradila u hladnoratnom maniru preko Bellove kanonske teorije postindustrijskog društva.⁴⁶ Informacijsko-komunikacijski fetiš kao sredstvo kolektivne utopije, društvo spektakla, anuliralo je tradicionalne podjele lijevog i desnog antagonizma postpolitičkom ideologijom o „kraju ideologija“. Kada se namjesto klasne borbe društvu ponudio informacijski fordizam, klasni ekonomski kompromis je postao odrednica globalnog političkog konsenzusa. Naime, privatno-javno partnerstvo, baš kao i interdisciplinarno objedinjavanje pragmatičkog znanja, prema neoliberalnom ugovoru, postaju ključni akteri kulturne hegemonije, umreženi partneri, a ne klasni neprijatelji.⁴⁷ Proroštvo tehnološkog

⁴⁵ Frank Webster, *Information Society revisited*, Handbook of New Media, ed. Leah Lievrouw and Sonia Livingstone, London, Sage, 2002. Dostupno na: http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/PDF/022_ch01.pdf (27. 3. 2009.).

⁴⁶ Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁴⁷ Richard Barbrook sjajno uvida kako je američka tzv. Cold-War ljevica uskrsnula marksističku tezu u proleterskoj utopiji, te da je njezin ideolog, Daniel Bell, teorijskim kanoniziranjem postindustrijskog društva postavio temelje za kasnije Lyotardovo tumačenje tehnološkog determinizma „postmodernog stanja“. Kao što se ekonomskim determinizmom objašnjavala povijest modernizma, tako je Bellova komisija (američka znanstvena i korporativna elita okupljena u cilju izuma nove imaginarne budućnosti američke imperije) označila tehnološke inovacije za bezličnu silu koja čovječanstvo vodi u budućnost. Barbrook to pokušava sažeti sljedećim riječima: proces moderne sada ima iznimno vidljiv objekat (kibernetičku mašinu) kao svoj subjekt. Barbrook detaljno iznosi razloge zbog čega je važno analizirati, interpretirati i vrednovati temelje informacijskog društva usporedbama sa općim zakonitostima procesa upravljanja na koje je upozorio Norbert Wiener, otac metajezika za znanstvene dogme informacijsko-komunikacijske tehnologije. O rivalskim interpretacijama kibernetike, na koji je način kibernetička teorija redefiniрана u istraživanje umjetne inteligencije, društveni inženjering „društva

determinizma, stroj kao subjekt, tj. tvoritelj povijesti, nesumnjivo je trebalo i svoju teorijsku potvrdu, konkretno znanstveno opravdanje prema kojem ova nova faza modernizma neće iznova aktualizirati neželjene posljedice kapitalizma (poput nacionalnih rivalstava, industrijske eksploatacije, društvene alijenacije). Barbrook tvrdi da je socijalna politika informacijskog društva pronađena u mekluanizmu, te da sada demijurška moć informacijske tehnologije tvori novi društveni poredak u novoj proizvodnoj klasi: *knowledge workers*. Na taj se način, ističe Barbrook, tehnokratija interesa oblikovala u pojmu „društvo znanja“, kao akademska utopija prema kojoj su univerziteti postali ono što su bile fabrike u doba fordizma.⁴⁸ Upravo se na univerzitetima, kao centrima proizvodnje tzv. „klase znalaca“ (*knowledge class*), odigrala konačna faza dovršenja projekta postindustrijalizma kojim je proizvodnja robe zamijenjena proizvodnjom usluga. Mrežna tehnologija, hi-tech utopija, koju je oblikovala Bellova komisija bilo je, paradoksalno, ujedno i obećanje evolucije ka društvu obilja (*affluent society*).⁴⁹ Drugim riječima, potrošačko, digitalno, društvo obilja⁵⁰ oblikovano je upravo ekonomijom

znanja“ vidjeti više u: Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.), str. 29.

⁴⁷ Barbrook ističe kako Bellova komisija preko McLuhanovog djela „Understanding Media“ identifikuje tri ključne tehnologije koje će odrediti budućnost čovječanstva: računarstvo, mediji, telekomunikacije. Zbigniew Brzezinski je od Bellove komisije dobio zadatak da napravi reviziju mekluanizma, odnosno da na teorijskom planu tada aktualne ideološke tenzije SAD-a i SSSR-a, oko postindustrijske utopije (američko informacijsko društvo obilja i ruski kibernetički komunizam), akademski trezveno objektiviziraju. Učinjeno je to tako što se novi društveni sistem postindustrijskog društva ne utemeljuje samo na inovativnoj informacijskoj tehnologiji već i novim ekonomskim ciljevima: proizvodnji znanja. Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁴⁸ Ibidem, str. 113–139.

⁴⁹ Keynesijanizam u teoriji liberalizma označava ideju o državi koja je dužna štititi ekonomsko blagostanje svojih građana. Inovativna ekonomija fordizma kao planirani kapitalizam predstavljena je u ključnom tekstu keynesijanizma „The Affluent Society“ Johna Galbraitha. U njemu se fordistička ekonomija posmatra kao programabilna mašina zbog čega je otvorena suradnja korporacija i vlada, odnosno njezina tehnostuktura, zacrtana kao masovna proizvodnja i masovna potrošnja. Vidjeti: Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁵⁰ Zanimljivo i korisno bi bilo usporediti kako dokumentarni filmovi *Abendland* (Nikolaus Geyrhalter, 2011) ili pak „Let's make money“ (Erwin Wagenhofer, 2008) svjedoče o dekadentnoj, opsesivno-fetišističkoj slici neoliberalnog društva obilja.

„oskudice“ gdje konflikti tržišnih interesa rezultiraju demokratskim deficitom. Stoga se razotkrivanjem „društva znanja“, kao sofisticirane američke verzije historijskog materijalizma, potvrđuje teza kako je informacijsko društvo svoje imperijalne ambicije gradilo na mobiliziranju javnosti za dobivanje podrške vanjskoj politici generiranja demokratskih revolucija širom svijeta u cilju globalne ekonomske deregulacije i privatizacije.⁵¹ Politička tranzicija ka „postdemokratskom“⁵² društvu znanja objektivizirana je trendovima „rasta“ zapošljavanja u uslužnim djelatnostima, stimuliranjem potrošnje nematerijalnih usluga stvorenih nematerijalnim radom odnosno dematerijalizacijom ekonomije podržanom aplikacijom informacijsko-komunikacijske tehnologije u gotovo sve sfere proizvodnje. Izuzimanje činjenice da se tehnologija informacijskog društva oblikuje prema tržišnim zahtjevima, te da su institucije države instrumenti potrošačkog discipliniranja, tako nosi rizik previđanja imperativa profita, moći i kontrole. Univerzalna konektivnost i globalizacija komunikacija dovele su do takvih promjena u gospodarstvu, obrazovanju, znanosti, politici, kulturi, medijima, zbog čega se društvenost radikalno transformirala funkcionalnom atribucijskom izvidnicom postindustrijalizma – informacijskim fordizmom. Zbog toga je postdemokratsku globalizaciju kao umreženu kapitalističku utopiju iznimno važno dekonstruirati kao mjesto isključivanja, a ne provođenja egalitarne tranzicije. Ovo izuzetno prijeporno političko mjesto političke arhitekture informacionalizma svjedoči kako se oko dematerijalizirajućeg komunikacijskog iskustva u „nelokaliziranom prostoru“, paradoksalno,

⁵¹ Globalna ideološka hegemonija neoliberalizma (neokonzervativizma), pojašnjava Barbrook, trebala je biti nagrada za tehnološku izvrsnost zapadnog američkog društva koje je kroz konvergenciju medija, telekomunikacija i računarstva ujedno i otvorilo novo, elektronsko tržište. Vidjeti: Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁵² Colin Crouch naziva politički sustav 21. stoljeća postdemokratskim budući da kritična politička masa (radnici) koja je iznjedrila zapadnu demokratiju sada povlači pred globalnim kapitalom fizički okrupnjenom u multinacionalnim korporacijama u finansijski umreženom svjetskom tržištu novca. Političke elite postdemokratskog društva posvećene su sebi i svojim vezama sa krupnim kapitalom. Vidjeti: Colin Crouch, *Postdemokracija. Političke i poslovne elite u 21. stoljeću*, Zagreb, Izvori, 2007. O današnjem izostanku demokratije, neoliberalnoj politici, krizi evropskog projekta kao posljedice „postdemokratske“ zatočenosti kao rezultat nemoći upravljanja slobodnim tržištem zanimljivo je čuti i Habermasovo dizanje glasa: Georg Diez, *A Philosopher's Mission to Save the EU*, Spiegel Online International (25. 11. 2011). Dostupno na: <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html> (27. 11. 2011.).

demokratski deficit pojavljuje kao posljedica neodgovornosti spram ekonomije znanja.

Umjesto zaključka

Skromne rasprave unutar akademske zajednice o političkoj ekonomiji informacijskog društva te njegovoj biopolitici⁵³ nerijetko su znak nevoljkosti da se kritički analizira suvremeni komunikacijski kapitalizam (informacionalizam). Visokoglobalizirani svijet ili svijet biopolitičkog stanja, prema Marijanu Krivaku, traži kako svoju filozofijsko-teorijsku analizu tako i njegovu političku preobrazbu.⁵⁴ Činjenično stanje izuzetne politiziranosti diskursa informacijskog društva zahtijeva, dakle, izravno suočavanje sa konceptualnim okvirom tehnološkog determinizma koji reducira kompleksne probleme ekonomske i socijalne prirode na informacijsko-komunikacijsku tehnologiju kao pretpostavljenog dominantnog nositelja društvenih promjena.⁵⁵ Ipak, potencijal kreiranja moralnog informacijskog društva, koji bi bezuvjetno trebao računati sa idejom globalne socijalne pravde, uvjetuje da istraživanje ideoloških pretpostavki informacijskog društva bude u dosluhu sa promišljanjima o raskidu tradicionalne, linearne podjele na proizvođače i potrošače informacija. Suvremena

⁵³ Termin biopolitika se najčešće veže uz filozofsku poziciju Giorgia Agambena (Homo sacer), dok svoj prvi iskaz dobiva kod Michela Foucaulta. Foucaultova dijagnoza iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća da je moć znanstveno-tehnolozijske proizvodnje života stvorila razdoblje biopolitike zapravo ukazuje ulazak života i njegovih mehanizama u područje svjesnog računanja i reguliranja moći, odnosno znanja svih agenata promjene ljudskog života. Stanovništvo postaje predmetom političkih intervencija (statistika, nadzor) već od kraja 18. i početka 19. stoljeća. U savezu sa standardnim institucijama disciplinarnog poretka – ekonomija, politika, vojska – konstantni je sklop biopolitike stanovništvo. S obzirom na kategoriju života kao matricu društvenosti, ovdje se utemeljuje ono iz čega će se kasnije formirati tzv. „biopolitička teorija“.

⁵⁴ Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007.

⁵⁵ UNESCO u svom ključnom dokumentu o društvu znanja „Towards Knowledge Societies“ upozorava na prenaplašavanje tehnološke paradigme tumačenja društva znanja te u tu svrhu pravi razliku između informacijskog društva i društva znanja kao susjednih faza društvenog razvoja. Ukazujući na tekuće trendove privatiziranja visokog obrazovanja, u izvješću se eksplicitno navodi kako znanje ne bi smjelo biti tretirano kao roba odnosno kako problematika komodifikacija zaslužuje iznimno veliku pažnju kako bi se sagledale posljedice rastuće digitalne nejednakosti (digital divide). Vidjeti: *Towards Knowledge Societies*, UNESCO World Report, Paris, UNESCO Publishing, 2005. Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>.

informacijsko-komunikacijska infrastruktura je oblikovana ne samo tehnološki već i umreženim društvenim kontekstom, usljed čega se nagomilavaju etički prijepori, svojevrsne anomalije između mogućnosti i simboličke obaveze obrazovne paradigme. Novu fazu kapitalizma, koju karakterizira „otvorenost“ njezine tehnologije, paradoksalno, neminovno prati i političko aktualiziranje komodifikacije komunikacija putem novih medija, tj. njihovog učešća i uloge u održavanju kapitalističkog poretka.⁵⁶ Deanova smatra da je na snazi ideologija „komunikacije bez komunikativnosti“ kao svojevrsna fantazma cjelovitosti, čime se samo dodatno potvrđuje ranije iznesene Castellsove rezerve spram globalne informacijske infrastrukture predočene kroz uvjerenje o važnosti distanciranja, odustajanja od pojma „informacijsko društvo“.⁵⁷ Tehnokratski određene, društvene, simboličke i političke dimenzije komunikacijskog kapitalizma⁵⁸ odgovaraju Lyotardovom pozivu na tumačenje postmodernog znanja kroz izričit izraz nepovjerenja prema metanaracijama.⁵⁹ Opća informacijsko-komunikacijska

⁵⁶ Deanova teorijski analizira i pokazuje na koji način funkcionira ideologija današnjeg globalnog kapitalizma te na koji način utječe na status demokratije kao političke fantazije, usljed čega se umanjuju perspektive otvorene, radikalne emancipirajuće politike. Vidjeti: Jodi Dean, *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham, NC, Duke University Press, 2009.

⁵⁷ Websterova nalazišta da koncept informacijskog društva nije zadovoljavajući potvrđuju Castellsovu sumnju zbog: a) inkonzistentnosti i nedovoljne jasnoće kriterija na kojima se uobičajeno uspostavljaju distinkcije informacijskog društva, b) neprecizna upotreba termina informacija i c) neodrživost pretpostavke teoretičara informacijskog društva prema kojoj kvantitativni skok, informacijska zasićenost, vodi ka kvalitativnim društvenim promjenama. Vidjeti: Frank Webster, *Information Society Revisited*, Handbook of New Media, ed. Leah Lievrouw and Sonia Livingstone, London, Sage, 2002. Dostupno na: http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/PDF/022_ch01.pdf (27. 3. 2009.).

⁵⁸ Jodi Dean objašnjava kako je komunikacija postala bazični element kapitalističke reprodukcije. Naime, dok neoliberalizam uvećava nejednakost i siromaštvo, njegova ideologija se predstavlja i legitimizira posredstvom: a) ekspanzije informacija, b) fleksibilnosti, c) fluidnosti, d) refleksivnosti i e) participativnosti. Vidjeti: Jodi Dean, *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham, NC: Duke University Press, 2009.

⁵⁹ Podsjetimo se kako Lyotard govori o uništenju, tj. likvidaciji modernog evropskog projekta, predstavljajući ga kao pobjedu tehnološke idejnosti kapitalizma nad drugim „kandidatima“ za tumačenje cilja univerzalne ljudske povijesti. Ostvarenje projekta moderne za Lyotarda ujedno predstavlja i njegov poraz te prijelaz u postmoderno doba određuje nepovjerenje prema metanaracijama (univerzalnim, apsolutnim, krajnjim istinama) koje se koriste za legitimiziranje različitih političkih i/ili

merkantilizacija potrebuje znanost kao „ozakonjeno istinito“, zbog čega traganje za istinom više nije fundamentalan oblik predstavljanja informacijskog društva. Ontološko problematiziranje presupozicija, na kojem se izgrađuje globalna informacijska budućnost, uzima se kao preduvjet kritike maksimalne racionalizacije odnosno informatizacije komunikacijskih procesa u obliku otpora spram globalnih komunikacijskih standarda prema kojima se kreira budući društveni narativ. Dominacija kapitalističke, slobodno-tržišne orijentacije dovela je do toga da se za osnovni kriterij kojim se procjenjuje znanje, namjesto ideala istinitosti i pravednosti, gotovo bez pitanja uzima njegova tehnička efikasnost i tržišna popularnost. Pragmatično, a ne istinsko znanje danas propisuje ishode svoga predstavljanja, nastajanja, upotrebe, kontrole, tj. načine ostvarenja svoje istinitosti. Barbrook stoga podsjeća na odgovornost akademskih elita koje su na univerzitetima kao tvornicama imaginarne utopije ne samo saučestvovali u egzekuciji krize već proizvodili eksperte preko kojih će se i doslovno ideologija „društva znanja“ transponirati u diskurs javnih institucija.⁶⁰

S druge strane, aktualno, svjetsko buđenje srednje klase i njezino artikuliranje otpora spram globalne svjetske krize kapitalističkog sistema⁶¹ znak je, prema riječima Rastka Močnika, radikaliziranja samih nositelja ideološke hegemonije, digitalnog, umreženog građanstva. U tom je svjetlu potrebno i same procese artikuliranja profesionalnog otpora također početi prevoditi u jezik političkog aktiviranja. Jedan od načina predstavlja snažnije zagovaranje informacijskih i komunikacijskih ljudskih prava⁶² kroz profesionalno angažiranje u području globalne

znanstvenih projekata. Vidjeti: Jean Francois Lyotard, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, Bratstvo-Jedinstvo, 1988.

⁶⁰ Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na:

www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁶¹ Ratko Močnik, *Probudili so se srednji razredi*, Mladina 41, 2011. Dostupno na:

<http://www.mladina.si/106356/dr-rastko-mocnik-prebudili-so-se-srednji-razredi/> (22. 11. 2011.).

⁶² Kultura bibliotečkog aktivizma predstavlja ključnu pretpostavku za proaktivno djelovanje u domenu promoviranja ljudskih prava. Iskustva radikalne suradnje, kritičkog razmišljanja, progresivnog istupanja odnosno spremnosti bibliotekara da se bore za zaštitu intelektualnih sloboda korisnika svjedoče, kako to tvrdi Toni Samek, da dijalog, kolaborativnost, organizacija, empatija, odlučivanje, praksa, filozofija i političko djelovanje jesu načini da se ublaže društveni problemi. Stoga je participacija u ovakvom bibliotečkom diskursu nužna za relevantno orijentiranje informacijske profesije. Vidjeti: Toni Samek, *Librarianship and Human Rights*, Oxford, Chandos Publishing, 2007.

informacijske politike kojom su obilježene posljednje dekade prošlog stoljeća kada je tehnološki potvrđen prijelaz s industrijskog na informacijsko društvo. Sagledavanje posljedica društvenog, političkog, zakonodavnog i intelektualnog rearanžiranja komunikacijskih perspektiva iznimno je važno područje izazova obrazovanja. Prevođenje ovog procesa u jezik globalne, umrežene kulture traži da informacijska politika bude važan segment političke kulture kako bi se znanje kao jedna od najvećih vrednota modernog društva moglo razumijevati kroz procese postindustrializacije. Stanovište kako je sve moguće i potrebno podvrgnuti ekonomskoj kontroli, te da je natjecateljski orijentiranim tržištem informacijskog društva moguće dosezanje ideala globalne društvene pravde, za obrazovne radnike treba biti jasan signal o važnosti tretiranja znanja kao strateškog resursa, zbog čega bi prijepori informacijskog društva nužno morali obuhvatati debate oko javnog i vlasničkog karaktera informacijskih i komunikacijskih resursa.⁶³ Christian Fuchs upozorava na esencijalno javni karakter informacije kao društvenog, historijskog i dinamičnog dobra te nas poziva da detaljnije analiziramo antagonizam između tretiranja informacije kao javnog dobra i informacije kao robe.⁶⁴ Na vrhuncu savremene proizvodnje, informacije i komunikacije su postale robe koje se proizvode, a sama mreža je postala mjesto njihove kontrole i cirkulacije. Ipak, premda se znanje proizvodi, prenosi i komunicira posredstvom tehnologija koje utječu na ljudsko mišljenje i donošenje odluka, globalna ekonomska mreža i kiberprostor danas funkcioniraju kao kanali proizvodnje i difuzije znanja koje u najvećem broju slučajeva stvaraju individue kroz zajedničke procese

⁶³ Vidjeti: Mario Hibert, *Kultura otvorenog koda: odgovor društvu znanja*. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV-XV, 2010, Sarajevo, Filozofski fakultet, 2010.; Mario Hibert, *Relevantnost kritičkog bibliotekarstva: prilog kritici informacijskog društva*, ICSL – godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu, vol. 4–5, 2008–2009, Sarajevo, IKD University Press, 2011.; Mario Hibert, *Open commons: digitalni humanizam i umrežena ekonomija*, Sophos, br. 4, 2011, Sarajevo, Znanstveno-istraživački inkubator, 2011.

⁶⁴ Globalni informacijski kapitalizam, u kojem se informacija tretira kao najvažnija proizvodna sila koja omogućava nove forme akumulacije kapitala, ne oblikuje istinsko informacijsko društvo budući da ograničava pristup informacijama, dok ih istovremeno vještački transformira u privatno dobro. Korporacijska moć uvjetuje kontrolu svjetonazora, standarda i kvaliteta rada, tržišta, cijena, odnose političkih snaga, tehnološke standarde i potrošačko ponašanje. Vidjeti: Christian Fuchs, *New Imperialism. Information and media imperialism?*, Global Media and Communication, vol. 6, br. 1, 2010. Dostupno na: http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imp_media.pdf (26. 05. 2010.).

suradnje.⁶⁵ Nasuprot cilja arhitekata digitalnog kapitalizma koji se temelji na osiguravanju uvjeta za rast i razvoj interkorporacijskih poslovnih procesa, demokratizirajući potencijali tehnologije ovise o budućnosti reguliranja „tehničkog koda“, budući da od toga ovisi mogućnost uključivanja/isključivanja pristupa kao i diskreditovanja svakog drugačijeg viđenja umreženog društva.

Literatura

1. Greg Albo, Sam Gindin, Leo Pantich, *In and Our of Crisis. The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, Oakland, CA, PM Press, 2010.
2. Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*. London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).
3. Ulrich Beck, *What is globalization*, Cambridge, Polity Press, 2000.
4. Jodi Dean, *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham, NC, Duke University Press, 2009.
5. Georg Diez, *A Philosopher's Mission to Save the EU*, Spiegel Online International (25. 11. 2011.). Dostupno na: <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html> (27. 11. 2011.).
6. Terry Eagleton, *Marx je vjerovao u slobodu*, H-Alter (23. 5. 2011.), intervju. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/marx-je-vjerovao-u-slobodu> (24. 11. 2011.).
7. Sara Franks, *Grand Narratives and the Information Cycle in the Library Instruction Classroom*, Critical Library Instruction. Theories and Methods. / Eds. Maria T. Accardi, Emily Drabinski and Alana Kumbier. Duluth, MN, Library Juice Press, 2010.
8. Christian Fuchs, *New Imperialism. Information and media imperialism?*, Global Media and Communication, vol. 6, br. 1, 2010. Dostupno na: http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imp_media.pdf (26. 5. 2010.).
9. Henry A. Giroux, *Public Philosophy and the Crisis in Education*, Harvard Educational Review. vol. 54, br. 2, 1984.
10. John Gray, *Lažna zora*, Zagreb, Masmedia, 2002.

⁶⁵ Drugim riječima, svako novo znanje inkorporira ranije oblike znanja, ono je „kovano“ cjelokupnom njezinom historijom, stoga ekstrapolacija viđenja uloge informacijsko-komunikacijske tehnologije kao sredstva kapitalističke kontrole počiva na kontradikcijama koje proizlaze iz nematerijalne, neopipljive prirode informacije odnosno nastojanjima da se ona kontrolira putem ekskluzivnih vlasničkih prava, što problematiku intelektualnog vlasništva u digitalnom okruženju čini jednim od gorućih etičkih prijedora informacijskog društva.

11. Michael Hardt, Antonio Negri, *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*. London, Penguin Books, 2005.
12. David Harvey, *The condition of postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989.
13. David Held et al., *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge, Polity, 1999.
14. Mario Hibert, *Ko to tamo peca? Javno dobro, infosfera i bibliotekarstvo*, Puls demokratije (12. 11. 2009.). Dostupno na: <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?&l=bs&id=1819>.
15. Mario Hibert, *Kritičko bibliotekarstvo: moguća paradigma informacijskog društva*, doktorska disertacija, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2012.
16. Bojan Jovanović, *Digitalna despotija*. Podgorica, Plima i Nova knjiga, 2008.
17. Richard Kahn, Douglas Kellner, *Technopolitics, Blogs, and Emergent Media Ecologies – a critical/reconstructive approach*, The Culture and Digital Tools, Eds. Byorn Hawk, David M. Rieder and Ollie Oviedo. Minneapolis, London, University of Minnesota Press, 2008.
18. Marina Kesner-Škreb, *Washingtonski konsenzus*, Financijska teorija i praksa 28, 2 (2004).
19. Naomi Klein, *No Logo*, London, Flamingo, 1999.
20. Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*. New York, Metropolitan Books, 2007.
21. Josip Kregar, *Treći put: novi politički i ideološki okviri socijalne politike*, Revija za socijalnu politiku, vol. 7, br. 2, 2000. Dostupno na: http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/253/257#_edn5 (28. 6. 2009.).
22. Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007.
23. Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008.
24. Geert Lovnik, *New Media Culture in the Age of the New Economy*. Dostupno na: http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/lovinktext.html (24. 7. 2010.).
25. Jean Francois Lyotard, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, Bratstvo-Jedinstvo, 1988.
26. Heather Menzies, *Challenging capitalism in cyberspace*. U: Capitalism and the information age. Ur. John, McChesney, Robert Meiksins Wood i John Bellamy Foster. New York, Monthly Review Press, 1998.
27. James H. Mittleman, *What is critical globalization studies*, Critical globalization studies, ur. Richard P. Appelbaum i William I. Robinson, New York, Routledge, 2005.

28. Ratko Močnik, *Probudili so se srednji razredi*, Mladina 41, 2011.
Dostupno na: <http://www.mladina.si/106356/dr-rastko-mocnik-prebudili-so-se-srednji-razredi/> (22. 11. 2011.).
29. Inge Perko-Šeparović, *Novi javni menadžment – britanski model*, Politička misao, vol. XXXIX, br. 2, 2002, str. 31–43. Dostupno na: hrcak.srce.hr/file/37202 (12. 11. 2011.).
30. James Rosenau, *Turbulence in World Politics*, London, Harvester Wheatsheaf, 1990.
31. Toni Samek, *Librarianship and Human Rights*, Oxford, Chandos Publishing, 2007.
32. Herbert Schiller, *Information inequality*, New York, Routledge, 1996.
33. Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London, Bloomsbury Academic, 2011.
34. Joseph Stiglitz, *Globalisation and Its Discontents*, London, Penguin Group, 2002.
35. Susan Strange, *The Retreat of the State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
36. Towards Knowledge Societies, UNESCO World Report, Paris, UNESCO Publishing, 2005. Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>.
37. Carlo Vercellone, *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Zagreb, Politička kultura, 2007.
38. Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, 2007. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).
39. Kazys Varnelis, *The Meaning of Network Culture*, Eurozine (14. 1. 2010.). Dostupno na: <http://www.eurozine.com/articles/2010-01-14-varnelis-en.html> (12. 11. 2011.).
40. Frank Webster, *Information Society Revisited*, Handbook of New Media, Ed. Leah Lievrouw and Sonia Livingstone, London, Sage, 2002. Dostupno na: http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/PDF/022_ch01.pdf (27. 3. 2009.).
41. Dušan Žubrinić, *Predgovor*. U: Alain Touraine, *Postindustrijsko društvo*, Beograd, Plato, 1998.

**INFORMACIJSKI SUSTAVI ZA UPRAVLJANJE RAZVOJEM
ZNAJJA U PRIVATNIM TVRTKAMA I JAVNIM
USTANOVAMA**

**INFORMATION SYSTEMS FOR THE KNOWLEDGE
DEVELOPMENT MANAGEMENT IN PRIVATE COMPANIES
AND PUBLIC INSTITUTIONS**

Sažetak

Položaj znanosti kao veze mišljenja i realne stvarnosti u radu prikazan je suvremenim modelom. U radu su prikazani svi aspekti misaone i objektivne stvarnosti. U smjeru dvostruke kružne linije prikazan je tijekom oblikovanja modela procesa i modela podataka unutar dvije klase koje predstavljaju misaonu i objektivnu stvarnost. U radu je kreiran model koji prikazuje komponente i sudionike koji su ključni za upravljanje razvojem znanja, dan je osvrt na primjere upravljanja razvojem znanja u praksi na temelju prikupljenih informacija privatnih tvrtki i javnih ustanova, prikazane su sastavnice informacijske tehnologije za upravljanje razvojem znanja. Promatrane privatne tvrtke i javne ustanove konstantno kreiraju nova znanja te upravljaju razvojem znanja na način kojim se znanje razvija kako bi ubrzano uvele nove tehnologije i nove proizvode u primjenu. Upravljanje razvojem znanja kružan je i neprekidan proces koji nikada ne završava jer se postojeće znanje uvijek može razvijati te je upitno savršenstvo postojećeg znanja koje posjedujemo. Osnovni cilj upravljanja razvojem znanja je stvoriti uvjete u kojima se potiču procesi poučavanja, učenja i inoviranja. Brojnim je primjerima u ovom radu prikazano kako se dodavanjem mogućnosti suvremenih informacijskih tehnologija, najčešće jednim imenom nazvanih web 2.0 tehnologijama, u konjunkciju s postojećim informacijskim sustavima može dobiti dodatna vrijednost za javnu ustanovu. Znanje je neophodno za učinkovito odlučivanje te za prepoznavanje i razumijevanje uzročno-posljedičnih veza i odnosa koji utječu na poslovanje privatnih tvrtki i javnih ustanova, a time i na sposobnost predviđanja opstanka organizacije u budućnosti.

Ključne riječi: *informacijski sustavi, razvoj, upravljanje znanjem, misaona stvarnost, objektivna stvarnost, sudionici za upravljanje razvojem znanja, model upravljanja dokumentima kao nositeljima znanja, XML, informacijska potpora za upravljanje razvojem znanja, AHP metoda*

Summary

A contemporary model in this paper outlines the position of science as a connection between thinking and reality. This paper outlines all aspects of cognitive reality and objective reality. The flow modeling process model and data model within the two classes representing the mental reality and objective reality are shown in the direction of the double circular line. A model has been created in the paper that shows the components and participants who are key to the development of knowledge management; there is an explanation to the examples of the development of knowledge management in practice on the basis of information collected in private companies and public institutions, and elements of information technology for management of the development of knowledge displayed. Observed private companies and public institutions are constantly creating new knowledge and managing the development of knowledge in a way the knowledge has been developing in order to rapidly introduce new technology and new products into application. Managing the development of knowledge is a never ending circular and continuous process, since the existing knowledge can always be developed and the perfection of existing knowledge that we possess is questionable. The knowledge development's primary objective is to create conditions that encourage the process of teaching, learning and innovating. Numerous examples in this paper show that the addition of modern information technologies's abilities, collectively called Web 2.0 technologies, in conjunction with existing information systems can generate additional value for a public institution. Knowledge is necessary for effective decision-making and identifying and understanding the cause-and-effect relationships and relationships that affect the business of private companies and public institutions and thus the ability to predict the survival of the organization in the future.

Key words: *information systems, development, knowledge management, cognitive reality, objective reality, participants for managing the development of knowledge, model of management documents who are carriers of knowledge, xml, IT support for the management of knowledge development, the AHP method*

Uvod

U današnje vrijeme intenzivnog natjecanja na tržištu privatne tvrtke i javne ustanove moraju znati te biti sposobne osloniti se na raspoloživo znanje kako bi stekle prednost na tržištu i kako bi uz pomoć trenutnog znanja razvijale nova znanja. U današnje doba znanja privatne tvrtke i javne ustanove mogu kreirati i steći prednost uvođenjem odgovarajućih procesa upravljanja znanjem. Prednosti mogu biti u obliku identificiranja trendova i skrivenih veza. Uspješne privatne tvrtke i javne

ustanove konstantno kreiraju nova znanja te upravljaju na način kojim se znanje razvija, a svoje novo znanje brzo uvode u nove tehnologije i proizvode. Područje upravljanja znanjem je veliko, složeno i u neprekidnom razvoju. Upravljanje razvojem znanja uključuje menadžment i operacijske vježbe, tehnologije, strategije i ljudske potencijale (slika 1.). Računalni informacijski sustavi zasnovani na upravljanju znanjem nazivaju se ekspertni sustavi. Ekspertni sustav ili sustav temeljen na znanju može oponašati ulogu stručnjaka pa čak i menadžera na nekom specifičnom području i to tako da ima sposobnost zaključivanja i korištenja znanja iz baze znanja.¹ Pojam *upravljanje znanjem* možemo koristiti te o njemu govoriti u privatnim poslovnim tvrtkama koje koriste svoje prethodno stečeno znanje za realizaciju ciljeva, dok se u javnim obrazovnim ustanovama više upotrebljava pojam *razvoj znanja* te se nastoji doći do novih spoznaja (znanja) u određenom području. U današnje vrijeme se još uvijek govori i piše u stručnim i znanstvenim člancima o upravljanju znanjem, a potrebno je težiti upravljanju razvojem znanja.

Ciljevi ovog rada su: (1) prikazati modelom položaj znanosti kao veze mišljenja i realne stvarnosti, (2) prikazati sve aspekte misaone stvarnosti, (3) prikazati načine oblikovanja modela na temelju objektivne stvarnosti, (4) kreirati modele koji prikazuju komponente i sudionike za upravljanje razvojem znanja, (5) osvrnuti se na primjer upravljanja razvojem znanja u praksi na temelju prikupljenih informacija spomenutih privatnih tvrtki ili javnih ustanova, (6) prikazati sastavnice informacijske tehnologije za upravljanje razvojem znanja, (7) prikazati primjere upravljanja razvojem znanja u praksi na temelju uzoraka od osam privatnih tvrtki i/ili javnih ustanova.

Istraživačke metode

Za izradu rada o temi „Informacijski sustavi za upravljanje razvojem znanja u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama“ korištene su istraživačke metode: promatranje, opažanje, metoda analize, metoda analize sadržaja, modeliranje, metoda intervjuiranja, metoda analize poslovnog sustava kojom će se odrediti i ustanoviti poslovni objekti, procesi, događaji, informacije i dokumenti.

¹ M. Pavlić, *Informacijski sustavi*, udžbenik Sveučilišta u Rijeci, Zagreb, Školska knjiga, 2011., str. 55.

Zašto upravljanje razvojem znanja

Upravljanje znanjem se odvija: (1) zato što su znanje i inovacije osnovni poslovni pokretači današnjeg gospodarstva, (2) zato što će takve metodologije omogućiti identifikaciju strateški kritičnih znanja za svoju privatnu ili javnu ustanovu, (3) zato što će upravljanje razvojem znanja osigurati privatnim i javnim ustanovama djelotvoran protok znanja za unapređenje učinkovitosti, (4) zato što će pomoći kod kreiranja korporativne kulture u kojoj su suradnja, dijeljenje znanja, inovativnost i učinkovitost uobičajeni načini poslovanja,² (5) zato što postoji potreba za cjeloživotnim učenjem, a to je u današnje doba neizbježna stvarnost.

Ciljevi upravljanja razvojem znanja u javnim ustanovama i privatnim tvrtkama

Znanost je ljudska djelatnost kojoj je cilj proizvoditi znanje. Znanje se definira kao nešto što znamo i poznamo. Znanje uključuje mentalne procese razumijevanja i učenja.³ Infrastruktura za potporu upravljanju razvojem znanja uključuje sposobnost za suradnju, organizirano pohranjivanje, prijenos ili transfer znanja i upravljanje intelektualnim kapitalom. Unutar navedenih područja koriste se tehničke mogućnosti kao što su: (1) videokonferencija, (2) upravljanje dokumentima, (3) elektronička pošta, (4) wiki, (5) društvene mreže, (6) ontologija, (7) tražilice, (8) strukture baze znanje i (9) portali.⁴ Znanstvenici su ljudi koji nalaze znanje krećući se u smjeru dvostruke kružne linije na način kako je prikazano na slici 1. Stvarnost se dijeli u dvije klase ili dva dijela, odnosno misaonu i objektivnu stvarnost. Objektivnu stvarnost čine priroda i čovjek (fizički), dok pamćenje koje omogućava mozak pripada klasi misaone stvarnosti. Također, u klasu misaone stvarnosti ubrajaju se funkcije ljudskog uma za prihvatanje informacija i pamćenje u širem smislu. Objektivna stvarnost postoji za sve, a misaonu stvarnost oblikuje svaki pojedinac zasebno. Informacije iz objektivne stvarnosti kroz osjetila ulaze u um gdje se gradi slika objektivne stvarnosti. Slika je informacijski sustav svakog pojedinca. Ne

² <http://autopoiesis.foi.hr/history.php?select=16546&revision=16545&compare=51530> (4. 6. 2012.), modificirano.

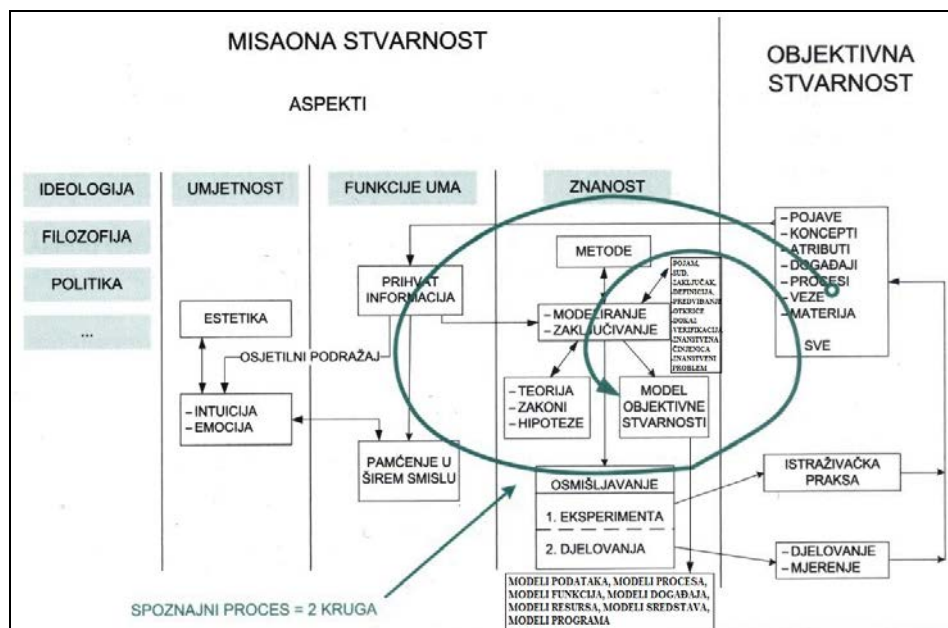
³ T. D. Wilson, *The nonsense of knowledge management*, University of Sheffield, UK (4. 6. 2012.).

⁴ Karl M. Wiig, *Enterprise Knowledge Management*, URL:

http://www.krii.com/downloads/enterprise_km_2007.pdf. (5. 6. 2012.), modificirano.

postoje dva pojedinca koja imaju istu sliku objektivne stvarnosti. Dio ljudskog uma svake osobe koristi se metodama zaključivanja, pojmovima, zaključcima, definicijama, dokazima, otkrićem, činjenicama, te analizira informacije prikupljene osjetilima i pokušava objasniti doživljeno (videno, čuvano, namirisano i mjereno). Na primjer, kada u mraku čujemo neki zvuk, pokušat ćemo odrediti odakle dolazi zvuk, koliko je udaljen izvor, približava li se i što ga proizvodi.⁵ Smjer dvostruke kružne linije možemo objasniti na slijedeći način: u prirodi vidimo objekt koji možemo opisati atributima koje čovjek (koji je ujedno objekt) može zapamtiti. Svaki atribut može sadržavati podatke, dok podaci također opisuju objekt. Na temelju objekta, atributa i veze iz objektivne stvarnosti možemo kreirati model podataka (ER-a model) koji se nalazi u klasi misaone stvarnosti. Model procesa koji se nalazi u klasi misaone stvarnosti kreira se na temelju procesa i veza iz objektivne ili realne stvarnosti. Prilikom oblikovanja modela procesa, čovjeku su potrebne funkcije uma za prihvatanje informacija i pamćenje kao i teorijsko znanje, znanje o zakonima i pravilima izrade modela procesa.

Slika 1. Položaj znanosti kao veze mišljenja i realne stvarnosti

⁵ M. Pavlič, *Informacijski sustavi*, udžbenik Sveučilišta u Rijeci, Zagreb, Školska knjiga, 2011., str. 27.

Izvor: obrada autora na temelju udžbenika: M. Pavlič, Informacijski sustavi, udžbenik Sveučilišta u Rijeci, Zagreb, Školska knjiga, 2011., str. 27, modificirano

Ciljevi upravljanja razvojem znanja su: (1) postići specifične rezultate u području umjetne inteligencije pomoću određenih programa koji su usklađeni i usuglašeni s ciljevima privatnih tvrtki i javnih ustanova, (2) postići poboljšanje na dostupnoj izvedbi nastalog objekta, proizvoda ili programa, (3) kompetitivna izvedba, (4) postići višu razinu inovacije s izrađenim novim proizvodom ili programskom podrškom, (5) poboljšanje procesa za upravljanje dokumentacijom koja je nositelj znanja u javnim ustanovama i privatnim tvrtkama, (6) poboljšanje edukacije i treninga, (7) poboljšanje menadžmenta inovacija. Kada je u pitanju privatna tvrtka, ciljevi upravljanja razvojem znanja su: (1) prodaja znanja, (2) smanjenje troškova, (3) povećanje profitabilnosti, (4) smanjenje vremena odvijanja procesa za stvaranje inovacija, (5) širenje na nova tržišta, (6) povećanje zadovoljstva i motiva zaposlenika te stvaratelja novih znanja, (7) povećanje kvalitete proizvoda, (8) povećanje zadovoljstva korisnika kvalitetom proizvoda i usluga.

Komponente znanja i upravljanje znanjem s različitih motrišta

Upravljanje znanjem (engl. *Knowledge management*, njem. *Wissensmanagement*) predstavlja skup aktivnosti koje se bave strategijom i taktikom upravljanja ljudskim sposobnostima. Brooking⁶ komponente upravljanja znanjem čine: (1) strateški planeri, (2) top-menadžeri, (3) ljudski resursi, (4) informacijska tehnologija i (5) poslovni procesi. Komponente upravljanja znanjem mogu se ujedno svrstati u dijelove informacijskih sustava kao što su ljudski dio (lifeware), programska i sklopovska oprema (software i hardware), organizacijski dio (orgware), mrežni dio (netware) i podatkovni dio (dataware), slika 2.⁷

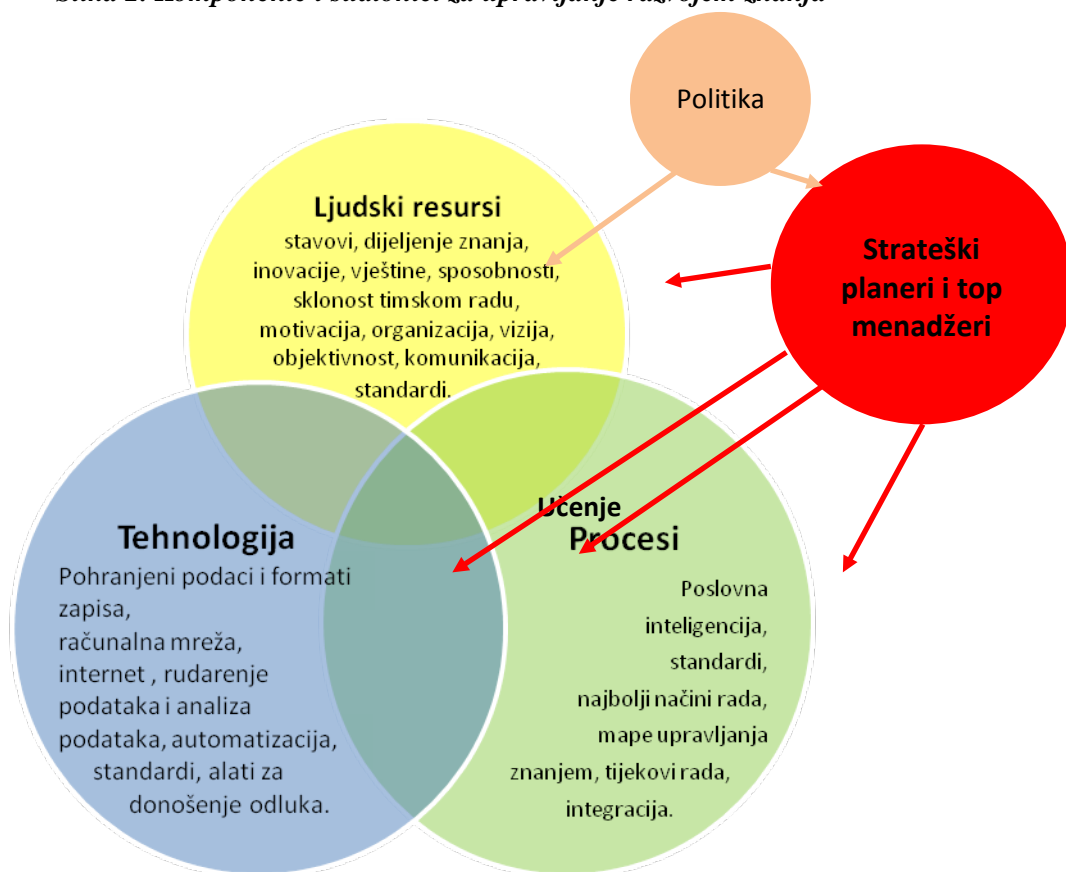
Ljudi (zaposlenici) unutar privatnih tvrtki i javnih ustanova mogu doprinijeti razvoju znanja iznošenjem vlastitih stavova o rješavanju određenih problema, dijeljenjem znanja usmenim, pisanim putem ili elektronički preko računalnih mreža. Razvoju znanja može doprinijeti

⁶ M. Žugaj, M. Schatten, *Informacijski sustav za upravljanje znanjem u hipertekst organizaciji*, izvorni znanstveni članak, Ekonomski vjesnik, prosinac 2008., modificirano.

⁷ URL: <http://www.eknowledgecenter.com/articles/1010/1010.htm>. (6. 6. 2012.), modificirano.

zaposlenik koji ima određene vještine, znanja, sposobnosti, sklonosti timskom radu. Kako bi zaposlenici doprinijeli razvoju znanja, moraju biti motivirani i objektivni. Za dijeljenje znanja koje posjeduje, svaki sudionik (zaposlenik) može koristiti suvremenu mobilnu tehnologiju (iPhone ili iPad). Dokumenti koji su nositelji informacija moraju biti pohranjeni u standardnom formatu zapisa. U procesu upravljanja znanjem mogu se koristiti ekspertni sustavi koji olakšavaju i ubrzavaju donošenje odluka na temelju unaprijed utvrđenih kriterija s optimalnom inkonzistentnosti. Kako bi se razvila nova znanja u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama, potrebno je imati unaprijed jasno utvrđene procese i prikazane tijekove rada privatnih tvrtki i javnih ustanova.

Slika 2. Komponente i sudionici za upravljanje razvojem znanja

Izvor: obrada autora na temelju Vennovog dijagrama s adrese URL: <http://www.eknowledgecenter.com/articles/1010/1010.htm>. (6. 6. 2012.)

Četiri najvažnija motrišta upravljanja znanjem su: (1) upravljanje znanjem kao tehnologija, (2) upravljanje znanjem kao disciplina, (3) upravljanje znanjem kao filozofija, (4) upravljanje znanjem kao društveni i poduzetnički pokret.

Upravljanje znanjem kao tehnologija motrište je orijentirano na primjenu koncepta znanja u smislu kako nešto učiniti za razne poslovne namjene. Poznate tehnologije koje se koriste pri upravljanju znanjem, ali ne isključivo, u tom su kontekstu semantički web, ontologije, baze znanja, sustavi temeljeni na znanju, skladištenje i rudarenje podataka, mape uma, razne vrste kolaborativnih alata.⁸ Cilj semantičkog weba je korisnicima omogućiti traženje podataka na webu, koji je točno definiran i povezan na način razumljiv strojevima. Semantički web osmišljen je za prikazivanje podataka, upotrebu u raznim aplikacijama za pretraživanje te za omogućivanje dostupnosti informacija. Postoje dva tipa rudarenja podataka: verifikacija hipoteze i otkrivanje novih znanja, dok se u tehnike rudarenja podataka ubrajaju stabla odlučivanja, umjetna inteligencija, neuronske mreže koje predstavljaju računalni sustav koji simulira funkcioniranje ljudskom mozga⁹, statističke metode i algoritmi.

Upravljanje znanjem kao znanstvena disciplina omogućuje osnove za izvođenje istraživanja, pruža edukaciju i trening ili razvija nove efektivne metodike i pristupe kojih je sve više. Ovaj pogled povezan je s mnogim drugim područjima, od filozofije i kognitivnih znanosti do menadžmenta, ekonomije, socijalnih znanosti, informacijske tehnologije i umjetne inteligencije.

Upravljanje znanjem kao poslovna disciplina također omogućuje osnove za izvođenje istraživanja. I ovaj je pogled povezan s mnogim drugim područjima kao na primjer menadžmentom, ekonomijom, socijalnim znanostima, informacijskim tehnologijama i umjetnom inteligencijom, pravom, prirodnim i inženjerskim znanostima itd.

Upravljanje znanjem kao filozofija odnosi se na menadžere koji se koriste upravljanjem znanjem kod uvođenja novih poslovnih strategija ili poboljšanja rezultata u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama. Vodstva privatnih tvrtki i javnih ustanova formiraju perspektive, planove i korake

⁸ M. Žugaj, M. Schatten, *Informacijski sustav za upravljanje znanjem u hipertekst organizaciji*, izvorni znanstveni članak, Ekonomski vjesnik, prosinac 2008.

⁹ D. Ružić, A. Biloš, *Upravljanje znanjem*, Ekonomski fakultet u Osijeku, EFOS, URL: http://oliver.efos.hr/nastavnici/druzic/dokumenti/mis2010/MIS_2009-10_10_Upravljanje_znanjem.pdf. (4. 6. 2012.).

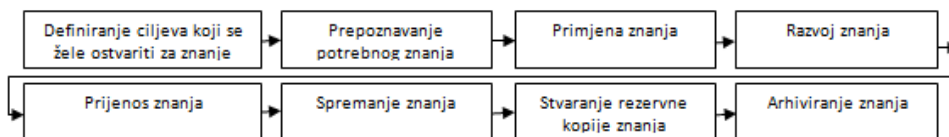
koji se temelje na njihovim vlastitim uvjerenjima i razumijevanju zašto i kako će ih upravljanje znanjem voditi prema željenom cilju. Ovo se motrište koncentrira na poslovno opažanje kako iskoristiti i primijeniti upravljanje znanjem.

Upravljanje znanjem kao društveni i poduzetnički pokret posljednje je motrište upravljanja. Globalizacija čini upravljanje znanjem neophodnom aktivnošću za održavanje ili poboljšanje položaja. To je prouzročilo društveni i poduzetnički pokret koji se temelji na mišljenju da globalizacija 21. stoljeća vodi prema tzv. eri znanja. Osnovni natjecateljski faktor postaje intelektualni kapital ako ga se koristi na prikladan način. Ovo se motrište koncentrira na strategije, politike i alokaciju resursa za izgradnju potrebnoga intelektualnoga kapitala.

Model upravljanja znanjem

Slika 3. prikazuje model upravljanja znanjem. Model prikazuje kako je potrebno najprije definirati ciljeve koji se žele ostvariti za stjecanje novog znanja, zatim je nužno prepoznati novo potrebno znanje, primijeniti znanje te omogućiti daljnji razvoj znanja. Novoistraženo znanje može se dalje prenijeti drugim korisnicima u grupi (slika 5.) uz pomoć ektraneta i interneta te je dobiveno znanje moguće spremati i arhivirati. Svakako je uvijek dobro stvoriti sigurnosnu kopiju pohranjenog znanja u elektroničkom obliku.

Slika 3. Model upravljanja znanjem

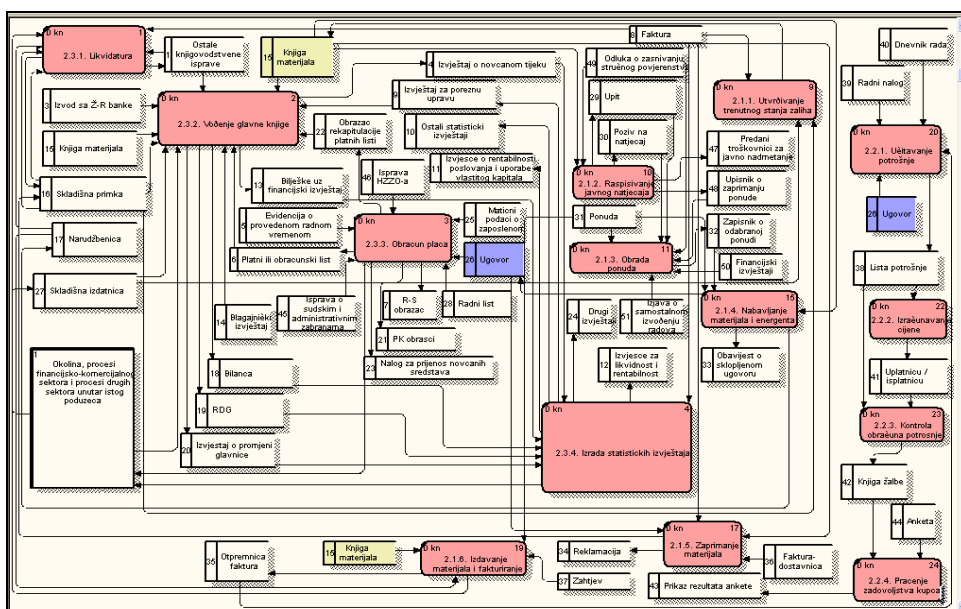
Prijenos znanja jedan je od aspekata upravljanja znanjem. Prijenos znanja može se odvijati usmenim, pisanim ili elektroničkim putem te može biti u obliku diskusije ili e-diskusije.

Model upravljanja dokumentima kao nositeljima znanja

Model upravljanja dokumentima kao nositeljima znanja može se prikazati pomoću dijagrama tijeka klasa podataka koji u sebi sadrži tijekove, spremišta podataka, potprocese i vanjske entitete (izvorišta ili odredišta). Dijagramom tijeka podataka prikazani su financijski

informacijski sustav i informacijski sustav nabave. Jedini „problem“ kod prikazanog modela je njegova složenost te je potrebno više vremena za proučavanje takvog prikazanog detaljiziranog modela. Dijagram tijeka prikazuje radne tijekove i dokumente kao i matricu procesa i klasa podataka te će se mijenjati ovisno o promjeni poslovnih pravila promatranih privatnih tvrtki i javnih ustanova, promjeni dokumenata te mijenjanju zakona koji se odnose na poslovanje. Dijagram tijeka klasa podataka (dijagram za prikaz radnih tijekova) olakšava upravljanje dokumentima kao nositeljima znanja jer je točno prikazan tijek podataka koje sadržava određeni dokument iz jednog procesa (potprocesa) u drugi (slika 4.).

Slika 4. Model tijeka podataka

Izvor: izrada autora na temelju poslovne logike tvrtke, intervjuja, utvrđenih procesa, potprocesa i priloženih dokumenata tvrtke.

XML sustav za upravljanje dokumentima – primjer

Opće je poznato da je XML (Extensible Markup Language) opisni jezik za prikaz i definiranje struktura podataka. XML je jezik koji je izrađen da bi poboljšao funkcionalnost semantičkog weba pružajući fleksibilniji i prilagodljiviji pristup informacijama. Nazvan je Extensible

jer nije strogo definirani format poput HTML-a, već je napravljen kao metajezik, jezik pomoću kojeg je moguće izgraditi druge jezike. XML je jezični standard za opis podataka koji se koristi širom svijeta za dijeljenje poslovnih informacija i koji uklanja probleme u vezi s nekompatibilnim programima, računalnim mrežama, strukturama podataka i operativnim sustavima. XML standardizacijom prikaza strukture podataka dobiva se mogućnost standardizacije prikaza znanja. Osim opisa strukture podataka, ova tehnologija omogućuje i razmjenu podataka i znanja između nekompatibilnih sustava. Na taj način se mogu umrežiti različiti centri znanja sa svojim podacima i informacijama pri čemu se povećava razina znanja i upravljanje znanja u organizaciji. Danas se XML sve više koristi za prikaz znanja. Za potrebu prikaza i razmjene baze znanja razvijeno je i predloženo proširenje XML-a koje se naziva CBML (Case-based Markup Language). U semantičkom webu XML ima veliku ulogu. **Primjer 1**¹⁰ primjer je korištenja XML opisnog jezika. Prikupljanje e-podataka iz arhiva javnih ustanova u XML formatu odobrava Hrvatski državni arhiv (ARHiNET). ARHiNET je mrežni informacijski sustav za opis, obradu i upravljanje arhivskim gradivom.

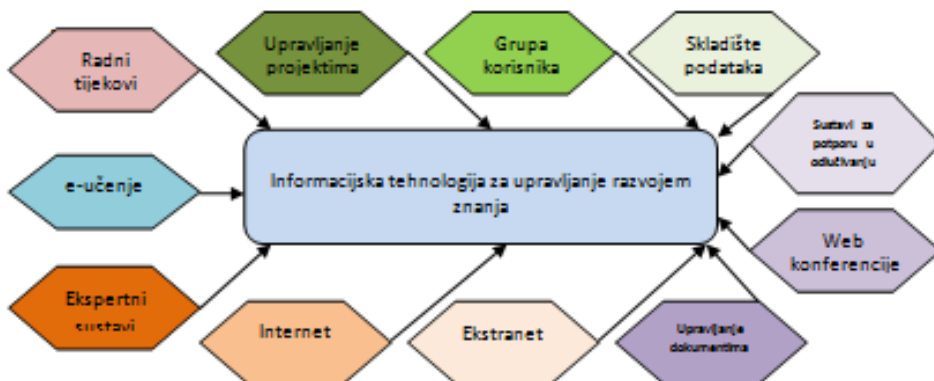
Informacijska potpora za upravljanje razvojem znanja

Tehnologija koja predstavlja informacijsku potporu upravljanju znanjem prikazana je slikom 5. Tehnologija za upravljanje razvojem znanja uključuje slijedeće sastavnice: (1) radne tijekove, (2) upravljanje projektima, (3) intranet, (4) grupiranje ili grupu korisnika, (5) skladište raznih podataka, (6) sustave za potporu u odlučivanju, (7) web konferencije, (8) upravljanje dokumentima, (9) ekstranet, (10) internet, (11) ekspertne sustave i (12) e-učenje¹¹ koje predstavlja glavni pokretač razvoja znanja itd.

¹⁰ ARHiNET, URL: <http://arhinet.arhiv.hr/index.aspx>. (13. 6. 2012.), primjer XML-a u prilogu.

¹¹ Introduction of Knowledge Management, URL: http://www.unc.edu/~sunnyliu/inls258/Introduction_to_Knowledge_Management.html. (11. 6. 2012.), modificirano.

Slika 4. Informacijska tehnologija za upravljanje razvojem znanja

Izvor: izrada autora na temelju slike članka: Introduction of Knowledge Management, URL:

http://www.unc.edu/~sunnyliu/inls258/Introduction_to_Knowledge_Management.html. (11. 6. 2012.), modificirano.

Prikaz radnih tijekova u većini je slučajeva usko povezan s matricom poslovne tehnologije (matricom koja prikazuje procese i klase podataka). Dijagram koji prikazuje radne tijekove može se modelirati iz matrice poslovne tehnologije. Integracija poslovnih procesa s elektroničkim tijekovima dokumenata vrlo pregledno se može prikazati putem dijagrama radnih tijekova koji omogućuje podršku poslovnim procesima i događajima kreiranjem sustava koji prati životni ciklus dokumenta u kontekstu poslovnog procesa. Tradicionalni papirnati obrasci transformiraju se u procese čiji je tijek prikazan dijagramom radnih tijekova. Dijagram radnih tijekova olakšava svakodnevni rad u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama te njegova detaljna razrada doprinosi razvoju znanja te je pogodan kod projektiranja informacijskog sustava u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama. Na temelju tijekova koje prikazuje izrađuje se detaljan prikaz tijeka aktivnosti, a na osnovu prikazanih radnih tijekova znatno se olakšava upravljanje dokumentima.

Ekspertni sustavi su programi koji bi trebali simulirati i sadržavati specijalizirano znanje te imati sposobnost zaključivanja i donošenja odluka poput kvalificiranih stručnjaka u nekom uskom području. Ekspertni sustavi moraju imati znanja i činjenice na temelju kojih će

donijeti zaključak odnosno riješiti problem.¹² Svi ostali pojmovi, tj. sastavnice informacijske tehnologije za upravljanje razvojem znanja, općepoznate su i znatno doprinose razvoju znanja.

Primjeri upravljanja razvojem znanja u praksi

Upravljanje razvojem znanja u privatnim tvrtkama i javnim ustanovama je neizbježno. Upravljanje znanjem (engl. *Knowledge management*, njem. *Wissensmanagement*) predstavlja skup aktivnosti koje se bave strategijom i taktikom upravljanja ljudskim sposobnostima. Danas je upravljanje razvojem znanja vrlo bitno za opstanak privatnih tvrtki i javnih ustanova. U ovom poglavlju prikazuju se načini upravljanja razvojem znanja u praksi privatnih tvrtki i javnih ustanova.

Primjer 2.¹³ prikazuje upravljanje razvojem znanja sa studentima na Fakultetu organizacije i informatike u Varaždinu (prema članku: „Informacijski sustav za upravljanje znanjem u hipertekst organizaciji“ Žugaja i Schattena) na kolegiju *Programiranje II* te u sklopu laboratorijskih vježbi iz kolegija *Upravljanje znanjem*. Prva skupina od 35 studenata koristila je sustav pri e-učenju i usvajanju znanja iz kolegija *Programiranje II*, dok ga je druga skupina od 165 studenata koristila u sklopu laboratorijskih vježbi iz kolegija *Upravljanje znanjem*. Prva skupina dobila je zadatak da nadopuni semantički wiki sustav različitim znanjima koja se konkretno tiču objektno-orijentiranog programiranja te sadržajima u vezi sa polaganjem ispita iz kolegija *Programiranje II*. Tim načinom prikupljen je kompletan fond svih rješenja zadataka s laboratorijskih vježbi, velik broj isječaka programskog koda za rješavanje različitih klasa problema, niz rješenja proteklih ispitnih rokova, velik broj poveznica na razne druge sadržaje na webu, multimedijalni tutorijal za učenje programiranja kao i nekolicina projektnih zadataka. Druga je skupina podijeljena na timove od 4 do 7 osoba, pri čemu je ukupno bilo 30 timova. Svaki tim dobio je specifičnu temu koja se odnosila na upravljanje znanjem te zadatak da skupe znanja o zadanom području i da ga pokušaju sistematizirati putem semantičkih mogućnosti sustava. Zadatak im je također bio postaviti nekolicinu upita nad tako generiranom bazom znanja. Svaki tim odabrao je vođu koji je na posljednjim vježbama

¹² A. Mittelman, Wissensmanagement, URL: <http://www.artm-friends.at/am/km/km-d/km-index-d.html>. (5. 6. 2012.), modificirano.

¹³ M. Žugaj, M. Schatten, *Informacijski sustav za upravljanje znanjem u hipertekst organizaciji*, izvorni znanstveni članak, Ekonomski vjesnik, prosinac 2008.

prezentirao projekt. Studenti su intenzivno koristili mogućnost postavljanja multimedijalnih sadržaja, posebice videosadržaja koji su besplatno dostupni putem raznih servisa. U obje skupine (posebice u drugoj) došlo je do eksplozije eksploikacije sadržaja.

Žugaj i Schatten su u svom znanstvenom radu dali prikaz informacijskog sustava za podržavanje upravljanja znanjem u Nonakinoj hipertekst organizaciji. Hipertekst organizacija sastoji se od triju slojeva (sloja poslovnog sustava, sloja projektnih timova i sloja znanja) pri čemu, kad je riječ o upravljanju znanjem, najviše valja obratiti pozornost na sloj znanja. Žugaj i Schatten su pokazali kako se dodavanjem mogućnosti suvremenih informacijskih tehnologija, najčešće jednim imenom nazvanih web 2.0 tehnologijama, u konjunkciju s postojećim informacijskim sustavima može dobiti dodatna vrijednost za javnu instituciju. Na temelju tako postavljene teze opisali su model informacijskog sustava za hipertekst organizaciju. Kako bi se podržao sloj znanja i općenito upravljanje znanjem u hipertekst organizaciji, valja obratiti pozornost na četiri procesa razvoja znanja, a to su: socijalizacija, eksternalizacija, internalizacija i kombinacija. U tu svrhu implementirali su informacijski sustav kako bi podržali navedene procese pri čemu je socijalizacija podržana mogućnostima multimedijalne komunikacije. Eksternalizacija je podržana putem internetskih usluga foruma i semantičkog wiki sustava te adekvatne sintakse za formatiranje hipertekstualnih sadržaja koji uključuju multimediju. Proces internalizacije podržan je prezentacijskim mogućnostima grafičkog sučelja, dok je na kraju kombinacija podržana mogućnostima postavljanja upita te eksportom ontologije.

Primjer 3. Upravljanje znanjem tvrtke X. Tvrtka X je javna te vrlo često provodi javnu nabavu proizvoda, radova i usluga na temelju Zakona o javnoj nabavi, prikupljenih ponuda, vlastitog znanja i stečenog iskustva. Tvrtka kod odlučivanja koristi za prikupljanje znanja sustave za potporu u odlučivanju koji su dio informacijske tehnologije za upravljanje razvojem znanja (slika 4.). Tvrtka X prilikom donošenja odluka koristi alat Expert Choice te na taj način primjenjuje AHP metodu za sistematizaciju znanja i donošenje odluka. Tvrtka prije same nabave postavlja cilj koji mora biti zadovoljen nabavom. Nakon postavljenog cilja utvrđuju se kriteriji na temelju kojih će se odabrati najpovoljnija ponuda ili proizvod. U tvrtki se izvršava poredak kriterija po prioritetu na temelju važnosti kriterija za donošenje odluke i ostvarenje cilja te uz pomoć dostupnog znanja. Podaci o određenim alternativama i kriterijima,

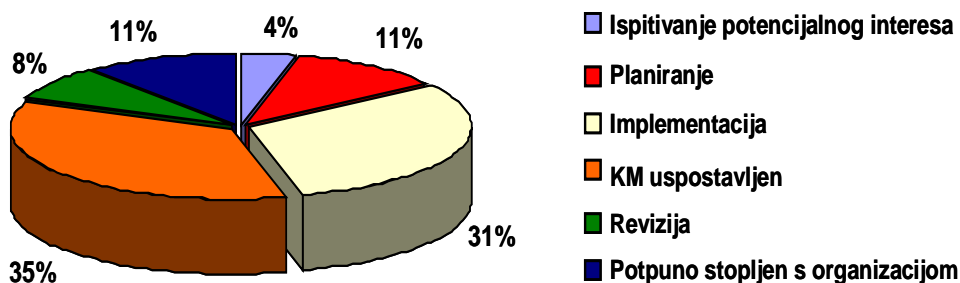
kako bi se točno odredili prioriteti, prikupljaju se uz pomoć semantičkog weba i društvenih mreža.

Na temelju potrebe tima za realizaciju projekta promatrat će se ponude uredskih kalkulatora koji nisu skuplji od 1.000,00 kuna. U postupku procesa nabave promatraju se uredski kalkulatori određenog proizvođača: MP25-MG, MP37-MG, MP1411-LTS, MP1211-LTS, MP120-LTS, MP121-DTS. Glavni je cilj, u ovom slučaju, nabaviti najprikladniji uredski kalkulator. Uredski kalkulator svojim osobinama mora zadovoljiti korisnike u pogledu mogućnosti pretvaranja valute, tipkovnice (s obzirom je li tipkovnica bakterijska ili antibakterijska), mogućnosti pregledavanja kalendara i vremena, veličine slova na zaslonu, brzine ispisa, cijene, težine, dimenzije tijela i broja znamenki. Model težina mora biti dobro strukturiran, a inkonzistentnost ne smije prijeći graničnih 10%. Na temelju dostupnosti znanja postavljeni su prioriteti kriterija. Pretvarač valute je najvažniji kriterij. Uredski kalkulator koji ima mogućnost pretvaranja valute prikladniji je za korisnika. Drugi kriterij po kojem korisnici odabiru kalkulator je tipkovnica. Sudionici u odlučivanju prilikom odabira ističu važnost da tipkovnica bude antibakterijska. Treći kriterij koji se uzima u obzir je postojanje opcije za prikaz datuma i vremena. Četvrti kriterij za odabir je veličina slova na zaslonu. Peti kriterij je brzina ispisa. Šesti kriterij je cijena. Sedmi kriterij, na temelju kojeg se vrši odabir, težina je samog uređaja. Osmi kriterij je dimenzija tijela uredskog kalkulatora, a posljednji kriterij koji utječe na donošenje odluke je broj znamenki. Na temelju prikaza važnosti kriterija došlo se do zaključka da cijena nije uvijek ključan faktor na temelju kojeg će se donijeti odluka. Na osnovu novog saznanja najviši prioritet u ovom slučaju ima uredski kalkulator MP37-MG, što znači da će biti najprikladniji za nabavu te će njime korisnici biti zadovoljni. Na taj način ostvaren je cilj prilikom „odabira najprikladnijeg uredskog kalkulatora“.

Primjer 4.¹⁴ Korporacijski projekt upravljanja znanjem u Plivi. S obzirom na činjenicu da u farmaceutskoj industriji poslovni uspjeh u velikoj mjeri ovisi o znanju (u vezi sa stvaranjem novih lijekova, unapređenjem postojećih ili uvođenjem novih poslovnih procesa), ne čudi da upravljanje znanjem predstavlja značajni predmet interesa. Prema izvješću, 2002. godine većina globalnih farmaceutskih tvrtki posjeduje ili uvodi sustav za upravljanje znanjem, kao što je prikazano na slici 5.

¹⁴ N. Alfrević, K. Šiber-Makar, *Upravljanje znanjem u Plivi d.d. – studij slučaja*, URL: http://www.foi.hr/CMS_library/studiji/pds/mps/predmeti/materijali/Pliva-KM-case-hrv-final_1.doc. (5. 6. 2012.).

Slika 5. Upravljanje znanjem u globalnim farmaceutskim tvrtkama

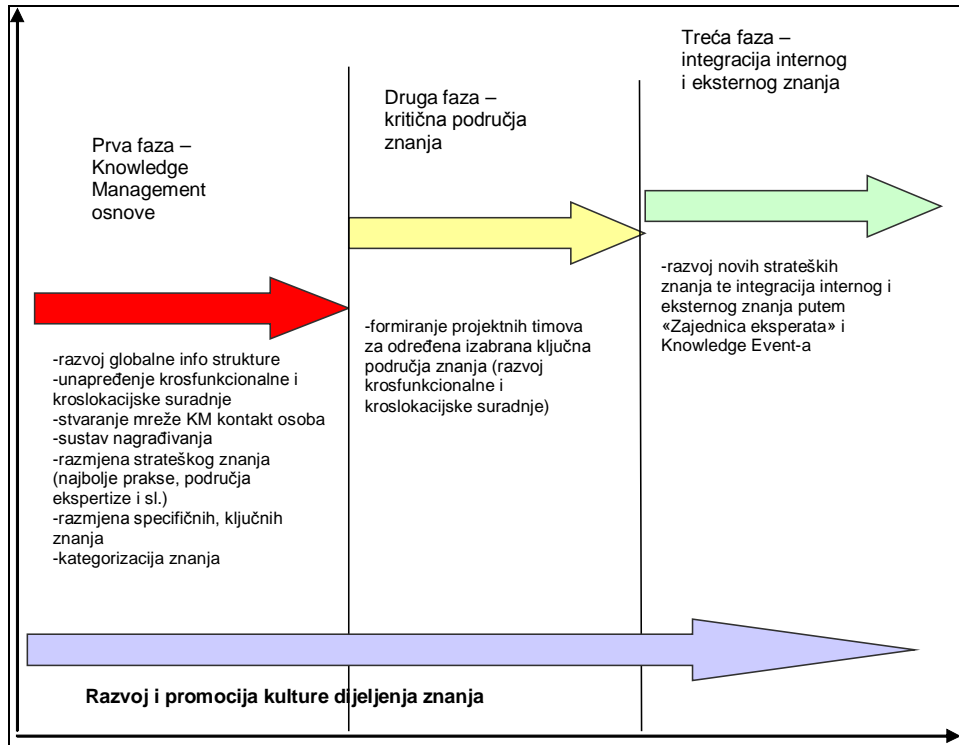

Izvor: N. Alfirević, K. Šiber-Makar, *Upravljanje znanjem u Plivi d.d. – studij slučaja*, URL: http://www.foi.hr/CMS_library/studiji/pds/mps/predmeti/materijali/Pliva-KM-case-hrv-final_1.doc. (5. 6. 2012.)

Plivu je na uvođenje formalnog sustava za upravljanje znanjem na razini korporacije kao cjeline potaknula internacionalizacija i globalizacija tvrtke koja otežava ili potpuno onemogućuje dijeljenje znanja putem sastanaka, internih publikacija, lokalnog planiranja edukacije djelatnika. Pliva je 2002. godine, pod pokroviteljstvom predsjednika Uprave, službeno pokrenula projekt upravljanja znanjem (engl. *Knowledge management*). Pritom se upravljanje znanjem odredilo kao efikasno povezivanje zaposlenika koji posjeduju znanje sa zaposlenicima kojima je isto znanje potrebno, ali i prikupljanje tako naučenih lekcija kako bi se olakšalo buduće učenje u kompaniji. Temeljni je cilj upravljanja znanjem tvrtke Pliva učiniti učenje i sposobnost promišljanja o problemima učinkovitijim od konkurencije, što bi u određenoj mjeri trebalo doprinijeti postizanju konkurentske prednosti. Projekt je započeo izradom SWOT matrice, temeljem čega je utvrđeno da će se uvođenjem formalnog upravljanja znanjem ciljati na trenutne slabosti Plive u navedenom području, a koje se odnose na veliki broj (lokalnih) jezika kojima se komunicira unutar kompanije (iako se kao službeni korporacijski jezik koristi engleski) te probleme u međusobnoj integraciji informatičke infrastrukture na razini korporacije kao cjeline. Projekt je ustrojen u tri faze: (1) razvoj temeljne infrastrukture, ljudskih i organizacijskih pretpostavki za upravljanje znanjem, (2) identificiranje i razvoj područja znanja kritičnih za poslovni uspjeh Plive te (3)

povezivanje internog (kompanijskog) znanja sa znanjem dostupnim u okruženju, a za koje se drži da je relevantno za funkcioniranje kompanije.

Slika 6. Faze projekta upravljanja znanjem u Plivi

Izvor: N. Alfirević, K. Šiber-Makar, Upravljanje znanjem u Plivi d.d. – studij slučaja, URL: http://www.foi.hr/CMS_library/studiji/pds/mps/predmeti/materijali/Pliva-KM-case-hrv-final_1.doc. (5. 6. 2012.)

U prvoj fazi projekta postavljena je adekvatna informacijska infrastruktura za provedbu upravljanja znanjem na razini kompanije kao cjeline te je proveden čitav niz aktivnosti da bi se identificirali i aktivirali eksperti za pojedina područja znanja i samo upravljanje razvojem znanja putem internog marketinga. Osim toga, razvijen je sustav nagrađivanja za dijeljenje znanja kako bi se zaposlenici motivirali na prihvaćanje nove filozofije koju sa sobom donosi upravljanje znanjem. U važne djelatnosti ovog dijela projekta upravljanja znanjem u Plivi pripadala je izgradnja taksonomije znanja, tj. kategorizacije svih znanja koje Pliva posjeduje, a relevantno je za njezino poslovanje. Na taj su način identificirana znanja

koja su od korporacijskog značaja (koji zaposlenik što zna, koja organizacijska jedinica posjeduje odgovarajuća kritična znanja itd.) te od lokalnog značaja.

Primjer 5. Upravljanje znanjem u odgojno-obrazovnoj ustanovi. U odgojno-obrazovnoj ustanovi upravljanje znanjem također se provodi slično kao u prvom primjeru. SECI model bitan je za razumijevanje pričanja priča kao metode upravljanja znanjem. Pričanje priča odnosi se na prenošenje tacitnog znanja, što bismo mogli poistovjetiti s drugom strategijom upravljanja znanjem (interakcijom) te izvući zaključak da bi bilo efikasnije koristiti kombinirani oblik prenošenja znanja, korištenje eksplicitnog i tacitnog znanja u procesu učenja. Ovakav sustav svima je dobro poznat, a koristi se u školama i fakultetima (primjer 2.). Profesor putem predavanja prenosi svoje tacitno znanje učenicima ili studentima, dok ujedno učenici ili studenti dopunjavaju svoje znanje korištenjem udžbenika ili literature gdje je znanje pohranjeno u eksplicitnom obliku. U današnje vrijeme učenici puno vremena provode na internetu. Vrijeme koje učenici provedu na internetu razlog je zbog kojeg se sve više nastoji razvijati elektroničko učenje u školama te se na taj način upravlja razvojem znanja u školstvu. Stavljanjem zadataka i nastavnih materijala na internetske servise učenicima se omogućava jednostavniji pristup relevantnom znanju. Danas, osim fakulteta, Moodle alat za e-učenje koriste javne institucije kao što su osnovne i srednje škole. Učenici osnovnih i srednjih škola uče izrađivati web stranice. Kako bi stekli znanja i vještine iz područja „dizajniranja web stranica“, učenicima se omogućava samostalno izrađivanje web stranica te ih učenici mogu stavljati na web poslužitelj u skladu sa zadanim pravilima ponašanja na internetu i „dobrim ukusom“. Na implementirane web sustave učenici mogu stavljati svoje prezentacije koje se odnose na informatičke teme te pitanja koja se odnose na usmeno ispitivanje. Učenici mogu također svoje radove i opise radova (dokumentaciju) stavljati na javne internetske mrežne stranice kao što je wikipedija i ostale društvene mreže čiji su česti posjetitelji.

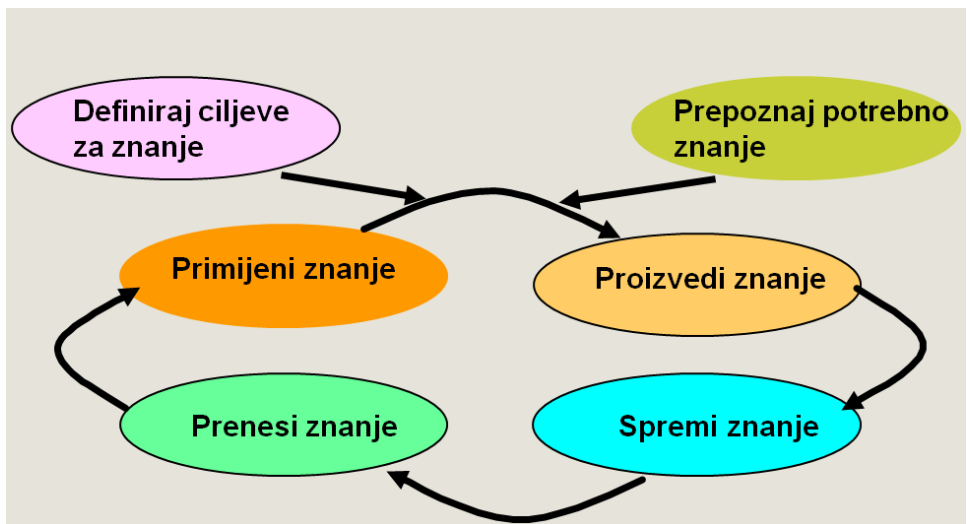
Primjer 6. prikazuje upravljanje razvojem znanja sa studentima na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek u Čakovcu na kolegiju *Uvod u informatiku* te u sklopu laboratorijskih vježbi iz kolegija *Uvod u informatiku*. Svaka studentica imala je obavezu izraditi seminarski rad o određenoj temi u obliku laboratorijskih vježbi na računalu. Teme seminarskih radova su se odnosile na alate otvorenog koda. Studentice su morale prikazati alat (njegove mogućnosti) u kojem su osmislile zadatak za rješavanje te su interaktivno morale postavljene

zadatke riješiti zajedno s ostalim studenticama u grupi. Za vrijeme izrade zadataka kontaktirale su nastavnika laboratorijskih vježbi kako bi se zadaci što kvalitetnije (za studente korisnije) izradili. Za izradu seminara i za upravljanje razvojem znanja korišteni su Open Source alati (otvoreni kod). Za uspješniju komunikaciju sa studenticama korišten je alat za e-učenje (Moodle) te su na njemu stavljene brojne zadaće koje su studentice morale riješiti. Ukoliko određeni zadatak nije bio jasan, studenticama je omogućeno korištenje foruma gdje se raspravljalo o određenim temama i zadacima. Nakon uspješno izrađene zadaće slijedilo je vrednovanje uradaka. Na e-kolegiju *Uvod u informatiku* bile su upisane tri grupe. Grupnu modula hrvatskoga jezika činilo je 23 studentice i 1 student, dok je dvije grupe odgojnih znanosti činila 21 studentica. Studentice iz grupe modula hrvatskoga jezika imale su za izlaganje po dvije teme na svakim vježbama, dok su studentice iz odgojnih znanosti izlagale jednu temu na vježbama. Kolegice su također imale mogućnost svoje radove staviti na Google Docs te podijeliti s drugim kolegicama svoje seminarske radove i zadatke iz vježbi. Materijali s vježbi također su bili dio ispitne literature te su navedeni na Moodleu, dok njihova dostupnost preko Google Docs olakšava studenticama savladavanje programa kolegija. Moodle je koristan alat za e-učenje svih nastavnih cjelina (jedinica). E-učenje na daljinu danas koristi 90% sveučilišta pa tako i Učiteljski fakultet u Zagrebu, jer računalno dostavljeno poučavanje ima: (1) jasno definirani sadržaj relevantan za ciljeve učenja, (2) koristi metode poučavanja koje omogućava e-okruženje, (3) gradi nova znanja i vještine. Moodle se može koristiti za stavljanje obavijesti o datumu održavanja ispita. Na Moodleu se mogu kreirati ispitna pitanja koja se odnose na obrađenu temu održanog seminarskog rada. Studenti mogu skinuti s Moodlea tekst opisa zadaće koju trebaju riješiti te preko Moodlea studenti mogu postaviti zadaću, a rješenje zadaće profesor može pregledati i ocijeniti. Na sustavu Moodlea, koji se koristi za e-učenje, može se vidjeti koliko često pojedini student pregledava sadržaj te njegov posljednji pristup. Izrađene prezentacije učenici mogu preko alata za e-učenje postaviti na poslužitelj, tj. napraviti upload datoteke na sustav Moodle.

Primjer 7. prikazuje upravljanje razvojem znanja suvremene organizacije *Ericsson Nikola Tesla d.d.* Upravljanje znanjem u tvrtki *Ericsson Nikola Tesla* jasno je prikazano modelom (slika 7.). U tvrtki *Ericsson Nikola Tesla* najprije se jasno definiraju ciljevi tvrtke. U strateškom planu tvrtke jedna od strategija je podizanje kompetencija za novi svijet telekomunikacija. Zaposlenici masovno odlaze na odgovarajuće fakultete i edukacije. Nakon utvrđivanja ciljeva slijedi

prepoznavanje potrebnog znanja. Nakon prepoznavanja potrebnog znanja slijedi stjecanje znanja na više načina: (1) kupovanjem organizacijskih jedinica i pojedinaca, (2) zakupom, (3) obavještajnim aktivnostima, (4) istraživanjem i razvojem, (5) ciljanom izobrazbom i samoizobrazbom, (6) organiziranjem skupa zaposlenika različitog znanja i iskustva s ciljem stvaranja novog znanja, (7) prilagođavanjem, (8) umrežavanjem i učestalim (učinkovitim) komuniciranjem uz pomoć interneta, intraneta, neformalnih mreža, chata, elektroničke pošte, livemeetinga, foruma, pomoću FTP usluge, mrežnim novinama i društvenim mrežama. Nakon razvoja (stvaranja) novog znanja slijedi spremanje znanja. Spremanje znanja može uključivati:¹⁵ spremanje znanja u dostupne i pristupačne formate, mapiranje i modeliranje znanja te sustavno spremanje ogromne količine podataka, informacija i znanja.

Slika 7. Prikaz modela upravljanja znanjem u tvrtki Ericsson Nikola Tesla

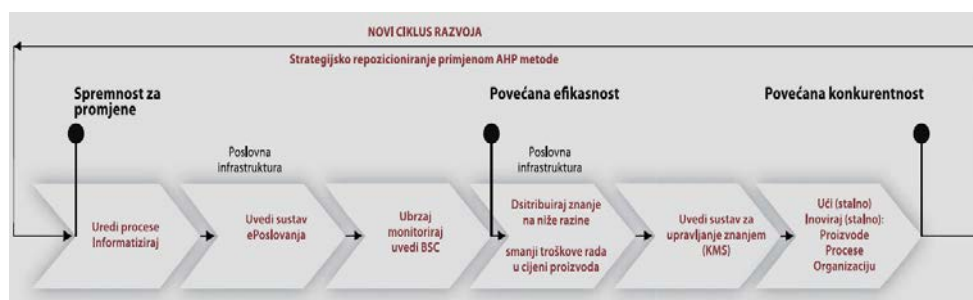
Izvor: I. Oslić, Upravljanje znanjem, Ericsson Nikola Tesla, Zagreb, 2002., URL: kvaliteta.inet.hr/e-quality/.../6/IFC%20Upravljanje%20znanjem.ppt. (25. 6. 2012.)

¹⁵ I. Oslić, *Upravljanje znanjem*, Ericsson Nikola Tesla, Zagreb, 2002., URL: kvaliteta.inet.hr/e-quality/.../6/IFC%20Upravljanje%20znanjem.ppt. (25. 6. 2012.).

Nakon spremanja znanja ono se može prenijeti na više načina: (1) pomoću IKT-a¹⁶, (2) slanjem papira (izvještaja, dokumenata, papira) ili (3) usmenim putem (razumljivim jezikom). Prijenos znanja može se izvršiti informacijsko-komunikacijskom tehnologijom pomoću navedenih internetskih usluga te pristupom bazi podataka. Nakon što se znanje prenese do odredišta (krajnjeg korisnika), može se primijeniti za inovaciju ili daljnji razvoj novijih znanja, što je još jedan dokaz da je upravljanje znanjem kružan i neprekidan proces.

Primjer 8. Na temelju web mjesta na URL adresi www.desb.hr prikupljene su informacije o W-modelu tvrtke *Infodom* koji prikazuje kako pomoću sustava za upravljanje znanjem upotrijebiti tehnologiju e-poslovanja te kroz upravljanje poslovnim procesima usmjeriti tvrtku na inovacije. W-model predstavlja razvojne faze kojima rukovodstvo tvrtke razvija mehanizme upravljanja promjenama unutar tvrtke i uređuje poslovne procese te uvodi elektroničko poslovanje. E-poslovanje omogućuje tvrtki brže provođenje strategija i povećava poslovnu efikasnost tvrtke.¹⁷ Svaka tvrtka teži konkurentnosti te uspostavi učinkovitog sustava temeljenog na znanju. Održivi razvoj stalnih procesa učenja i inoviranja preduvjet je povećanja konkurentnosti tvrtke.

Slika 8. Prikaz W-modela tvrtke Infodom

Izvor: *Infodom, Kako izgraditi tvrtku znanja*, URL:

http://www.desb.hr/NOVOSTI/doc/kako_izgraditi_tvrtku_znanja_idom3sv.pdf.
(26. 6. 2012.)

¹⁶ Informacijsko-komunikacijske tehnologije.

¹⁷ *Infodom, Kako izgraditi tvrtku znanja*, URL:

http://www.desb.hr/NOVOSTI/doc/kako_izgraditi_tvrtku_znanja_idom3sv.pdf. (26. 6. 2012.), modificirano.

Stalnost prikazanih procesa (slika 8.) preduvjet je povećanja konkurentnosti jer novokreirani kapacitet kreativnosti omogućava inovacije proizvoda i usluga te tržišni uspjeh tvrtke. Sustavi za upravljanje znanjem omogućuju proizvodnju usluga temeljenih na znanju. Kako bi tvrtka omogućila drugim tvrtkama efikasnost i povećanje konkurentnosti, razvila je sustav SRMA koji nudi jedinstveno rješenje za upravljanje znanjem. Detaljan opis promatranog SRMA sustava bit će prikazan u slijedećem članku.

Zaključak

Prikazanim radom ciljevi su ostvareni. Modelom je prikazan položaj znanosti kao veze mišljenja i realne stvarnosti. Prikazani su svi aspekti misaone stvarnosti, načini oblikovanja modela na temelju objektivne stvarnosti, kreiran je model koji prikazuje komponente i sudionike za upravljanje razvojem znanja, dan je osvrt na primjere upravljanja razvojem znanja u praksi na osnovu prikupljenih informacija spomenutih privatnih tvrtki i javnih ustanova, prikazane su sastavnice informacijske tehnologije za upravljanje znanjem, prikazani su primjeri upravljanja razvojem znanja u praksi na temelju uzoraka od 8 privatnih tvrtki i javnih ustanova (zajedno).

Na osnovu analize sadržaja dolazimo do slijedećih definicija: upravljanje razvojem znanja je sustavni proces koji se sastoji od više aktivnosti manipuliranja znanjem u kontekstu organizacije. Upravljanje znanjem može se promatrati kao tehnologija, disciplina, filozofija te društveni odnosno poduzetnički pokret. Upravljanje znanjem kružan je i neprekidan proces. Upravljanje razvojem znanja nikada ne završava. Unutar procesa upravljanje razvojem znanja može se izdvojiti više aktivnosti. Postoji više razloga zašto upravljati razvojem znanja, a većina ih je potaknuta suvremenim tržišnim uvjetima gdje je znanje jedan od osnovnih natjecateljskih resursa. Tvrtka može imati velike koristi od upravljanja razvojem znanja ako se pravilno koristi. Jedan je od osnovnih ciljeva upravljanja razvojem znanja stvoriti uvjete u kojima se potiču učenje i inoviranje. Organizacijska znanja i potencijali osnova su intelektualnog kapitala tvrtke koji se može mjeriti te čini dio ukupne vrijednosti tvrtke. Znanje je nematerijalni resurs, ali se može skupljati, skladištiti, prenositi, čuvati i arhivirati na različitim medijima te prikazivati na različite načine uz različite tehnike i pomoću različitih sredstava. Primjerom 2. prikazano je kako se dodavanjem mogućnosti suvremenih informacijskih tehnologija, najčešće jednim imenom

nazvanih web 2.0 tehnologijama, u konjunktiju s postojećim informacijskim sustavima može dobiti dodatna vrijednost za javnu ustanovu. Znanje je neophodno za dobre odluke (primjer 3.) te za prepoznavanje i razumijevanje uzročno-posljedičnih veza i odnosa koje utječu na poslovanje privatnih tvrtki i javnih ustanova, a time i na sposobnost predviđanja njihovih budućnosti.

Literatura

1. N. Alfirević, K. Šiber-Makar, *Upravljanje znanjem u Plivi d.d. – studij slučaja*, URL: http://www.foi.hr/CMS_library/studiji/pds/mps/predmeti/materijali/Pliva-KM-case-hrv-final_1.doc. (5. 6. 2012.).
2. Mittelmann, *Wissensmanagement*, URL: <http://www.artm-friends.at/am/km/km-d/km-index-d.html>. (5. 6. 2012.).
3. Oslić, *Upravljanje znanjem*, Ericsson Nikola Tesla, Zagreb, 2002., URL: <http://kvaliteta.inet.hr/e-quality/.../6/IFC%20Upravljanje%20znanjem.ppt>. (25. 6. 2012.).
4. M. Pavlić, *Informacijski sustavi*, udžbenik Sveučilišta u Rijeci, Zagreb, Školska knjiga, 2011.
5. D. Ružić, A. Biloš, *Upravljanje znanjem*, Ekonomski fakultet u Osijeku, EFOS, URL: http://oliver.efos.hr/nastavnici/druzic/dokumenti/mis2010/MIS_2009-10_10_Upravljanje_znanjem.pdf. (4. 6. 2012.).
6. Karl M. Wiig, *Enterprise Knowledge Management*, URL: http://www.krii.com/downloads/enterprise_km_2007.pdf. (5. 6. 2012.).
7. T. D. Wilson, *The nonsense of knowledge management*, University of Sheffield, UK, (4. 6. 2012.).
8. M. Žugaj, M. Schatten, *Informacijski sustav za upravljanje znanjem u hipertekst organizaciji*, izvorni znanstveni članak, Ekonomski vjesnik, prosinac 2008.
9. ARHiNET, URL: <http://arhinet.arhiv.hr/index.aspx>. (13. 6. 2012.).
10. Infodom, *Kako izgraditi tvrtku znanja*, URL: http://www.desb.hr/NOVOSTI/doc/kako_izgraditi_tvrtku_znanja_idom3sv.pdf. (26. 6. 2012.).
11. Introduction of Knowledge Management, URL: http://www.unc.edu/~sunnyliu/inls258/Introduction_to_Knowledge_Management.html. (11. 6. 2012.).

12. URL: <http://autopoiesis.foi.hr/history.php?select=16546&revision=16545&compare=51530>. (4. 6. 2012.).
13. URL: <http://www.eknowledgecenter.com/articles/1010/1010.htm>. (6. 6. 2012.).

**PRINCIPI FUNKCIONIRANJA UNIVERZITETA TREĆE
GENERACIJE – LEKCIJE ZA UNIVERZITETE U PROCESU
TRANZICIJE**

**THE PRINCIPLES OF THIRD GENERATION UNIVERSITIES
FUNCTIONING -LESSONS FOR UNIVERSITIES IN TRANSITION
PROCESS**

Sažetak

Biti konkurentan u današnjim uvjetima poslovanja znači kontinuirano provoditi inovativne promjene u načinu vođenja poslovnih operacija s ciljem unapređenja internog i eksternog kvaliteta organizacije kao cjeline. Primjena adekvatnih principa savremenih koncepata menadžmenta i preduzetništva u okviru visokoobrazovnih institucija predstavlja „conditio sine qua non“, odnosno uvjet bez kojeg nema njihovog razvoja u savremenom organizacijskom kontekstu. Njihova primjena treba biti inovativno prilagođena ljudima, principima, procesima i aktivnostima koji su imanentni visokoobrazovnim institucijama. Kontekst inovativnog prilagođavanja treba razumjeti u smislu primjene principa strateškog preduzetništva i potpunog upravljanja kvalitetom na svaki upravljački i operativni proces unutar visokoobrazovnih institucija. Koristeći principe strateškog preduzetništva, visokoobrazovna institucija će biti u stanju da isporuči vrijednost prema svim interesnim skupinama na efektivan način, dok će primjena principa potpunog upravljanja kvalitetom osigurati isporuku navedene vrijednosti na efikasan način, što omogućuje upravljački balans koji garantuje dugoročno uspješno poslovanje institucije. Ovaj rad ima za cilj da predstavi, prije svega, nastavnicima, saradnicima, administrativnim radnicima i studentima kvalitativne promjene u načinu upravljanja razvojem univerziteta, uključujući i elaboraciju reperkusija koje će navedene promjene imati na cjelokupno društvo Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *kvalitet, filozofija preduzetništva, akademsko preduzetništvo, 3G univerzitet*

Summary

To be competitive in today's business conditions means continuously implementing of innovative changes in the management of business operations with the aim of improving the internal and external organization's quality as a whole. The application of appropriate contemporary managerial and

entrepreneurial principles within the higher educational institutions is a "condition sine qua non", respectively the condition without which, their development within contemporary organizational context is unattainable. Their application has to be adjusted to the humans, principles, processes and activities that are immanent to higher education institutions. The context of their innovative adaptation should be understood in terms of the principles of strategic entrepreneurship and total quality management application on every governing and operational process within higher educational institutions. Using the principles of strategic entrepreneurship, higher education institutions will be able to deliver value to all stakeholders in an effective way, while the application of the total quality management principles will ensure delivery of the specified value in an efficient way, which provides a managerial balance which guarantees long-term institutional business success. This paper aims to present, primarily to the teachers, assistants, administrative staff and students, a qualitative change in the way of university development, including an elaboration of the repercussions that these changes will generate on the entire society of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *quality, entrepreneurial philosophy, academic entrepreneurship, 3G university*

Uvod

Često se pogrešno misli da je preduzetništvo isključivo ekonomski ili poslovni fenomen. Potrebno je znati da je preduzetništvo kao poslovna filozofija povezano sa svim aspektima ljudskog ponašanja i djelovanja, bez obzira na bazični tip organizacije i vlasništvo nad istom. Preduzetništvo predstavlja inovativan proces stvaranja novih i drukčijih proizvoda, usluga i ideja odnosno proces kreiranja novog i drukčijeg načina isporuke dodane vrijednosti klijentima. Navedena definicija dodatno potvrđuje da je preduzetnički sistem promišljanja i ponašanja najvredniji resurs u svim sferama ljudskog djelovanja, jer upravo preduzetničke osobine zaposlenih predstavljaju interni motivator za kreiranje nečega drukčijeg i naprednijeg kako u biznisu tako i u tehnologiji i nauci. Preduzetnik je ključni akter samog procesa preduzetništva odnosno osnovni nosilac naučnih, tehnoloških, poslovnih, ekonomskih, socijalnih i političkih promjena unutar svakog društveno-ekonomskog sistema. Preduzetničkog procesa nema bez strategije, a strategije nema niti može biti bez preduzetničke vizije, što znači da i osobe koje rukovode i rade unutar visokoobrazovnih institucija trebaju prihvatiti matricu preduzetničkog načina promišljanja i djelovanja. Može

se očekivati da će u budućnosti opstajati, razvijati se i rasti isključivo ona društva, ekonomije, institucije i kompanije koje prihvate matricu preduzetničke filozofije i inkorporiraju je u svoju organizacijsku kulturu. Razlozi zbog kojih univerziteti, fakulteti kao i univerzitetski profesori i istraživači trebaju prihvatiti preduzetničku matricu promišljanja i djelovanja bit će elaborirani u ovom radu.

Preduzetnička filozofija i kultura su postale osnovna platforma na kojoj moderne organizacije temelje svoj opstanak, razvoj i rast, tako da danas vlada poseban interes za različita pitanja u vezi sa preduzetništvom. U svijetu koji je u procesu stalnog restrukturiranja i tehnoloških promjena, nešto što je bila tradicionalna matrica karijere i kreiranja dodatne vrijednosti iščezava na platformi prošlosti, tako da pojedinci danas moraju razmišljati o tome koje ih promjene očekuju, gdje su poslovne prilike za njih i organizacije za koje rade, te koje aktivnosti moraju preduzeti da ojačaju svoje kompetencije za doseganje navedenih ciljeva. To znači da danas ljudi znatno više zavise od vlastite inicijative i kompetencija kao platforme kroz koju mogu da ostvare uspjeh i ne mogu se oslanjati isključivo na instrukcije viših hijerarhijskih nivoa u organizaciji. Pojedinci se danas stalno moraju preispitivati, postavljajući sebi različita pitanja u smislu koje su najbolje prilike koje treba realizirati kroz njihove inicijative, investicije i djelovanje. Navedene činjenice su danas postale veoma važan i neizostavan princip funkcioniranja akademskih građana, a posebno univerzitetskih profesora i istraživača, iz razloga što znanja sve brže zastarijevaju i ne može se tolerisati bilo kakva inertnost ili konzervativizam. Top-menadžeri kompanija, vladini zvaničnici kao i rektori i dekani trebaju razmišljati o maksimizaciji kreirane i isporučene vrijednosti sistema koji vode prema vanjskim interesnim grupama uz osiguranje visokog stepena zadovoljstva svojih zaposlenika. Navedeni procesi u simbiozi potiču preduzetničko djelovanje na sistemski način. To znači da investitori moraju razmišljati o preduzetnim zaposlenicima kada kalkuliraju odnos rizika i povrata kod svojih investicija, a korporativni menadžeri moraju iznalaziti načine za kvalitetniji rast kroz reinveniranje procesa i unapređenje performansi korporacije, zahtijevajući intenziviranje internih preduzetničkih aktivnosti. Na sličan način se trebaju ponašati i rektori, dekani i direktori istraživačkih institucija prema zaposlenicima njihovih institucija odnosno profesorima, istraživačima i konsultantima. Vladini zvaničnici, uzimajući u obzir makroekonomske pokazatelje, moraju se zapitati ko je budući Bill Gates u našem regionu i kako mu možemo pomoći da brže raste, dok se rukovodioci naučnih i istraživačkih institucija trebaju zapitati ko je budući

Joseph Schumpeter, Peter Drucker, Nikola Tesla ili Emerik Blum u njihovom okruženju i na koji način kapitalizirati novostvorena naučna postignuća, koncepte i tehnike. Konačno, na sistemski način svi donosioci poslovnih odluka u različitim organizacijama se trebaju zapitati kako kombinirati naučne odnosno teorijske okvire i njihovu praktičnu aplikaciju s ciljem povećanja dobrobiti za čovječanstvo uzimajući u obzir i pitanja društvene odgovornosti organizacijskih sistema koje vode.

Različiti autori definiraju preduzetništvo na veoma različite načine. Jedan dio autora polazi od njegove konceptualne potke zasnovane na mentalnom sklopu preduzetnika, kao osobe koja posjeduje emocionalni naboj i ambicioznost za realizaciju svoje poslovne ideje u praksi. Drugi autori polaze od drugih osobina u vezi sa osobom koja je preduzetna i želi se baviti određenim biznisom, a koja je usmjerena na pitanje kako i pomoću kojih resursa realizirati vlastitu ideju, prije svega sa menadžerskog i organizacijskog aspekta. Naprimjer, prema P. Druckeru, preduzetništvo je stvaranje nove i drugačije vrijednosti, novog i drugačijeg načina zadovoljenja potreba odnosno pretvaranje materijala u resurs. Tokom historije mnogi autori su dali različite definicije preduzetništva, ali uniformnu i sveobuhvatnu definiciju nije bilo lako kreirati, te je ona bivala ili preopširna ili, pak, neprecizna i nejasna. Međutim, u svim projektiranim definicijama javljaju se zajednički elementi koji uključuju:¹

1. kreativnost i inovativnost za stvaranje nečega novog i drukčijeg,
2. dinamičan proces stvaranja dodatne vrijednosti uz neizvjesnost tržišnih kretanja,
3. kombinacija elemenata na kvalitativno drugačiji način uz ostvarenje sinergije,
4. prepoznavanje prilika za ostvarivanje profita i rasta u uvjetima rizika i nesigurnosti,
5. proces stvaranja nečeg novog ulaganjem neophodnog vremena, znanja i vještina,
6. poslovna filozofija koja podržava određen način razmišljanja i ponašanja.

Iz navedenog se može vidjeti da preduzetnik, u poslovnom smislu, mora voditi računa o svim aspektima mikroekonomske teorije i pridržavati se njenih zakonitosti da bi osigurao dugoročan opstanak

¹ K. Bengt, H. F. Lövingsson, *The A-Z of Management Concepts and Models*, British Library, 2005, str. 137.

vlastitog biznisa. Preduzetnički proces nije rezultat jednog herojskog preduzetnika i pogrešno je u savremenim uvjetima postindustrijskog društva smatrati da se bilo kakva promjena može ostvariti bez preduzetničkog tima. Preduzetnički proces je rezultanta interakcije poslovnih prilika, znanja, informacija, ideja, kreativnosti i inovativnosti kroz djelovanje preduzetničkog tima. Vrijeme individualnih preduzetničkih i drugih lidera je prošlost iz razloga što danas pobjeđuju isključivo preduzetnički timovi zasnovani na principima komplementarnih znanja, vještina, sposobnosti, kompetencija i međusobnog povjerenja. Preduzetnik je pokretačka sila preduzetničkog procesa, odnosno pojedinac koji stvara vrijednost u tom procesu i preuzima rizik dobitka ili gubitka novca kroz kreiranje nekog drugog oblika vrijednosti inkorporiranog u okvire novog proizvoda, usluge ili ideje.

Tipovi preduzetništva i akademsko preduzetništvo

Na osnovu dosadašnjih teorijskih opservacija moguće je izdvojiti šest, odnosno u novije vrijeme sedam, osnovnih tipova preduzetništva. U navedenom smislu, teorija i praksa preduzetništva prepoznaje individualno, grupno, korporativno (interno), porodično, žensko, socijalno i akademsko preduzetništvo.² Svaka vrsta preduzetništva može biti objašnjena na način da se razumije kontekst njenog nastanka i temelj diferencijacije, uzimajući u obzir činjenicu da filozofija preduzetništva koja reflektira određen način ponašanja i razmišljanja predstavlja fundamentalnu osnovicu za sve navedene vrste preduzetništva.

Individualno preduzetništvo odnosi se na mala preduzeća u kojima je preduzetnik istovremeno i vlasnik, upravljač i nosilac rizika u poslovanju. U ovom slučaju je riječ o pokretanju biznisa od nule kroz takozvane *mikro start-up biznise*.³ Izražena je jaka interakcija između vlasničke, upravljačke i rizične funkcije, pri čemu se iskazuju pozitivne korelacije između razvoja malih preduzeća i privrednog razvoja te efikasnosti privrede određene zemlje u cjelini.

Uparedo sa razvojem unutrašnjeg preduzetništva te sa implementacijom timskog rada dolazi i do pojave fenomena grupnog

² Prilagođeno: E. Čizmić, K. Crnković, *Strateško preduzetništvo. Konceptcija paradigme budućnosti*, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Izdavačka djelatnost, 2012, str. 57.

³ M. Binks, J. Coyne, *The Birth of Enterprise*, London, Institute of Economics Affairs, 1983, str. 27.

preduzetništva. Značajan broj pojedinaca nije sklon preduzetništvu na individualnom nivou u obimu u kojem je sklon prihvatanju rizika kada je član tima, što je općenito slično kao i kod grupnih tehnika donošenja poslovnih odluka. Timski napor takvim pojedincima omogućava da prevaziđu strah od neuspjeha, povećaju samopouzdanje i pojačaju želju za postignućem kao i da grade svoje ideje na prijedlozima i idejama drugih članova tima.

Korporativno (unutrašnje) preduzetništvo pojavljuje se sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka. To je preduzetništvo unutar korporacije, odakle i sinonim korporativno. U praksi postoje tri osnovna oblika korporativnog preduzetništva:⁴

1. prvi se odnosi na stvaranje nove poslovne mogućnosti unutar postojeće organizacije,
2. drugi označava transformaciju ili podmlađivanje organizacije u smislu uvođenja inovativnih procesa, uključujući i prihvatanje novih rješenja za stare probleme,
3. treći se odnosi na mijenjanje pravila prema kojima posluje konkurencija na posmatranom tržištu.

Korporativno ili unutrašnje preduzetništvo je u vezi sa funkcioniranjem velikih korporacija, unutar kojih su razdijeljene funkcije vlasništva, upravljanja i nošenja rizika.

U vezi sa porodičnim preduzetništvom postoje različite definicije, ali je suština svih da polaze od porodice kao glavnog aktera preduzetničkog procesa i mjesta odvijanja biznisa. Sve one, međutim, uključuju nekoliko dimenzija kao što su vlasništvo, sudjelovanje članova porodice, tranziciju među generacijama, naglašenu brigu za članove porodice, jednakost članova porodice i doživotno članstvo, osim za one koji ne postižu rezultate.⁵ Sve češće se dešava da članovi porodice pronađu svoj interes u istoj, porodičnoj firmi. Tu je, ustvari, riječ o specifičnoj interakciji biznisa, porodice i svojine.

Pored svih načelnih i institucionalnih jednakosti koje formalno postoje kod preduzetništva za različite spolove, može se reći da žensko preduzetništvo u praksi nailazi na dodatne prepreke. Najveće prepreke su u vezi sa pristupom finansijskim sredstvima, informacijama i tržištu. U

⁴ Prilagođeno: M. Radović-Marković, *Vrste preduzetništva i preduzetnika*, Beograd, Institut ekonomskih nauka, 2009, str. 91–93.

⁵ Prilagođeno: D. R. Hisrich, P. M. Peters, A. D. Shepherd, *Entrepreneurship*, The McGraw-Hill Companies, MATE copyright, 2008, str.5.

slučaju krize ili nekog drugog događaja, žene su najčešće te koje prve ostaju bez posla. Stoga za mnoge pokretanje vlastitog biznisa u okviru malog biznisa i preduzetništva znači uzimanje kontrole nad svojom sudbinom kroz samozapošljavanje. Iskustvo potvrđuje da preduzetnice brže koriste savremena organizaciona rješenja i moderne menadžerske alate kao što su timski rad, delegiranje, fleksibilna organizacija i slično. Preduzetnice razmišljaju svestranije, bolje razumiju ljude i bolje umiju da slušaju. Povrh svega, žene su visokomotivirane, sklone preuzimanju rizika i imaju razvijen preduzetnički duh.

Socijalno poduzeće definira se kao poduzeće koje je prvenstveno orijentirano na rješavanje socijalnih problema i koje višak vrijednosti reinvestira prvenstveno u te svrhe, bilo u svoju djelatnost bilo u zajednicu. Jednostavnije rečeno, socijalno preduzeće je profitabilno, ali profit nije najvažniji cilj, da ima društveno korisne ciljeve i da ostvareni profit koristi za rješavanje društvenih i problema u vezi sa životnom sredinom.⁶ Socijalni preduzetnici su pojedinci koji nude inovativna rešenja za goruće društvene probleme. Socijalna komponenta je najvažniji element njihovog poslovanja. Socijalno poduzeće podstiče pozitivne društvene promjene i ukupnu socijalnu inkluziju.

Ako bi se opći elementi navedenih definicija inkorporirali u sferu visokoobrazovnih institucija, odnosno nauke i istraživanja, tada bi se akademsko preduzetništvo jednostavno moglo definirati kao preduzetničko razmišljanje i ponašanje jednog univerziteta. Akademsko preduzetništvo znači prihvatanje jednog novog koncepta univerzitetskog promišljanja s ciljem pretvaranja znanja stečenog u naučnoistraživačkom procesu u upotrebljiv proizvod.⁷ Akademsko preduzetništvo, u užem smislu, predstavlja proces komercijalizacije akademskih aktivnosti kroz involviranje naučnika i naučnoistraživačkih institucija u poslovno relevantne aktivnosti. U širem smislu, akademsko preduzetništvo treba se razumijevati kao proces primjene principa preduzetništva i preduzetničke filozofije na funkcioniranje visokoobrazovnih i naučnoistraživačkih institucija s ciljem kreiranja novih znanja, koncepata i modela i njihove primjene u poslovnom okruženju, što kao rezultantu daje kvalitetniju dinamiku ekonomskog razvoja i rasta društva. Akademsko preduzetništvo

⁶ Šire: Philp A. Wickham, *Strategic Entrepreneurship*, Fourth Edition, Pretince Hall, 2006, str. 180–181.

⁷ Prilagođeno: N. Lecetera, *Academic Entrepreneurship*. Department of Economics, Cleveland, Weatherhead School of Management, Case Western Reserve University, 2008, str. 2–3.

treba imati za cilj vezanje fundamentalnih istraživačkih procesa za praktične poslove kroz objavljivanje istraživačkih nalaza i njihovu komercijalizaciju, pozicioniranje akademskog preduzetništva kao nezaobilazne karike u produkciji dodane vrijednosti za klijente i osiguranje pozitivnih poslovnih efekata istog kroz analizu prihoda i troškova u vezi sa navedenim aktivnostima.⁸ Navedenom logikom može se determinirati i pojam akademskog preduzetnika. Akademski preduzetnik predstavlja specifičnu vrstu preduzetnika odnosno ključnog igrača koji se stavlja u funkciju, direktnog ili indirektnog, transfera novih koncepata, tehnologija i modela uobličjenih u okviru univerziteta i istraživačkih instituta na industriju i biznis. Iz navedenog konteksta lako je zaključiti da bi akademski preduzetnici zapravo trebali biti profesori, asistenti, administrativno osoblje i istraživači zaposleni na univerzitetima, fakultetima i istraživačkim institutima odnosno organizacijama koje bi trebale biti nosioci akademskog preduzetništva i preduzetničke filozofije, uključujući i studente kao neodvojivu kariku navedenog procesa. Konačno, akademsko preduzetništvo treba uzimati u obzir sve ranije spomenute tipove preduzetništva i osigurati primjenu načela istih u okviru visokoobrazovnih institucija i instituta s ciljem rasta i razvoja istih kao neodvojive karike razvoja novog društveno-ekonomskog i poslovnog konteksta.

Poimanje akademskog preduzetništva u SAD-u i EU

U posljednjih nekoliko godina zabilježen je trend intenziviranja reformi u oblasti nauke i istraživanja pogotovo kada se imaju u vidu efekti primjene preduzetničkih principa na funkcioniranje naučnih i istraživačkih organizacija. Stvaranje veza između naučnika i preduzetnika, transfera tehnologije i komercijalizacija znanja utjecalo je na inovativnost pojedinih evropskih ekonomija i tom poslu se sistemski pristupalo. Navedene aktivnosti su se pojavile kao rezultanta shvatanja potrebe za dubokom konceptualnom transformacijom funkcioniranja univerziteta i naučnoistraživačkih instituta te njihove korelacije sa ekonomijom odnosno privredom. Kao rješenje navedenog pitanja nameće se proces uvođenja novog konceptualnog okvira funkcioniranja univerziteta, odnosno razvoj treće generacije univerziteta, koji bi trebao

⁸ N. Lecetera, *Multiple Missions and Academic Entrepreneurship*; Massachusetts Institute of Technology, 2005, str. 10.

istovremeno obuhvatati tri funkcije, a to su obrazovanje, naučna istraživanja i komercijalizacija novih tehnologija.

U SAD-u se poimanje akademskog preduzetništva veže direktno za stvaranje novog privrednog subjekta, odnosno *spin-off kompanije*. Taj pojam označava pojavu u kojoj su privredni subjekt kreirali članovi akademske zajednice s ciljem komercijalizacije i prijenosa tehnologija koje čine element intelektualnog vlasništva, gdje je roditeljska organizacija novonastalog biznisa zapravo akademska ustanova odnosno univerzitet. Ovo je veoma uzak pogled na ono što zapravo predstavlja akademsko preduzetništvo, mada se u SAD-u ovaj pojam često i dodatno sužava na način da se isti obilježava kao angažman akademskog osoblja i istraživača uključujući i učenike i studente u formiranje nove kompanije na principu komercijalizacije novokreiranih znanja i tehnologija.

U evropskim zemljama *spin-off* ili *spin-out kompanije* definiraju se na sličan način, tako da se iste smatraju kompanijama koje nastaju kao rezultat djelovanja organizacije roditelja, odnosno naučnoistraživačkog instituta, ustanove ili laboratorija.⁹ U ovom slučaju se iskorištava intelektualna, materijalna i organizacijska infrastruktura roditelja do trenutka osamostaljenja novonastale *spin-off* odnosno *spin-out kompanije*. Ipak, u Evropi akademsko preduzetništvo je opisano kroz mnogo širu optiku, tako da se navedena ideja shvata kao bilo koje sudjelovanje naučnih institucija, akademske zajednice, pomoćnog i administrativnog osoblja i studenata u kreiranju nove *start up kompanije*. U ovom smislu akademsko preduzetništvo predstavlja sve aktivnosti koje preduzimaju univerziteti u cilju razvoja preduzetništva kroz saradnju sa bilo kojom institucijom koja ima utjecaj na oblikovanje preduzetničke kulture u jednom društvu. Razlike između evropskih i američkih pristupa akademskom preduzetništvu je rezultirala nižom razinom preduzetničkih aktivnosti u Evropi, tokom posljednjih desetljeća, tako da je Evropska komisija putem agende iz Osla preduzela niz institucionalnih koraka na otklanjanju navedenog nedostatka i navedene aktivnosti već daju dobre rezultate. Navedene aktivnosti se ogledaju u institucionalnoj podršci razvoju preduzetništva od evropskih upravljačkih tijela, lansiranju nacionalnih strategija zemalja članica za razvoj preduzetništva, promoviranju preduzetničkog obrazovanja na regionalnom principu,

⁹ Prilagođeno: Irena Lacka, *The Role of Academic Entrepreneurship and Spin-Off Companies in the Process of Technology Transfer and Commercialisation*, Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation (JEMI), Volume 8, Issue 1, 2012, str. 68–83.

intenziviranju preduzetničkog obrazovanja kroz Bolonjski proces, kroz uključivanje preduzetničke edukacije u okviru kurikula svih fakulteta, preduzetničko obrazovanje nastavnika i administrativnog osoblja univerziteta, podršku mobilnosti nastavnika i studenata i niz drugih aktivnosti.¹⁰ U navedenom kontekstu treba posmatrati akademsko preduzetništvo i u Bosni i Hercegovini u smislu intenziviranja veze između univerzitetskih aktivnosti i privrede na profesionalan način, odstupajući od matrice tradicionalnog akademskog konzervatizma. Navedeni pristup će zasigurno polučiti niz koristi kako za univerzitete tako i za ukupno društvo i privredu u jačanju naučnoistraživačkog kapaciteta univerziteta u Bosni i Hercegovini, podizanju konkurentnosti domaće ekonomije uz porast ukupnog standarda svih stanovnika.

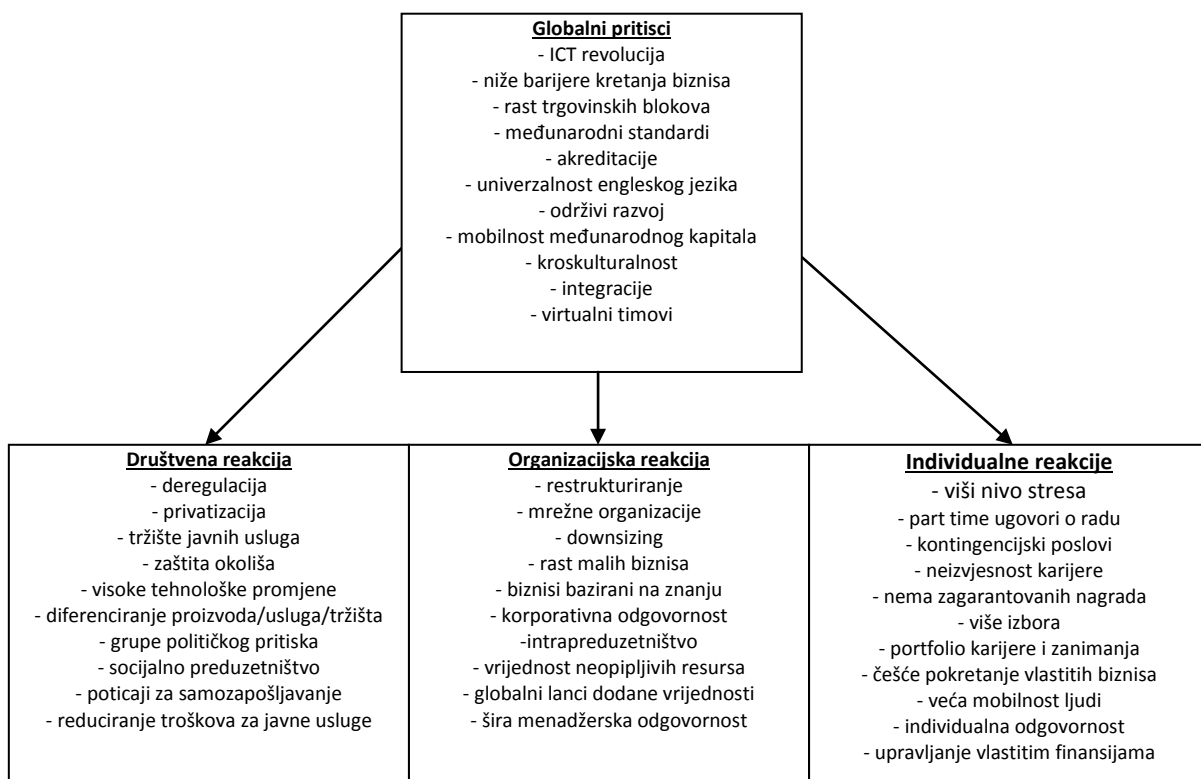
Generatori promjena u funkcioniranju univerziteta

U savremenim uvjetima tehnološkog, ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja okruženje u kojem funkcioniraju različite poslovne organizacije pa i cijele ekonomije i društva postaje sve više kompleksno i dinamično, uz stalni rast pritiska inovativnih konkurenata koji su regionalno ili globalno orijentirani. Globalne političke, ekonomske, društvene, tehnološke, legislativne i kulturološke promjene koje čine okruženje u najširem smislu riječi utječu kako na strateški tako i na operativni aspekt planiranja, vođenja i organiziranja kako poslova i aktivnosti pojedinih kompanija tako i aktivnosti u vezi sa ekonomskim razvojem pojedinih država. Uzimajući u obzir činjenicu da bazični tipovi organizovanja i njihovo konfiguriranje upravo zavise od kontingencijskih (situacionih) faktora od kojih je jedan i okruženje u kojem egzistira data organizacija sa svim svojim modifikacijama u vezi sa (ne)dostupnosti, (ne)stabilnosti, (ne)izvjesnosti i kompleksnosti uz savremene trendove internacionalizacije i globalizacije poslovanja, može se sa velikom sigurnošću očekivati da će okruženje u budućnosti postajati sve više turbulentno, tako da će se u poslovanju favorizirati bazični tipovi organizacije u vezi sa navedenim organizacionim kontekstom. Navedeno ukazuje da će kvalitet budućeg privrednog razvoja biti zasnovan na radu profesionalnih i inovativnih organizacija i industrijskoj aplikaciji njihovih postignuća kroz preduzetnički orijentirane privredne sisteme i *start up* organizacije. Organizacijski kontekst zahtijeva promjene u svim bazičnim

¹⁰ Prilagođeno: The Oslo Agenda for Entrepreneurship Education in Europe-
<http://ec.europa.eu> (15. 02. 2013).

tipovima organizacije, a posebno u okviru profesionalnih, inovativnih i preduzetničkih organizacija, koje su bitno određene kompleksnošću i dinamičnošću poslovnog okruženja.¹¹ S obzirom da univerziteti, fakulteti i istraživački instituti spadaju u kategoriju profesionalnih organizacija, u budućnosti se može očekivati još veća dinamika njihovih promjena u smislu prihvatanja inovativne i preduzetničke filozofije unutar istih. Jasno je da navedeni ambijent stvara platformu za razvoj preduzetnički vođenih univerziteta što će biti jedini način za njihov budući održivi rast i razvoj. U navedenom kontekstu može se shvatiti da silnice djeluju na kreiranje nečega što se može nazvati matricom preduzetničkog društva čije se karakteristike mogu vidjeti na slici koja slijedi (slika br. 1).

Slika 1. Generatori i karakteristike preduzetničkog društva

Prilagođeno: A. Gibb, P. Hannon, *Towards the Entrepreneurial University*; University of Durham and NCGE, 2008, str. 6.

¹¹ Prilagođeno: J. G. Wissema, *Leading the Third Generation University-Towards a comprehensive management theory of the 3GU*, 2010, str. 43.

Sa intencijom da organizaciona kultura poslovne organizacije bilo kojeg tipa bude spremna da odgovori svim izazovima koje nameće postindustrijsko preduzetničko društvo, potrebno je provesti određene promjene u samoj organizacionoj kulturi. Kao vodeće principe funkcioniranja univerziteta i fakulteta potrebno je postaviti sljedeće smjernice njihove korporativne kulture:¹²

- visok nivo autonomije i koordinacije profesionalaca,
- poštovanje profesionalnosti, znanja, vještina i talenata,
- eliminiranje birokratske politike i zabranjenih pitanja,
- ohrabivanje politike dijeljenja znanja i učenja,
- poticanje dijeljenja ideja i savjeta,
- uvažavanje zaposlenih koji počinju da se osjećaju vrijednim,
- visok nivo uključenosti prilikom donošenja odluka,
- preuzimanje dobre poslovne prakse,
- kreiranje motivirajućih, izazovnih i sadržajnih poslova,
- optimalna i efikasna administracija,
- kooperacija umjesto interne konkurencije.

Identifikovanje organizacione kulture potrebne za uvođenje preduzetničke filozofije u organizaciji determinirano je određivanjem strategijskih pravaca u promjeni kulture, čime se zapravo ulazi u posljednju fazu promjena kroz apliciranje drukčijeg načina ponašanja i promišljanja svih zaposlenika univerziteta. Navedeni principi dovode do prirodne funkcionalne projektne integracije u radu univerziteta prema principima matrične organizacije zasnovane na projektnim timovima. Pored društvene i organizacijske reakcije, potrebno je voditi računa o individualnoj reakciji na navedene promjene, a posebno u okviru profesionalno determiniranih organizacijskih sistema kao što su univerziteti. U ovom smislu, uloga univerzitetskog nastavnika u narednom periodu će biti znatno izmijenjena u odnosu na onu koja je tradicionalno bila vezana za ovu profesiju.¹³ U tom kontekstu od modernog edukatora će se zahtijevati da u postindustrijskom preduzetničkom društvu istovremeno igra određen broj veoma zahtjevnih

¹² C. Harman, S. Brelade, *Knowledge Management and the Role of HR. Securing Competitive Advantage in the Knowledge Economy*, Prentice Hall, 2000, str. 14.

¹³ Prilagođeno: Mars M. Matthew, Cecilia Rios-Aguilar, *Academic entrepreneurship (re)defined: significance and implications for the scholarship of higher education*, Springer Science+Business Media B. V., 2009, str. 455–456.

uloga kao što su uloga nastavnika, istraživača, inspiratora, trenera, katalizatora, savjetnika, mentora, projektanta i implementatora, tako da modernog univerzitetskog edukatora navedene osobine i zahtjevi konvertuju u preduzetnika koji će svojim djelovanjem oblikovati paradigmu koncepcije budućnosti.

Preduzetnički univerziteti treće generacije

Na osnovu ranije predočenog u budućnosti se može očekivati da će univerziteti funkcionirati prema drugačijim principima, što će pred menadžment, nastavnike, saradnike, istraživače, administrativno osoblje i studente staviti nove zahtjeve u cilju pružanja zajedničkog odgovora na navedene procese. U ovom kontekstu personalni i organizacijski preduzetnički kapaciteti preduzetnički orijentiranih univerziteta treće generacije zahtijevaju demonstriranje šireg ranga personalnih preduzetničkih vještina, aktivno učestvovanje u procesima preduzetničkog učenja, demonstriranje visokog nivoa emocionalne inteligencije, generiranje individualnih i grupnih preduzetničkih aktivnosti i osiguranje kvalitetne komunikacije sa interesnim grupama.¹⁴ U kontekstu društvenih preduzetničkih kapaciteta potrebno je upravljati društvenim sistemom kroz uključenost porodica i pojedinaca u preduzetničke programe i aktivnosti i osigurati senzitivnost u realizaciji poslova na drukčiji način i uključenost više kultura van konvencionalnih barijera. U radu univerziteta i njihovog menadžmenta i zaposlenika može se očekivati nova paradigma upravljanja, usvajanje nove poslovne prakse, povećanje uključenosti studenata i njihove odgovornosti za rezultate učenja. Pored navedenog, zbog pritiska stalnih promjena univerziteti trebaju biti usmjereni na redovnu reviziju programa i modula, unapređenje sistema učenja kroz rad, obogaćivanje sadržaja nastavnog procesa i vizualizaciju poslovnih prilika. Poznato je da je veliki broj preduzetničkih i inovativnih ideja nastao u okviru univerziteta kao kombinacija mudrosti nastavnika i agilnosti studenata i njihovo kooperativno djelovanje. U navedenom smislu univerziteti treće generacije će biti usmjereni na izgradnju partnerskih mreža kroz kompetitivnosti gdje se objedinjuju dvije naizgled kontradiktorne aktivnosti odnosno pojma, a to su kooperacija i kompetitivnost odnosno

¹⁴ Prilagođeno: Cristopher Prince, Graham Beaver, *The Rise of The Corporate University-The Emerging Corporate Learning Agenda*, The international Journal of Management Education, 2008, str. 22.

konkurencija.¹⁵ Pred univerzitet se postavlja i sistemski zahtjev za uspostavljanje mehanizama za pripremu i realizaciju tekućih izazova, rad sa novim partnerima, novom pedagoškom paradigmom, razvoj vještina studenata, unapređenje napora vezanih za vlastito učenje, poduka za razvoj preduzetničkog načina promišljanja i ponašanja, novi alati i ideje, poslovne *start-up inovacije*, svijest o samom sebi, mobilnost, kroskulturalnost i produhovljenost. Kao nosioci poslova u okviru preduzetnički orijentiranih univerziteta treće generacije nastavnici i saradnici kao edukatori trebaju imati osobine kako je to objašnjeno u tabeli koja slijedi (tabela br. 1).

Tabela 1. Karakteristike modernog univerzitetskog edukatora

Preduzetničko ponašanje	Preduzetnički atributi	Preduzetničke vještine
skeniranje i korištenje prilika	dosezanje ambicija	kreativno rješavanje problema
preuzimanje inicijativa	samopouzdanje samokontrola	usmjeravanje i vođenje
inovativan pristup poslovnim aktivnostima	izdržljivost i fleksibilnost	pregovaračke vještine
upravljanje neovisnošću	visoki interni kontrolni lokus	prodaja i partnerstva
preuzimanje odgovornosti posjedovanje	orijentacija na akciju	predlaganje i usmjeravanje
razumijevanje procesa koncepta	preferiranje učenja kroz rad	holističko upravljanje procesima
efektivno umrežavanje	spremnost na iscrpan rad učenje	strateško promišljanje
sklapanje mozaika uspjehnosti	određenost	konceptualno promišljanje
prosudivanje kod kalkulacije rizika	kreativnost	umrežavanje

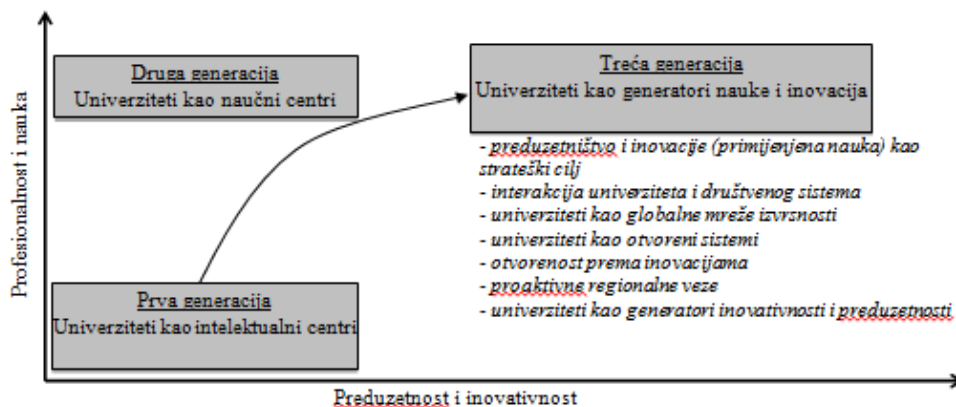
Prilagođeno: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.917/full> (27. 12. 2012)

Univerziteti treće generacije ili 3G univerziteti trebaju biti orijentirani na aktivnosti preduzetničkog istraživanja, ideologiju malog biznisa s ciljem metamorfoze iz konvencionalnih univerziteta u

¹⁵ Šire: J. G. Wissema, *Leading the Third Generation University-Towards a comprehensive management theory of the 3GU*, 2010, str. 46.

inovativne i preduzetničke univerzitete, razvoj ključnih kompetencija, kooperaciju i krosdisciplinarne module. 3G univerziteti trebaju imati sposobnost interne transformacije i strateško opredjeljenje koje je usmjereno na partnerske odnose sa klijentima. U navedenom smislu moguće je kreirati dijagram metamorfoze univerziteta u univerzitate budućnosti odnosno 3G univerzitate (slika br. 2)

Slika 2. U pravcu razvoja 3G univerziteta

Prilagođeno: Paula Kyrő, Johanna Mattila, *Towards future University by Integrating Entrepreneurial and the Third Generation University Concepts*, 2010, str. 6.

Iz navedenog dijagrama može se vidjeti da je budućnost univerziteta usmjerena na 3G preduzetničke univerzitate, tako da će uloga univerzitetskog profesora u budućnosti biti znatno drugačija na način kako je ranije objašnjeno dok se konture uloga dobrim dijelom već oblikuju. Profesionalizam i naučne kompetencije nastavnika i saradnika u bliskoj budućnosti će biti dobrim dijelom determinirane njihovim preduzetnički orijentiranim ponašanjem usmjerenim na inoviranje naučnih koncepata, nastavnih sadržaja i poslovnih procesa. U navedenom smislu daje se pregled osnovnih karakteristika tri generacije univerziteta kroz historijski kontekst s ciljem boljeg razumijevanja onoga što očekuje univerzitetske ljudske resurse (tabela br. 2).

Elementi komparacije	Prva generacija	Druga generacija	Treća generacija
Ciljevi	obrazovanje	obrazovanje + istraživanje	obrazovanje + istraživanje + Know How eksploatacija
Uloga	Definiranje istina	otkrivanje prirode	kreiranje vrijednosti
Metode	skolastične	moderne monodisciplinarne naučne	moderne interdisciplinarne naučne
Stvaranje-produkcija	profesionalci	profesionalci + naučnici	profesionalci + naučnici + preduzetnici
Orijentacija	univerzalna	nacionalna	globalna
Jezik	latinski	nacionalni	engleski
Organizacija	nacionalni fakulteti i koledži	fakulteti	univerzitetske institucije
Upravljanje	administratori	Part-Time, akademsko osoblje	profesionalni menadžeri

Prilagođeno: J. G. Wissema, *Leading the Third Generation University-Towards a comprehensive management theory of the 3GU*, 2010, str. 44–45.; Paula Kyrö, Johanna Mattila, *Towards future University by Intergrating Entrepreneurial and the Third Generation University Concepts*, 2010, str. 4–5.

Iz navedene tabele može se vidjeti da će se uloga univerziteta sve intenzivnije mijenjati, dok će se profesija univerzitetskog edukatora dodatno usložnjavati uz dodatni rast značaja istih što će od njih zahtijevati dodatni obim odgovornosti. Način finansiranja univerziteta znatno će se izmijeniti jer postoje trendovi umanjavanja stavki vladinih budžeta namijenjenih za finansiranje obrazovanja svugdje u svijetu, tako da će menadžment univerziteta morati inkorporirati sistem korporativnog upravljanja i savremenih koncepata menadžmenta u svoj svakodnevni rad, što će dovesti do involviranja profesionalizma u navedeni posao. Iz navedenog razloga primjena principa strateškog preduzetništva u vođenju i funkcioniranju univerziteta predstavlja uvjet bez kojeg neće biti moguć dalji razvoj univerziteta bilo gdje na svijetu. Konceptualni okvir preduzetničkih univerziteta treće generacije stvara preduvjete da univerziteti spremno anticipiraju promjene koje ih očekuju. Organizacijska struktura univerziteta će se redizajnirati na način da se osigura njeno prilagođavanje novonastalom kontekstu, tako da će se postepeno odstupati od principa vertikalno usmjerene i funkcionalno fakultetski uređene organizacijske strukture i ustrojavati nova struktura

utemeljena na kombinaciji profesionalnog i inovativnog tipa organizacije, kroz njeno projektno matrično dizajniranje. U kontekstu odnosa sa klijentima i ključnim interesnim grupama univerziteti će morati primjenjivati sve postulate o marketing menadžmentu s ciljem izgradnje pozitivne percepcije univerziteta potencijalnim klijentima tako da se determiniraju elementi njegove diferencijacije i izbrendiranosti. To ukazuje da će univerziteti u narednom periodu morati iznalaziti dodatne izvore finansiranja na komercijalnoj osnovi i osigurati balans izvora finansiranja, koji će uključivati sve manji procent koji dolazi iz vladinog budžeta, dok će sve veći dio finansiranja dolaziti iz specijalistički kreiranih multidisciplinarnih komercijalnih programa, dobijenih javnih i privatnih projektnih fondova, saradnje sa privrednim subjektima i vladinim institucijama na komercijalnoj osnovi, uključujući i sponzorirana istraživanja i donacije.

Zaključak – lekcije za univerzitete u Bosni i Hercegovini

U kontekstu budućnosti univerziteta u Bosni i Hercegovini, a posebno Univerziteta u Sarajevu, potrebno je redefiniirati stratešku platformu funkcioniranja istih. U navedenom smislu potrebno je redizajnirati misiju i viziju univerziteta i formulirati univerzitetsku razvojnu strategiju, rukovodeći se trenutnim i budućim izazovima u vezi sa društvenim kontekstom, potrebama i zahtjevima studenata, razvojem tehnologija, potrebama i zahtjevima privrednog okruženja, procesima globalizacije i internacionalizacije, procedurama osiguranja kvaliteta i procesima akreditacije. Neophodno je determinirati aktivnosti, resurse, odgovornosti, rokove i indikatore za implementaciju strategije univerziteta kroz korištenje principa strateškog preduzetništva i savremenih koncepata menadžmenta.

Razvoj kurikuluma treba uzeti u obzir resurse i tradiciju visokoškolske institucije u cilju zadovoljavanja trenutnih i budućih potreba društveno-ekonomskog konteksta u kojem djeluje univerzitet. U tijesnoj vezi s aktivnostima osiguranja kvaliteta, potrebno je kontinuirano pratiti učinke ponuđenih nastavno-naučnih programa, kroz redovno prikupljanje povratnih informacija od studenata, periodične interne i eksterne evaluacije kao i prikupljanje informacija od drugih *stakeholdera*, poput alumnija i poslodavaca. Potrebno je dalje jačanje drugog ciklusa studija kroz razvoj relevantnih kurikuluma, odnosno razvoj masterskih studijskih programa u skladu sa predviđenim/budućim potrebama poslodavaca odnosno razvoja zajedničkih studijskih programa sa

domaćim i stranim visokoškolskim institucijama, rukovodeći se primjerima dobre prakse u svijetu i regionu. U kontekstu cjeloživotnog učenja potrebno je uzeti u obzir razvoj kratkih kurseva odnosno ciljanih treninga i programa obuke za ljude koji su već zaposleni u različitim organizacijama.

Potrebno je preispitati ulogu i mjesto studenata u procesima upravljanja i menadžmentu u institucijama visokog obrazovanja i u skladu s tim osigurati značajnije učešće studenata u radu upravljačkih tijela koja djeluju u oblasti visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Učešće studenata u procesima odlučivanja na nivou univerziteta treba postati efikasnije, kroz povećanje učešća studenata i u kvantitativnom i kvalitativnom smislu u navedenim tijelima uz obavezno uključivanje studenata u procese reforme kurikuluma s posebnim naglaskom na njihovu ulogu u definiranju ishoda učenja.

U kontekstu upravljanja kvalitetom neophodno je nastaviti sa promocijom i razvojem kulture kvaliteta na univerzitetima. Potrebno je osigurati provođenje procedura osiguranja kvaliteta u okviru svih aktivnosti i procesa koji se odvijaju na univerzitetu uključujući i administrativne procese odnosno sve aspekte djelovanja univerziteta – njihov odnos sa stakeholderima. Potrebno je povezati indikatore koji se prate i kontrolišu kroz procedure osiguranja kvaliteta na univerzitetima sa indikatorima koji će se koristiti pri predstojećem procesu akreditacije od nadležne akreditacijske agencije.

Nadalje je neophodno osigurati razvoj partnerskih odnosa između visokoškolskih institucija i stakeholdera iz društveno-ekonomskog okruženja u cilju prilagođavanja i/ili razvoja studijskih programa potrebama privrednog okruženja odnosno tržišta rada. Potrebno je primijeniti principe efikasnog finansijskog menadžmenta, na osnovu analiza i strateškog planiranja, kroz realizaciju optimalnog balansa između resursa i potreba, rashoda i prihoda, troškova i kvaliteta u kontekstu *cost benefit* analize za svaku aktivnost i projekt koji se realizira na univerzitetu. Važno je povezati finansijski sistem univerziteta sa svim ostalim procesima na univerzitetu i osigurati da isti bude decentraliziran na način da se organizacijskim jedinicama dâ poticaj da budu inventivne i preduzetne.

Konačno, univerzitete u Bosni i Hercegovini očekuju veoma značajne promjene koje će postati sastavni dio rada svakog zaposlenika i studenta univerziteta. Rješavanju problema koji će nositi navedene promjene potrebno je pristupiti na kreativan, preduzetan i proaktivan način uz spoznaju da će svi nastavnici i administrativni radnici morati još

intenzivnije učiti, prenositi i razmjenjivati znanje kao osnovni resurs na kojem se bazira rad univerziteta. Potrebno je osigurati preduzetan sistem internog i eksternog *benchmarkinga* s ciljem podizanja performansi svih organizacionih jedinica odnosno fakulteta koji su članice univerziteta. Upravo spoznaje o preduzetničkim univerzitetima treće generacije predstavljaju radni okvir koji se može iskoristiti za budući razvoj univerziteta u Bosni i Hercegovini.

Literatura

1. A. K. Baker, *Innovation-type of company innovation*, 2002.
2. M. Binks, J. Coyne, *The Birth of Enterprise*, London, Institute of Economics Affairs, 1983.
3. E. Čizmić, K. Crnkić, *Strateško preduzetništvo. Konceptija paradigme budućnosti*, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Izdavačka djelatnost, 2012.
4. Allan Gibb, Paul Hannon, *Towards the Entrepreneurial University*; University of Durham and NCGE, 2008.
5. Harman, S. Brelade, *Knowledge Management and the Role of HR. Securing Competative Advantage in the Knowledge Economy*, Prentice Hall, 2000.
6. R. Hisrich, P. M. Peters, A. D. Shepherd, *Entrepreneurship*, The McGraw-Hill Companies, MATE copyright, 2008.
7. Paula Kyrő, Johanna Mattila, *Towards future University by Intergrating Entrepreneurial and the Third Generation University Concepts*, 2010.
8. Irena Lacka, *The Role of Academic Entrepreneurship and Spin-Off Companies in the Process of Technology Transfer and Commercialisation*, Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation (JEMI), Volume 8, Issue 1, 2012.
9. N. Lecetera, *Multiple Missions and Academic Entrepreneurship*; Massachusetts Institute of Technology, 2005.
10. N. Lecetera, *Academic Entrepreneurship. Department of Economics*, Cleveland, Weatherhead School of Management, Case Western Reserve University, 2008.
11. Mars M. Matthew, Cecilia Rios-Aguilar, *Academic entrepreneurship (re)defined: significance and implications for the scholarship of higher education*, Springer Science+Business Media B. V., 2009.
12. Cristopher Prince, Graham Beaver, *The Rise of The Corporate University-The Emerging Corporate Learning Agenda*; The international Journal of Management Education, 2008.
13. M. Radović-Marković, *Vrste preduzetništva i preduzetnika*, Beograd, Institut ekonomskih nauka, 2009.

14. A. J. Timmons, S. Spinelli, *New Venture Creation, Entrepreneurship for the 21st Century*, 7th Edition, McGraw Hill Int., 2007.
15. Philp A. Wickham, *Strategic Entrepreneurship*, Fourth Edition, Pretince Hall, 2006.
16. J. G. Wissema, *Leading the Third Generation University-Towards a comprehensive management theory of the 3GU*, 2010.
17. J. G. Wissema, *Towards the Third Generation University-Managing the University in Transition*; Wissenschaftsmanagement 1-januar/februar, 2010.
18. The Oslo Agenda for Entrepreneurship Education in Europe-
<http://ec.europa.eu> (15. 02. 2013).
19. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.917/full> (27. 12. 2012).

KUTILJEROV MIROVNI PLAN ZA BOSNU I HERCEGOVINU

CUTILIEIRO'S PEACE PLAN FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Evropska zajednica je pokušala pronaći mirovno rješenje za Bosnu i Hercegovinu i ponuditi mirovni plan koji bi zadovoljio „tri strane“ (SDA, SDS i HDZ) u Bosni i Hercegovini isključivši iz odlučivanja legalne i legitimne organe države Bosne i Hercegovine – Skupštinu, Predsjedništvo i vladu BiH. Mirovno posredovanje vodio je evropski izaslanik Žoze Kutiljero, koji je ponudio mirovni plan koji je više ličio na evropski radni prijedlog, kao i Izjavu o principima za novo ustavno uređenje BiH, koja je prihvaćena kao osnova za dalje pregovore. Predloženom mirovnom planu nedostajali su važni elementi kao što su usaglašeni i prihvaćeni ustavni principi, mape razgraničenja, prelazni aranžmani, a mnoge stvari su dogovorene, ali nisu i potpisane. Kutiljerova misija svoj vrhunac je postigla 7. i 8. marta 1992. godine u Briselu evropskim radnim prijedlogom budućeg ustavnog uređenja BiH. Pozitivna strana plana je u tome što je nudio šansu mogućem mirnom rješenju, dok je njegova negativna strana što je utemeljio etnički kriterij kao osnovu za buduće mirovne pregovore i kantonizaciju kao model unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *Kutiljerov mirovni plan, Evropska zajednica, Bosna i Hercegovina, SDA, SDS, HDZ, tri strane, etnički kriterij, kantonizacija, Izjava o principima za novo ustavno uređenje BiH*

Summary

The European Community attempted to find a peaceful solution for Bosnia and Herzegovina and offer a peace plan that would satisfy the 'three sides' (SDA, SDS and HDZ) in Bosnia and Herzegovina, excluding the legal and legitimate decision-making organs of the state of Bosnia and Herzegovina, the Assembly, the Presidency and the Government of Bosnia and Herzegovina. The peace mediation led by José Cutillero, an European envoy who offered a peace plan that was more like a European draft proposal and a statement of principles for a new constitutional order of BiH, which got accepted as the basis for further negotiations. The proposed peace plan lacked important elements such as agreed and accepted constitutional principles, demarcation folders, transitional arrangements, whilst many things had been agreed, but not signed. The Cutillero's mission reached its peak in Brussels on 7 and 8 March 1992, via the European working proposal for future constitutional structure of BiH. The

positive side of the plan is that it offered a chance as possible a peaceful solution, while its downside was its foundation in ethnic criteria as a basis for future peace negotiations and cantonization as a model of the B-H internal structure.

Key words: *Cutilieiro's peace plan, European Community, Bosnia and Herzegovina, SDA, SDS and HDZ, three sides, ethnic criterion, cantonization, Statement of principles for a new constitutional order of BiH.*

Republika Bosna i Hercegovina je 6. aprila 1992. godine priznata kao nezavisna država od Evropske zajednice (sa početkom djelovanja ovog priznanja narednog dana). SAD su to učinile 7. aprila. Odgođeno priznanje Bosne i Hercegovine uslijedilo je da bi se srpski narod zaštitio od frustracije koja bi izazivala sjećanje na bombardovanje Beograda od Hitlera 6. aprila 1941. godine.

Ako se vratimo unazad, vidjet ćemo da je međunarodnom priznanju Bosne i Hercegovine prethodila kriza jugoslavenske federacije koja se našla u disoluciji, što je potvrdila Arbitražna komisija o Jugoslaviji¹ u decembru 1991. godine mišljenjem br. 1. Isto tijelo je 10. i 11. januara 1992. godine prihvatilo dva mišljenja (br. 2. i 3) kao odgovore na pitanja koja je postavila Republika Srbija 20. novembra 1991. godine. U pogledu pitanja ima li srpski narod Bosne i Hercegovine i Hrvatske pravo na samoodređenje, Komisija smatra da te republike moraju članovima tih zajednica i tih etničkih skupina odobriti prava čovjeka i temeljnih sloboda priznata međunarodnim pravom, uključujući u tom slučaju pravo na biranje njihova državljanstva (mišljenje br. 2). A u vezi sa pitanjem mogu li se unutrašnje granice između Hrvatske i Srbije, s jedne strane, te Srbije i Bosne i Hercegovine, s druge strane, smatrati granicama u smislu međunarodnog javnog prava, Komisija smatra da one dobijaju karakter granica zaštićenih međunarodnim pravom u slučaju sticanja nezavisnosti te da se mogu mijenjati jedino zajedničkom i slobodnom voljom (mišljenje br. 3).²

Arbitražna komisija je dobila zadatak da do 15. januara 1992. godine razmotri da li jugoslavenske republike koje su zatražile priznanje udovoljavaju zahtjevima utvrđenim Deklaracijom o Jugoslaviji i smjernicama za priznanje novih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom

¹ Poznata po prezimenu svog predsjednika i kao Badinterova komisija.

² Omer Ibrahimagić, *Državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1997, str. 60.

savezu što ih je 16. decembra. 1991. usvojilo Vijeće ministara Evropske zajednice.³

U pogledu Bosne i Hercegovine Komisija smatra da se izraz volje naroda Bosne i Hercegovine za stvaranje suverene i nezavisne države BiH ne može smatrati potpuno utvrđenim. Ta se ocjena može izmijeniti ako republika koja je podnijela zahtjev za priznavanje dâ jemsta u tom pogledu, eventualno putem referendumu u kojem bi trebali sudjelovati svi građani Republike BiH, bez ikakve razlike i pod međunarodnim nadzorom.⁴

Kao što je poznato, u Republici Bosni i Hercegovini je raspisan referendum koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, na kojem su se građani Bosne i Hercegovine izjašnjavali o pitanju: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive.“ Važećih listića bilo je 64,14% ili 2.067.969. Od ukupnog broja važećih listića, „za“ je glasalo 99,44% ili 2.061.932.⁵

Time je stvorena pretpostavka za međunarodno priznanje Republike Bosne i Hercegovine.

Činom priznanja, što predstavlja formalni akt, Bosni i Hercegovini se u međunarodnopravnom smislu kao novoj državi priznaje pravno postojanje i svojstvo međunarodnopravnog subjekta u odnosu na ostale, već priznate subjekte međunarodnog prava.

Bosna i Hercegovina je time nastavila ostvarivanje svoje državnosti kao nezavisna i suverena država. Prije toga državnost Bosne i Hercegovine je ostvarivana u svojstvu federalne jedinice, najprije od 1945. u okviru FNRJ odnosno SFRJ.

Određenje državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji je eksplicitno sadržano u svim ustavima Bosne i Hercegovine od 1946, 1963. i 1974. i ustavima jugoslavenske federacije od 1946, 1963. i 1974. godine.

Priznanjem Bosne i Hercegovine kao nezavisne i suverene države automatski su određene i njene vanjske granice. Prema navedenom mišljenju br. 3. Arbitražne komisije, istaknuto je: „Prvo, vanjske granice će se morati poštivati u svim slučajevima, u skladu sa načelom na koje se podsjeća u Povelji UN-a, deklaracijom koja se odnosi na načela

³ O. Ibrahimagić, isto, 1997, str. 60.

⁴ O. Ibrahimagić, isto, 1997, str. 61.

⁵ O. Ibrahimagić, isto, 1997, str. 62.

međunarodnog prava koji se tiču odnosa prijateljstva i saradnje između država, u skladu s poveljom UN-a, Rezolucijom (XXV) Generalne skupštine UN i u skladu sa Završnim aktom iz Helsinkija, kojim je inspirisan član 11. Bečke konvencije od 23. augusta 1978. godine o sukcesiji država. Drugo, demarkaciona linija između Hrvatske i Srbije ili između Srbije i Bosne i Hercegovine ili, eventualno, između drugih susjednih nezavisnih država, moći će se mijenjati samo putem slobodnog i međusobnog dogovora.“⁶

22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina je primljena u članstvo Ujedinjenih naroda. Organizacija ujedinjenih nacija je u svojoj Povelji istakla ciljeve i načela na kojima je zasnovana.

Tako u članu II, st. 1. Povelje Ujedinjenih nacija stoji da Organizacija ujedinjenih nacija počiva na načelu suverene jednakosti svih njenih članova.⁷

Dalje je predviđeno da su svi članovi ove organizacije obavezni da svoje međunarodne sporove rješavaju mirnim putem, da međunarodni mir i bezbjednost kao ni pravda ne budu ugroženi.⁸

Svi članovi Organizacije ujedinjenih nacija su u svojim međunarodnim odnosima u obavezi uzdržavanja od prijetnje silom ili od upotrebe sile protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti ma koje države.⁹

Unatoč navedenim odredbama Povelje UN-a, Savezna republika Jugoslavija potpomognuta Karadžićevim Srbima je, ne osvrćući se na međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine od 6. aprila 1992. godine i njeno članstvo u Ujedinjenim nacijama, izvršila agresiju na Bosnu i Hercegovinu u nadi da će politikom svršenog čina dovesti međunarodnu zajednicu u situaciju da povuče priznanje Bosni i Hercegovini ili stvaranjem nove faktičke situacije na prostoru Bosne i Hercegovine učiniti da priznanje izgubi svaki smisao. Takva politika Beograda izazvala je brojna stradanja i patnje svih naroda u Bosni i Hercegovini, a posebno bošnjačkog, koji je bio najveća žrtva tadašnje srpske politike prema Bosni i Hercegovini.

Protagonisti velikosrpske politike su, protivno svim odredbama međunarodnog prava i omalovažavajući sve postojeće međunarodne institucije i njihova stanovišta, nastojali silom staviti svijet u poziciju da

⁶ O. Ibrahimagić, isto, 1997, str. 65.

⁷ Branimir Janković, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, Naučna knjiga, 1981, str. 346.

⁸ B. Janković, isto, čl. II, st. 3.

⁹ B. Janković, isto, čl. II, st. 4.

pogazi vlastite principe uključujući i međunarodno priznanje. Nasreću međunarodnog poretka, to se nije desilo.

Dejtonski sporazum okončao je agresiju na Bosnu i Hercegovinu. On je u osnovi međunarodni mirovni ugovor iza kojeg su stale najjače svjetske sile, kao potpisnice u svojstvu svjedoka. Ovim sporazumom dat je Aneksom IV Ustav Bosne i Hercegovine. Bolan kompromis koji je ovim sporazumom stvoren je transformacija Bosne i Hercegovine u državu sastavljenu od dva entiteta. Time je Bosna i Hercegovina doživjela određenu unutrašnju transformaciju u odnosu na prethodno stanje koje je imala na osnovama Ustava Republike Bosne i Hercegovine. U nastojanjima da se zadovolji srpska strana, ponuđena ustavna rješenja predstavljaju involutivan korak u odnosu na ustavna rješenja Republike Bosne i Hercegovine.

Naime, dok su ustavnopravna rješenja data Ustavom Republike Bosne i Hercegovine od 1974. godine sa brojnim amandmanskim izmjenama, od kojih su najznačajnije izmjene od 1990. godine, odgovarala evropskim standardima koji su uključivali pravnu državnost, državni suverenitet, ljudska prava i demokratiju te u centar političkih zbivanja stavljala građanina kao političkog subjekta pa ostvarivanje vlasti nije vezano za pripadnost određenoj etničkoj skupini, dotle je dejtonskim Ustavom proklamovan etnički princip, kojim je u brojnim situacijama ostvarivanje vlasti vezano za pripadnost jednom od triju konstitutivnih naroda i pripadnost određenom entitetu.¹⁰

Data ustavna rješenja su motivirala neke autore, poput Mirjane Kasapović, da Bosni i Hercegovini ospori samostalnost te da nepostojanje konsenzusa konstitutivnih naroda o državnoj zajednici dovodi u pitanje mogućnost njenog postojanja u budućnosti.¹¹

Ona govori o podijeljenom društvu u Bosni i Hercegovini u kojem su samo Bošnjaci lojalni bosanskoj državi i jedini odani viziji cjelovite Bosne i Hercegovine, dok bosanski Srbi postaju domoljubi Republike Srpske, a bosanski Hrvati domoljubi virtualne Hrvatske republike Herceg-Bosne ili hercegovačkih kantona u kojima su većina.¹²

Ono što spomenuta autorica zaboravlja je da Bosna i Hercegovina u prošlosti nije bila podijeljeno društvo te da, ako se o tome može

¹⁰ Suad Kurtćehajić, *Prikaz knjige Edina Šarčevića: Ustav i politika*, br. 3. i 4, „Pravna misao“, Sarajevo, 1998, str. 92.

¹¹ Mirjana Kasapović, *Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005, str. 15.

¹² M. Kasapović, isto, str. 16.

govoriti, onda je to posljedica ratnih i postratnih dešavanja. Srbija i Hrvatska su sve učinili da od Bosne i Hercegovine stvore podijeljeno društvo kako bi dokazali da se u Bosni i Hercegovini ne može živjeti zajedno. Pritom su na liniji takve politike učinjeni brojni zločini kako bi se stvorila nemogućnost zajedničkog življenja, a međunarodna zajednica je dovedena u poziciju da verificira takvo stanje.

Međutim, međunarodna zajednica, nasreću, nije podlegla takvom scenariju. Zbog toga je Dejtonskim ustavom Bosni i Hercegovini potvrđen kontinuitet državnosti u članu I, st. 1, sa modificiranom unutrašnjom strukturom prema kojoj se Bosna i Hercegovina sastoji iz dva entiteta koji nemaju svojstva države i koji nemaju mogućnost da se otcijepi i pretvori u samostalnu državu ili pripoje drugoj državi. Institucija visokog predstavnika, koja je predviđena Aneksom X Dejtonskog sporazuma, ima ulogu da spriječi opstrukciju Dejtonskog sporazuma te da svojim djelovanjem pomogne stvaranju takve političke klime da sve strane u Bosni i Hercegovini djeluju u pravcu snaženja državnog suvereniteta Bosne i Hercegovine i njenog napredovanja kao moderne i funkcionalne države na putu ka evropskim integracijama.

Bosni i Hercegovini je, u skladu sa međunarodnim pravom, priznato svojstvo nezavisne države i to joj ni silom niko ne može oduzeti. Politička nezavisnost se, prije svega, odnosi na njen položaj u odnosu na druge države kao i međunarodne organizacije u kojima je ona ravnopravna s drugim državama članicama. Njoj je dato svojstvo subjekta međunarodnog prava, dok entiteti u njenom sastavu nemaju to svojstvo.

U pogledu suvereniteta Bosne i Hercegovine to je pitanje o kojem se ne može raspravljati u smislu njegovog osporavanja. Suverenost je nešto što se podrazumijeva kao pripadajuće svojstvo države jer ako nije suverena, onda nije država.¹³

Tako je Bosna i Hercegovina činom priznanja od međunarodne zajednice postala suverena i nezavisna, a taj čin je potvrđen dejtonskim Ustavom koji priznaje kontinuitet države Bosne i Hercegovine, priznate 6. aprila 1992. godine.

Pitanje kvaliteta suvereniteta je nešto drugo. To je opredijeljeno unutrašnjim i vanjskim faktorima koji su u različitim uslovima njihove egzistencije različiti kod svake države ponaosob.

Republika Bosna i Hercegovina je dejtonskim Ustavom izgubila prefiks „republika“, dok je naziv za manji entitet dobio taj prefiks i

¹³ Nurko Pobrić, *Ustavno pravo*, Mostar, Slovo, 2000, str. 108.

određen je kao Republika Srpska. Međutim, danas u teoriji države postoje dva oblika vladavine – monarhija i republika. Mnoge moćne države, poput SAD-a, Ruske Federacije, Švicarske, nemaju predznak republika iako su prema svom obliku vladavine republike; isto je i sa Bosnom i Hercegovinom. S druge strane, naziv Republika Srpska, osim što je iritabilan kao Karadžićeva konstrukcija i plod genocidne i zločinačke politike prema nesrpskim narodima, predstavlja republiku koja to nije. Taj naziv je najveća nepravda koja je nametnuta Mirovnim sporazumom u Dejtonu jer umjesto da se kazni politika koja je u crno zavila desetine hiljada građana Bosne i Hercegovine neprihvatanjem entiteta pod tim nazivom, njegovim instaliranjem u Dejtonu pod pritiskom međunarodne zajednice kao nazivom za manji entitet udaren je šamar svim žrtvama velikosrpske politike.

Ono što je posebno značajno i što predstavlja centralnu temu ovog rada jeste odgovor na pitanje: kakvo je državno uređenje Bosna i Hercegovina dobila dejtonskim ustrojstvom? U teoriji države imamo podjelu države prema obliku državnog uređenja na prostu (unitarnu) i složenu državu. Prosta se sastoji iz sebe same, a složena država je sastavljena od dvije ili više državnih jedinica odnosno država članica. S obzirom na odnos i način kako su povezane države članice sa saveznom državom, razlikujemo više oblika složenih država – uniju, konfederaciju i federaciju.

Prof. dr. Rajko Kuzmanović, aktuelni predsjednik Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske, u svojoj knjizi „Ustavno pravo“¹⁴ (1999) govori o Bosni i Hercegovini kao uniji.

S druge strane, prof. dr. Omer Ibrahimagić, jedan od najboljih poznavaca države i prava u Federaciji Bosne i Hercegovine, smatra da je Bosna i Hercegovina, unatoč dejtonskim rješenjima, zadržala svojstvo unitarne visokodecentralizirane države.

Cilj ovog rada je da pokuša argumentirano odrediti prirodu državnog uređenja Bosne i Hercegovine.

U tom pogledu treba reći da u dejtonskom Ustavu nigdje eksplicitno nije određen oblik državnog uređenja, što stvara prostor za različita tumačenja koja se kreću u dijapazonu da je Bosna i Hercegovina unija pa do tumačenja da je Bosna i Hercegovina unitarna visokodecentralizirana država, mada treba istaći da, kada je riječ o složenim državama, one to svojstvo uglavnom sadrže već u nazivu, dok

¹⁴ Omer Ibrahimagić, *Državno uređenje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005, str. 88.

unitarne države nemaju predznak koji bi ukazivao da se radi o prostoj državi, već se to podrazumijeva.

Prema većini obilježja datih Ustavom Bosne i Hercegovine, izgleda kao da ona ima federalno državno uređenje. Međutim, Bosna i Hercegovina, prema definiciji, nije federacija.

Interesantno je gledanje Venecijanske radne grupe od 24. jula 1996. godine, formirane na inicijativu visokog predstavnika od Savjeta Evrope. Prema njenom mišljenju, Ustav BiH predviđa federalnu državu.¹⁵

U svakom slučaju Bosna i Hercegovina nije unija, kako je nastoje predstaviti neki pravni teoretičari iz srpskog entiteta, poput prof. dr. Rajka Kuzmanovića. Jasno je da ovakva gledanja nastoje da Republiku Srpsku prikažu kao nezavisnu državu koja zajedno sa drugom nezavisnom državom Federacijom Bosne i Hercegovine tvore uniju Bosne i Hercegovine. Treba reći da je unija zajednica suverenih država koja nastaje ugovorom i kao takva ona je vrlo klimava zajednica te je na duži rok neodrživa, posebno ako ne postoji volja za njenim preživljavanjem. Iza ovakvog koncepta kriju se snage koje rade na razbijanju Bosne i Hercegovine.

Uniju u teorijskom smislu čine dvije ili više država, koje se povezuju preko zajedničkih organa i pritom zadržavaju svoja svojstva nezavisnih država.¹⁶ Na sličan način gleda i prof. dr. Berislav Perić, koji ističe mišljenje da se unija ne može uopće smatrati državom, već da su države članice zajednice koje u uniji učestvuju.¹⁷

Slična je situacija i sa konfederacijom koja također nastaje međunarodnim ugovorom između njihovih članica te u takvim savezima države članice zadržavaju manje-više svoj međunarodni subjektivitet i suverenost, a savezni zakoni postaju obavezni tek kad ih potvrde organi država članica. Kad se analizira Bosna i Hercegovina zasnovana na dejtonskom Ustavu, očigledno je da se njeno državno uređenje ne može podvesti ni pod uniju ni pod konfederaciju.

Dejtonskim sporazumom je predviđeno da je jedino Bosna i Hercegovina država, dok entiteti to nisu. Ovdje treba imati u vidu da se htjelo da Bosna i Hercegovina bude sastavljena iz dvije države; tako važna stvar bi bez sumnje bila eksplicitno određena Ustavom BiH. Tu se

¹⁵ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1997, str. 297.

¹⁶ Nikola Visković, *Država i pravo*, Sarajevo, Univerzitetska knjiga, 1996, str. 58.

¹⁷ Berislav Perić, *Država i pravni sustav*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, 1985, str. 142.

nameće jedini mogući zaključak prema kojem je Bosna i Hercegovina sastavljena iz dva entiteta, a ne dvije države. Također, izuzetno je važno istaći da tek Dejtonskim sporazumom dolazi do modificirane unutrašnje strukture Bosne i Hercegovine kao države, što je istaknuto članom I st. 1. da bi u članu I st. 3. stajalo da će se Bosna i Hercegovina sastojati od dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske (u daljem tekstu: entiteti). Iz ovoga se može nedvosmisleno zaključiti da Bosnu i Hercegovinu nisu stvorili njeni entiteti, već je ona doživjela unutrašnju transformaciju na entitete.

Shodno tome svaki pokušaj koji bi Bosnu i Hercegovinu htio označiti unijom predstavlja plod kvazinaučne analize.

Ono što buni jesu nazivi entiteta i to kako Republike Srpske tako i Federacije BiH. Sam Holbruk, kao glavni projektant, nije previše mario za ime i htio je prihvatanjem naziva „Republika Srpska“ odobrovoljiti srpsku stranu u pogledu pregovora te je predsjedniku BiH Aliji Izetbegoviću još u Ankari 4. septembra 1995. godine objašnjavao da Teksas ima predznak „republika“, dok Sjedinjene Američke Države nemaju, ukazujući mu na minoran značaj koji Teksas ima naspram Sjedinjenih Američkih Država. Poslije je u svojoj knjizi „Završiti rat“ priznao da mu je to najveća greška, jer su bosanski Srbi počeli na Republiku Srpsku gledati kao na svoju državu ili u najmanju ruku državnu jedinicu, što nije bio duh Dejtona. Ni naziv „Federacija Bosne i Hercegovine“ nije spretno rješenje, jer taj naziv koriste protagonisti teorije o Bosni i Hercegovini kao složenoj državi kao osnovni argument ukazujući da, ako je jedan entitet po svojoj prirodi federacija, onda sastav dva entiteta može biti samo labaviji oblik države koja poprima karakter unije ili konfederacije. Tu je potrebno dati objašnjenje. Federacija Bosne i Hercegovine nastala je u Vašingtonu 18. marta 1994. godine kao sporazum između čelnika bošnjačkog i hrvatskog nacionalnog korpusa i imala je za cilj prije svega da zaustavi sukobe između Bošnjaka i Hrvata. Na sjednici održanoj 30. marta 1994. godine Ustavotvorna skupština Federacije Bosne i Hercegovine donijela je Odluku o proglašenju Ustava Federacije Bosne i Hercegovine. Prvobitna zamisao Federacije Bosne i Hercegovine je bila da se teritorijalni prostor na kome u većini žive Bošnjaci i Hrvati transformiše na federalnim osnovama, a da se srpskoj strani ostavi otvoren prostor za pristupanje federaciji, mada je i takva federacija samo u nazivu to bila, dok je po svojoj prirodi više predstavljala regionalizaciju kao treće rješenje između unitarne države i federacije, nešto slično što je bilo za Bosnu i Hercegovinu predviđeno možda najboljim mirovnim planom, poznatim pod nazivom Vens-

Ovenov plan, koji su Karadžićevi Srbi odbili na sjednici tada samoproglašene Paljanske skupštine 6. maja 1993. godine. Međutim, već formiranjem Kontakt grupe 25. aprila 1994. godine koja je rješenje za Bosnu i Hercegovinu vidjela u transformaciji Bosne i Hercegovine na dva entiteta, što je realizirano potpisivanjem Dejtonskog sporazuma, stavljeni su van pravne snage svi pravni akti koji su u suprotnosti sa ovim sporazumom. Iz pravne prirode Dejtonskog sporazuma očigledno je da Bosna i Hercegovina nije ni unija ni konfederacija. S obzirom da u nazivu nemamo ni federaciju kao određenje za Bosnu i Hercegovinu, već samo za njen veći entitet, zaključak bi mogao biti da naziv „Federacija Bosne i Hercegovine“ ima samo simboličan karakter.

Unatoč tome zbog naziva većeg entiteta za mnoge teoretičare ostaje otvoreno pitanje da li je Bosna i Hercegovina unitarna država ili specifična federacija na dva nivoa. Prvi nivo bi bio na entitetskoj razini, ali samo za veći entitet, dok je manji potpuno unitaran; drugi nivo bio bi federacija na državnoj razini, čime bi teorija federalizma dobila još jedno originalno rješenje.

Drugo gledanje je da se u Bosni i na entitetskoj i na državnoj razini radi o regionalizaciji kao specifičnom državnom uređenju koje predstavlja međuoblik između unitarne i federalne države. Takve države su danas Španija i Italija, a i Bosna i Hercegovina ima u tom pogledu mnogo sličnosti.

S druge strane, interesantno je gledanje prof. dr. Omera Ibrahimagića, koji Bosnu i Hercegovinu vidi kao prostu decentraliziranu državu.¹⁸ Osnovno polazište ovakvog stava nalazi se upravo u činjenici da entiteti nisu države, jer da se to htjelo, ne bi se u Dejtonu eksplicitno reklo entiteti, nego države. Federacija u tom smislu predstavlja, prema standardnom mišljenju, složenu državu sastavljenu od dvije ili više država članica, što nije slučaj sa Bosnom i Hercegovinom. Kada bi ovakvo gledanje na federaciju bilo jedini kriterij, onda bi stanovište prof. dr. Omera Ibrahimagića bilo potpuno ispravno. Istina, prof. dr. Omer Ibrahimagić u prilog svojoj tezi kao drugi argument navodi da se „institucije Bosne i Hercegovine“ ne označavaju „zajedničkim“ institucijama, već jednostavno „institucijama Bosne i Hercegovine“.¹⁹

U tom smislu prof. dr. Omer Ibrahimagić ističe da „drugi pravni osnov po kojem se Bosna i Hercegovina može smatrati prostom decentraliziranom državom jeste što se ustavni pojam 'institucije Bosne i

¹⁸ O. Ibrahimagić, isto, 2005, str. 88.

¹⁹ O. Ibrahimagić, isto, 2005, str. 88.

Hercegovine' ne smije zloupotrebljavati već odomaćenim, a neustavnim nazivom 'zajedničke' institucije BiH. U Ustavu BiH, nema 'zajedničkih institucija BiH', već samo institucije BiH. Šta to znači sa stanovišta definiranja oblika državnog uređenja BiH? To znači da institucije BiH nisu 'zajedničke institucije' entiteta, kako se želi nametnuti, naročito od političkih predstavnika Republike Srpske, već da su to, mimo volje entiteta, originarne institucije Bosne i Hercegovine kao suverene države, kojima pravnu egzistenciju, nadležnosti i funkcije osigurava sam Ustav, a ne politička volja entiteta. Ovakav pristup tumačenju institucija BiH, ne kao izvedenih iz volje entiteta, već kao originarnih, izvornih ustavnih institucija BiH, podržava i sadržaj člana IX.3. ustava BiH koji glasi: 'Funkcioneri imenovani na položaje u institucijama Bosne i Hercegovine, u pravilu, odražavaju sastav naroda Bosne i Hercegovine', dakle, ne naroda u entitetima, niti entitete, već naroda sa područja cijele Bosne i Hercegovine.²⁰

Ovako dat termin i postavljena situacija ne ukazuje na složen karakter države, već naprotiv izražava da je riječ o njegovom korištenju u državi sa prostim državnim uređenjem.

Ne može se osporiti da entiteti, iako nisu države, u svojoj nadležnosti imaju brojne kompetencije koje pripadaju federalnim jedinicama u federalno uređenim državama.

Prema mišljenju prof. dr. Berislava Perića, sljedeći kriteriji karakterišu federaciju: vlast federacije nije izvedena iz vlasti članica, nego je originarna, određena federativnim ustavom.

Jedino je savezna vlast suverena, a vlast posebnih federalnih jedinica to nije, pa prema tome to nisu ni države. One nisu neovisne, već samo raspolazu određenim opsegom autonomije.

Iz ovog bi slijedilo da se savezna vlast prostire izravno na države članice i njene građane, a pravna snaga njenih akata nije uvjetovana priznanjem posebnih federalnih jedinica.

U saveznoj državi ili federaciji obično postoji dvojno državljanstvo: savezno i republičko, ali se iz ovoga ne zaključuje da republike moraju biti i države.

Federacija je, navodi se, ustvari decentralizirana država, jer je federalnim jedinicama u okviru saveznog ustava ostavljena izvjesna samoorganizacija.²¹

²⁰ Suad Kurtćehajić – Omer Ibrahimagić, *Politički sistem BiH 3*, Sarajevo, 2007.

²¹ Berislav Perić, *Država i pravni sustav*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, 1985, str. 144.

Ovo posljednje gledanje pokazuje osnovanost teze prof. dr. Omera Ibrahimagića o Bosni i Hercegovini kao unitarnoj visokodecentraliziranoj državi. Također, potrebno je istaći da je u praksi izuzetno mali jaz i da je često nejasan prelaz koji dijeli federalnu državu od unitarne visokodecentralizirane države. Iz svega navedenog moglo bi se zaključiti da se Bosna i Hercegovina u pogledu državnog uređenja upravo nalazi između federacije i unitarne visokodecentralizirane države.

Također, ono što karakteriše federaciju jeste da postoji mogućnost da države članice izraze nezadovoljstvo svojom egzistencijom u federaciji pravom na samoopredjeljenje, poput prava koje su imale federalne jedinice u jugoslavenskoj federaciji, a koje su izrazile referendumom za nezavisnost. Takvo pravo nije dato entitetima. Entiteti nemaju mogućnost da referendumom niti na bilo koji drugi način izađu iz Bosne i Hercegovine. To nije slučajno i svaki pokušaj poređenja sa bivšom Jugoslavijom nije adekvatna komparacija jer je bivša Jugoslavija nastala voljom naroda da žive zajedno i oni su u nju unijeli svoje teritorije, dok u Bosni i Hercegovini nijedan narod nije unio nikakve teritorije, već je Bosna i Hercegovina iznjedrila današnje narode koji žive na njenom prostoru, a koji su se kroz srednji vijek dominantno označavali Bošnjanima, od dolaska Osmanlija pa skoro do ulaska Austro-Ugarske Bošnjacima, jer je to odgovaralo otomanskoj lingvistici, da bi pred kraj 19. vijeka, usljed agresivne nacionalističke politike Beograda i Zagreba, došlo do srbizacije najprije Bošnjaka pravoslavaca, a potom i hrvatizacije Bošnjaka katolika, dok su se Bošnjaci islamske vjere dugo vremena na njihovu štetu tražili u panislamskom povezivanju. Posljedica je da danas imamo tri konstitutivna i ravnopravna naroda – Bošnjake, Srbe i Hrvate – koji pripadaju Bosni i Hercegovini i koje je Bosna i Hercegovina iznjedrila. To je osnov zbog kojeg nijedan narod u Bosni i Hercegovini nema japiju ni nad jednim dijelom Bosne i Hercegovine te ne može ni prisvojiti za sebe ni izdvojiti niti jedan njen dio.

Bosnu i Hercegovinu nisu konstituisali njeni entiteti, kako politika Dodika nastoji prikazati, već je u Dejtonu izvršena transformacija Bosne i Hercegovine na njene autonomne multietničke entitete. Ovaj argument ide u prilog tezi da je Bosna i Hercegovina bliže unitarnoj državi nego federaciji. Kada bi se primijenio Dejtonski sporazum u cijelosti, a posebno odredbe o dodatnim nadležnostima sadržanim u članu III, st. 5a²²

²² Čl. III, st. 5.: „Dodatne nadležnosti a) Bosna i Hercegovina će preuzeti nadležnosti za takva pitanja o kojima se entiteti slože; koje su u skladu sa Aneksima 5-8. Opšteg

Ustava BiH koje predstavljaju poprilično neiskorišteno polje prenosa ovlaštenja sa entiteta na državu Bosnu i Hercegovinu, teza prof. dr. Omera Ibrahimagića o Bosni i Hercegovini kao unitarnoj visokodecentraliziranoj državi bi bila još upečatljivija.

Ili je možda najbliže istini teza da je riječ o međuobliku koji predstavlja srednje rješenje i koji je u novije vrijeme poznat pod nazivom regionalizacija, a koji karakteriše zemlje poput Italije i Španije.

Pitanje oblika državnog uređenja Bosne i Hercegovine će zasigurno biti predmet brojnih istraživanja i naučnih radova u budućnosti, tako da će se vremenom iskristalisati jasnija slika o pravnoj prirodi državnog uređenja Bosne i Hercegovine. Ovaj rad ima za cilj dati doprinos spomenutom istraživanju i, s obzirom na specifičnost problema i kompleksna rješenja, ne pretenduje dati konačne odgovore.

Literatura

1. Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1997.
2. Omer Ibrahimagić, *Državno uređenje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005.
3. Mirjana Kasapović, *Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb 2005.
4. Suad Kurtćehajić – Omer Ibrahimagić, *Politički sistem BiH 3*, Sarajevo, 2007.
5. Radomir Lukić – Budimir Košutić, *Uvod u pravo*, Beograd, Naučna knjiga, 1979.
6. Fuad Muhić, *Teorija države i prava*, Sarajevo, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, 1997.
7. Berislav Perić, *Država i pravni sustav*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, 1985.
8. Nurko Pobrić, *Ustavno pravo*, Mostar, Slovo, 2000.
9. Edin Šarčević, *Ustav i politika*, Sarajevo, Kult B i Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1997.
10. Nikola Visković, *Država i pravo*, Sarajevo, Univerzitetska knjiga, 1996.

okvirnog sporazuma; ili koje su potrebne da se očuva suverenitet, teritorijalni integritet, politička nezavisnost i međunarodni subjektivitet Bosne i Hercegovine, u skladu sa raspodjelom odgovornosti među institucijama Bosne i Hercegovine. Dodatne institucije mogu biti uspostavljene prema potrebi kako bi vršile ove nadležnosti.“

MASAKR NA MARKALAMA, 5. FEBRUAR 1994.

THE MARKALE MASSACRE, 5 FEBRUARY 1994

Sažetak

U kontekstu opsade Sarajeva, neselektivnog granatiranja i snajperskog djelovanja sa položaja "Sarajevsko-romanijskog korpusa" po svim civilnim ciljevima u gradu na području užeg dijela općina Centar i Stari Grad, uključujući ulice od Marijin Dvora do Baščaršije, zabilježeno je više masovnih ubistava civila, a brojni kulturni, vjerski, obrazovni i privredni objekti su oštećeni ili u potpunosti uništeni. U ovom radu će biti govora o masakru na pijaci Markale počinjenom 5. februara 1994. godine, analizama zapisnika o uviđaju Tužilaštva i Centra službi bezbjednosti MUP-a RBiH, obavljenih na licu mjesta neposredno nakon zločina, Elaborata Komisije eksperata RBiH, kao i dokumenata UNPROFOR-a, koji se također odnose na istrage nakon zločina. S ciljem interpretacije političkog i vojnog konteksta, kao i reakcija koje su uslijedile nakon masakra, autor najprije analizira stenograme sa sjednica Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, samoproglašene Republike Srpske, sjednice Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije, dostupnu dokumentaciju "Vojske Republike Srpske", Armije RBiH, kao i periodiku (dnevne izvještaje UN Commission of Experts, Oslobođenje – Sarajevo, Glas Srpski – Banja Luka i Politika – Beograd), te dostupnu literaturu, sa posebnim osvrtom na memoare visokih dužnosnika Ujedinjenih nacija, od kojih je u velikoj mjeri zavisila vojno-politička situacija u Bosni. Razlozi zbog kojih su istrage pripadnika UNPROFOR-a bile neodređene i nedorečene o pitanju položaja sa kojih su ispaljene granate, kao i da li je svjesno ostavljeno otvoreno pitanje odgovornosti "obje strane", te u konačnici stav pravosnažne presude Haškog tribunala o ovom zločinu bit će razmatrani u završnim poglavljima ovoga rada.

Ključne riječi: Markale, opsada, Sarajevo, masakr, civili, istrage, zapisnici o uviđaju, MUP RBiH, UNPROFOR, ICTY

Summary

In the context of the Sarajevo siege, indiscriminate shelling and sniping from the position of the "Sarajevo-Romanija Corps" on all civilian targets in the city, in the inner part of the Centar and the Stari Grad (Old City) Municipalities, including the streets from the Marin Dvor to the Baščaršija, there were several mass killings of civilians, and many cultural, religious, educational and commercial buildings were damaged or completely destroyed. In this paper we will discuss the Markale massacre perpetrated on the 5th of February 1994,

using the analysis of the records on the crime scene investigation of the Prosecution Office, as well as the Police stations of the Ministry of Internal Affairs of the R BiH, performed on the spot immediately after the crime, the Study of the Commission of Experts of the R BiH, as well as documents of the UNPROFOR, which are also related to the investigation after the crime. With the aim of interpretation of the political and military context, and the reaction that followed the massacre, the author first analyzes transcripts from the meetings of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina, the self-proclaimed the Republic of Srpska, meetings of the Supreme Council of Defense of the Federal Republic of Yugoslavia, the available documentation of the "Army of the Republic of Srpska", the Army of the R BiH, as well as periodicals (daily reports of the UN Commission of Experts, the Oslobođenje - Sarajevo, the Glas Srpski - Banja Luka, and the Politika - Belgrade) and available literature, with special emphasis on the memoirs of senior officials of the United Nations, one of which, to a large extent the military-political situation in Bosnia was dependent on. Reasons to which the investigations of the UNPROFOR were vague and incomplete in terms of the position from which the shells were fired, and whether it was knowingly the question of responsibility of "both sides" left open, and ultimately, the position of the final judgment of the Hague Tribunal on the crime will be discussed in the final sections of this paper.

Keywords: *The Markale, the siege, Sarajevo, the massacre, civilians, investigations, reports on the crime scene investigation, Ministry of Internal Affairs of the R BiH, UNPROFOR, ICTY.*

Pošto to nisu uradili Srbi, a muslimani kažu da nisu ni oni, vreme je da se i mi onda zapitamo, koja je to treća strana kojoj ne odgovara uspostavljanje trajnog mira na bosanskim prostorima.

Momčilo Krajišnik, Borba, 7. februar 1994.

S obzirom na to da su mnoge prodavnice, samoposluge, granapi u gradu bili zatvoreni, pijace su bile gotovo jedina mjesta na kojima su se građani mogli snabdjeti osnovnim životnim namirnicama, a ujedno i mjesta na kojima su se masovno okupljali razmjenjujući svoja iskustva preživljavanja, ratne recepte te kupujući ne tako jeftine proizvode.¹ Pijaca

¹ Iako se na Markalama i svim drugim sarajevskim pijacama u prvim danima opsade moglo naći samo lišće žare, radića, repe ili neke druge biljke, u kasnijim fazama opsade, nakon što je humanitarna pomoć počela pristizati u grad, najunosnija privredna grana je postala "trampa" proizvoda. Najskuplji proizvodi bile su one životne namirnice koje se nisu dijelile u humanitarnoj pomoći: šećer, kahva, cigarete, drva za ogrjev i dr. U zavisnosti od perioda opsade, npr. kilogram kahve koštao je 60–120 DM (njemačkih maraka), dok su, u kasnijim fazama, nakon ultimatumu, cijene bile nešto niže. Da bi

Markale,² mjesto sa tradicijom trgovanja dugom sto godina, i prije 5. februara 1994. je bila meta granatiranja, jer se lahko zapaža iz daljine korištenjem orijentira kao što su crkveni tornjevi.³ Posmatrači UN-a su nakon masakra posvjedočili da se sjećaju kako je od oktobra 1993. do februara 1994. godine okolina ove pijace bila granatirana u nekoliko navrata, a izbrojali su oko 10-12 minobacačkih granata, pretežno kalibra 120 mm,⁴ koje su ispaljene iz pravca sjeverno-sjeveroistočno od Sedrenika. Iako u izvještaju i kasnijim izjavama posmatrača nije navedeno tačno vrijeme ispaljenja ovih granata, pretpostavljamo da se radilo ili o kasnim večernjim ili o ranim jutarnjim satima, kada je pijaca bila prazna, te se kao krajnji cilj njihova ispaljenja može smatrati "obilježavanje mete". Prema mišljenju vještaka Tužilaštva ICTY-ja, u predmetu Galić, Richarda Higgsa, gađanje pijace jednom inicijalno nanišanjenom granatom je lakše bilo postići "ukoliko je meta prethodno obilježena, što bi u velikoj mjeri povećavalo vjerovatnoću da granata pronađe svoju metu iz prvog pokušaja."⁵ Za razliku od ovih prethodnih, "probnih" granata, koje su ispaljene u trenucima kada je pijaca bila

mogli dobiti naprimjer drva za ogrjev, građani su mijenjali goveđi narezak, konzerve ribe, mlijeko u prahu, rižu, lanč-paket, sir fetu i druge namirnice iz humanitarne pomoći.

² U centru grada nalazi se tržnica čiji je prvobitni naziv "Markt Halle" (njemačka riječ) – "prostor za trgovanje", vremenom prilagođen bosanskom jeziku u „Markale“. Zgrada gradske tržnice, sagrađena 1894. godine, smještena je na raskršću ulica Ferhadija, Mula-Mustafe Bašeskije i Niže Banje. Vremenom je pedesetak metara prekoputa nje nastala i otvorena pijaca Markale, čija je površina iznosila 30x35 metara (vidi:

<http://www.ekapija.ba/website/bih/page/148385>). Obje su bile mete granatiranja: 5. 2. 1994. godine granatirana je otvorena pijaca Markale (Markale I), a 28. 8. 1995. godine, ulica ispred Gradske tržnice, Markale (Markale II). U ovom dijelu rada bit će govora o masakru na pijaci Markale, počinjenom u februaru 1994. godine (Markale I).

³ ICTY, IT-98-29-T, 03037503-03037515, zastavnik Richard J. Higgs, divizijski instruktor; informativni izvještaj, 12. 2. 2002.; predmet: izvještaj o incidentima u vezi sa minobacačkim djelovanjem u Sarajevu ili oko njega do 1. 6. 1993, 12. 7. 1993, 22. 1. 1994, 4. 2. 1994. i 5. 2. 1994.; str. 13. (dalje: ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002).

⁴ Kako pijaca Markale ima veoma male dimenzije, prethodne granate su padale veoma blizu, u krugu od nekoliko metara udaljeno od pijace. ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2261, UNPROFOR Investigation Report – Sarajevo Market Explosion of 5 February 1994, 15 February 1994, str. 17. (dalje: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994). Naprimjer, sredinom januara 1994. godine jedna granata pogodila je vrh zgrade "22. decembar" (jedna od zgrada koja okružuje pijacu). Vidi: ICTY, IT-98-29-T, pred Pretresnim vijećem I, tužilac protiv Stanislava Galića, presuda i mišljenje, 5. 12. 2003, par. 459, dalje: ICTY, Presuda, Galić, 2003.

⁵ ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002, str. 13.

prazna,⁶ u subotu 5. februara 1994, nekoliko minuta poslije podneva,⁷ na asfaltnoj podlozi unutar zelene pijace Markale eksplodirala je granata u trenutku kada je na pijaci bilo prisutno nekoliko stotina građana,⁸ koji su kupovali odnosno prodavali robu.⁹ S obzirom na činjenicu da se radilo o prostoru koji je okružen zgradama i da je bilo prisutno "mnoštvo ljudi, efekat eksplozije granate je bio maksimalan."¹⁰

Od eksplozivnog i rasprskavajućeg djelovanja granate, prema evidencijama iz Kliničkog centra, Državne bolnice i bolnice Francuskog bataljona, do 19:00 sati evidentirano je 60 ubijenih osoba, od kojih je 55 identifikovano, a 139 civila je ranjeno. Do kraja dana ukupan broj civila koji su ubijeni na licu mjesta ili "podlegli" nekoliko sati nakon ranjavanja bio je 67, ali je, od posljedica ranjavanja, na liječenju u Njemačkoj smrt nastupila za još jednog civila.¹¹ Kod svih žrtava masakra smrt je nastupila uslijed udara gelera granate po raznim dijelovima tijela."¹²

⁶ U ranim jutarnjim satima 5. 2. 1994. godine, u vremenskom periodu između 5:30-5:35 sati, ispaljena su četiri minobacačka projektila u "polje koordinatne mreže pokraj područja pijace Markala". Vidi: ICTY, Presuda, Galić, 2003, par. 201.

⁷ Granata je eksplodirala između 12:20 i 12:30. Vidi: ICTY, 00268348, zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila na pijacu Markale, sastavljen od stručnog radnika CSB-a Sarajevo 8. 2. 1994.; zapisnik sastavio: Mirza Sabljica (dalje: Sabljicin zapisnik, 8. 2. 1994); UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3211; ICTY, 00268351, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, br. knjige uvida 240/93, 5. 2. 1994. godine, SJB: Stari Grad. (dalje: izvještaj SJB Stari grad, 5. 2. 1994).

⁸ Na pijaci je bilo prisutno između 300 i 500 građana. Posmatrač UNMO-a, major Afzaal, tog je jutra prolazio pored pijace i uočio da je bila "u potpunosti prenatrpana". Vidi: Testimony – Captain Audhuy, Headquarters Sector Sarajevo, i Testimony – major Afzaal, UNMO P2, u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, 30/46; krivična prijava CSB Sarajevo, 19. 2. 1994.; ICTY, 00268317, granatiranje civila, Sarajevo, 5. 2. 1994, opis događaja.

⁹ Dane Olbina, opisujući utiske nakon prolaska Titovom ulicom dva dana pred masakr na Markalama, ističe da su se oko tržnice "namnožili oni koji trguju cigaretama, devizama i robom sumnjivog porijekla." Vidi: Dane Olbina, *Dani i godine opsade: (Zabilješke "Dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996)*, Sarajevo, Istorijski arhiv, 2002, 414.

¹⁰ ICTY, Izvještaj Higgisa, 2002, str. 12.

¹¹ Safer Musić je nakon teškog ranjavanja na Markalama bio hospitaliziran na Kliničkom centru Univerziteta u Sarajevu, gdje je, pregledom komisije UNHCR-a, ustanovljeno kako odgovara "kriterijumima hitne evakuacije". Safer je izmješten u američku bolnicu u Buxtehude (Njemačka), gdje je 27. 6. 1994. nastupila smrt.

¹² ICTY, 00268319, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br. 17/05-1/94, 17. 2. 1994, Službeni izvještaj. Podnosioci: Edin Suljić, Nedim Čurevac, Nuriya Makaš (dalje: ICTY, Službeni izvještaj CSB, 17. 2. 1994, Suljić – Čurevac – Makaš); Testimony – major Afzaal, UNMO-2, u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 30–46.

Usljed nedostatka kreveta u bolnicama, mnogi pacijenti su ležali na nosilima, stolovima i podu, a tokom cijelog popodneva i večeri samo na Kliničkom centru Koševo radilo je 12 operacionih sala i isto toliko hirurških timova.¹³ Pomoć u zbrinjavanju ranjenih pružili su članovi MKCK-a,¹⁴ pripadnici UNPROFOR-a¹⁵ kao i brojne međunarodne humanitarne organizacije.¹⁶ Tokom 6. i 7. februara evakuisano je preko 100 ranjenika, sa kojima su otputovali i članovi njihovih porodica. Osim u Frankfurt i Ankonu, neki ranjenici su bili smješteni u vojnu bazu UN-a u Zagrebu, gdje su obavili ljekarski pregled, nakon čega su, u zavisnosti od vrste povrede, bili otpremljeni u odgovarajuće evropske klinike. Mnoge zemlje su pristale prihvatiti ranjenike bez pasoša i nekih drugih dokumenata.¹⁷

U uviđaju obavljenom od pripadnika MUP-a, na čelu sa istražnim sudijom Višeg suda u Sarajevu Asimom Kanličem, neposredno nakon masakra, ustanovljeno je da je riječ o minobacačkom projektilu kalibra 120 mm koji je ispaljen iz pravca sjever-sjeveroistok, gdje se nalaze "agresorski položaji Mrkovići".¹⁸ Istovremeno su i pripadnici

¹³ Snimak iz Kliničkog centra Koševo: TVBiH, 5. 2. 1994, u: "Da se ne zaboravi", TVSA, februar 2008, od 1.40 do 2.44 minute; "Peti februar u Kliničkom centru. Najteži dan u ratu", *Oslobođenje*, 6. 2. 1994, str. 4.

¹⁴ Nekoliko sati nakon masakra oglasio se i MKCK, koji, pored osude zločina, preuzima i hitne akcije na dostavljanju sanitetskog materijala u glavnu gradsku bolnicu, a dan nakon masakra svim bolnicama u gradu isporučuje šest tona lijekova i drugih medicinskih potrepština. Vidi: Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (dalje: AIIZ), inv. br. 2-1161; MKCK, saopćenje za štampu br. 94/6, 5. 2. 1994. i AIIZ, inv. br. 2-1162, MKCK, saopćenje za štampu br. 94/7, 6. 2. 1994.

¹⁵ Brigadir Ambrosi, nakon što je "naišao na veoma veliki broj ranjenih na samom ulazu u Bolnicu", ponudio je da se jedan broj prebaci u UN medicinske objekte u gradu. Testimony - Colonel Ambrosi, SMEDLO, Sector Sarajevo, u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 32–46.

¹⁶ Naprimjer, ljekarima je na kliniku Koševo došao u pomoć i norveški hirurški tim iz Tuzle. Vidi: Rasim Muratović, *Bosna i Bergenstidende = Bosna u Bergenskim vremenima*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011, str. 468. UN Commission, 6/2/94.

¹⁷ UN Commission of Experts, 7/2/94, par. 3257; "Evakuisano 58 ranjenika", *Oslobođenje*, 7. 2. 1994, str. 3.; "Evakuisano 80 ranjenika", *Oslobođenje*, 8. 2. 1994, str. 6.; "Italija prihvata ranjenike", *Oslobođenje*, 6. 2. 1994, str. 4.

¹⁸ ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2309, izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta sačinjen od SJB Stari Grad 5. 2. 1994; ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2365, Službeni izvještaj CSB, 17. 2. 1994, Suljić – Čurevac – Makaš; ICTY, IT-98-29-T: Galić, DD00-0866, izjava svjedoka: Bešić Sead od 21. 9. 2001.

UNPROFOR-a obavili tri analize kratera granate,¹⁹ koje su potvrdile da je granata ispaljena iz pravca sjeveroistoka, ali su u saopćenju za javnost konstatovali da ne mogu odrediti tačno mjesto odakle je granata ispaljena, "s obzirom da i bosanske i srpske snage imaju pozicije jedna blizu druge, u sjeveroistočnom dijelu grada".²⁰

Narednog dana, 6. februara, naredbom Višeg suda u Sarajevu KRI 13/94, formirana je Komisija vještaka koja je imala za cilj iscrpno analizirati "okolnosti i uslove pod kojima je došlo do masakra velikog broja građana Sarajeva".²¹ Dan nakon formiranja i obavljenog uviđaja, 7. februara 1994. godine, navedena Komisija je izradila iscrpan *Elaborat*, gdje je objavila rezultate istrage, u kojoj je, pored ostalog, ustanovila da se isključuje mogućnost eksplozije izazvane statičnom eksplozivnom napravom, da je djelovanje projektila na cilju bilo trenutno na asfaltnoj podlozi, čime se osporava teorija o mogućnosti aktiviranja projektila prije dodira sa asfaltom.²² Članovi Komisije su još utvrdili da je projektil mogao biti ispaljen sa šest rejonu, da se mogući dometi minobacačke granate, u zavisnosti od dopunskih punjenja, kreću u rasponu od 1640 do 6546 metara, prema kojem, kao moguće izvore vatre, navode široko područje od Sedrenika, koje je od pijace udaljeno 1640-2000 metara, do Mrkovića, udaljeno oko 4000 metara od Markala.²³ Međutim, u kasnijim detaljnim analizama vještak balističke struke, prof. dr. Berko Zečević, isključio je mogućnost gađanja sa 1, 2 ili 3 dopunska punjenja, uz napomenu da "minobacačka granata od 120 mm mora biti ispaljena s najmanje 4 dopunska punjenja da bi pri udaru imala potrebnu brzinu od

¹⁹ Prvu analizu kratera (u 14:00 sati) uradili su članovi FREBAT 4 tima, drugu (u 15:00 sati) francuski kapetan Verdy, a treću (u 16:30 sati) kanadski major Russel. Vidi u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994; str. 8, 30, 32.

²⁰ UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3213.

²¹ ICTY, IT-98-29-T: Galić, P3276, Komisija: mr. Berko Zečević, Amir Kurtović i Ahmet Omerović, "Elaborat o okolnostima i uzrocima masakra na pijaci 'Markale' izvršenog dana 5. februara 1994", tehnička obrada i podrška: UNIS – Institut Sarajevo, 7. 2. 1994. Dalje: B. Zečević et al., *Elaborat*, 7. 2. 1994.

²² B. Zečević et al., *Elaborat*, 7. 2. 1994, str. 3. i 12.; do istog zaključka je došao i balističar Mirza Sabljica. Vidi: Sabljicin zapisnik, 8. 2. 1994.

²³ Udaljenost pijace Markale od položaja ARBiH je 2300, a od položaja SRK oko 2600 metara. U Elaboratu Komisije je navedeno da se na teritoriji pod kontrolom Armije RBiH nalazi jedan rejon mogućeg ispaljenja projektila (područje Sedrenika, 1640–2300 m; pod uslovom da se granata ispali sa nultim ili jedinim dopunskim punjenjem); dok se na "agresorskoj strani nalazi 5 rejonu mogućih ispaljenja" (istočni rub Pašinog Brda – do područja Mrkovića, više u brdima, tj. u rasponu od 2600–6546 m). Vidi: B. Zečević et al., *Elaborat*, 7. 2. 1994, str. 12.; ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 443. i 455.

200 i više metara u sekundi", te konstatovao da je mjesto ispaljenja granate udaljeno između 4900 i 6000 metara od pijace Markale,²⁴ tj. duboko na teritoriji pod kontrolom "Sarajevsko-romanijskog korpusa" (dalje: SRK).

Na dan masakra načelnik Generalštaba "VRS" Manojlo Milovanović upućuje dopis generalu Roseu u kojem zahtjeva da se "odmah" formira "mešovita ekspertna komisija od predstavnika UNPROFOR-a, VRS i tzv. Armije BiH, koja će najkasnije u 8.00 časova dana 6. 2. 1994. godine, pod zaštitom UNPROFOR-a, otpočeti sa uviđajem balističkih i svih drugih okolnosti pod kojim je došlo do nesreće i pronaći stranu koja je izvršila zločin." U istom dopisu, ucjenjivačkim tonom, izrečena je prijetnja da će, ukoliko se ne prihvati navedeni zahtjev, GŠ "VRS" prekinuti svaku saradnju sa UNPROFOR-om i humanitarnim organizacijama, te će istovremeno blokirati sve pokrete humanitarnih organizacija i svih stranih državljana preko teritorije koja je bila pod kontrolom "VRS" koji su najavljeni i planirani od 7. februara 1994. godine pa na dalje.²⁵

S obzirom da do 18 sati nije dobio povratnu informaciju, kako je tražio u zahtjevu, Milovanović je telefonom kontaktirao komandanta UNPROFOR-a, nakon čega je u saopćenju za štampu kao razlog za neprihvatanje njegovog zahtjeva dao dvije kontradiktorne informacije, od kojih jedna krivi "muslimansku stranu", a druga Komandu UNPROFOR-a za neformiranje navedene komisije.²⁶ Predstavnici samoproglašene Republike Srpske su i dalje ostali istrajni u ovim zahtjevima, te su se, posredstvom Stoltenberga, uspjeli izboriti za formiranje UN-ove komisije u kojoj će i srpski predstavnik moći dostaviti eventualne dokaze o zločinu počinjenom na Markalama. Ova, naknadna istraga UN-a, obavljena je u periodu 11–15. februara, o čemu će biti više govora u nastavku rada.

Reakcije na masakr

Sam masakr je izazvao burne reakcije, kako nacionalne tako i međunarodne javnosti, a nakon nekoliko sati je održana vanredna sjednica

²⁴ ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 444. i 474.

²⁵ ICTY, 02089382, GŠ VRS, br: 09/20-94, 5. 2. 1994, vrlo hitno, komandi UNPROFOR-a Kiseljak. Na ličnost generala Rouza, načelnik Štaba: Manojlo Milovanović.

²⁶ ICTY, 02089372, GŠ VRS, br: 10/24-48, 5. 2. 1994, RS "SRNA", Srpska novinska agencija, br. 10673-06. 5. 2. 1994, Pale; načelnik Štaba: Manojlo Milovanović.

Predsjedništva RBiH, kada je odana počast žrtvama,²⁷ te je odlučeno da se upute hitne poruke Vijeću sigurnosti UN-a, Evropskoj uniji i predsjednicima zemalja koje su mogle uticati na kažnjavanje ovog i sprečavanje daljih zločina.²⁸ U javnosti su se odmah nakon masakra oglasili državnici mnogih zemalja, koji su osudili zločin. Belgijski ministar vanjskih poslova Willy Claes je tom prilikom pozvao i na zračne udare NATO-a protiv "srpskih pozicija" oko grada. Uprkos vjerovatnoći da će se "Srbi možda pokušati svetiti UN trupama na terenu", Claes ističe kako ne postoji "niti jedan drugi način" za zaustavljanje napada na civile.²⁹ Generalni sekretar UN-a Boutros Ghali upućuje pismo generalnom sekretaru NATO-a, u kojem ga, spominjući Rezoluciju 824, stavku 10 Rezolucije 836, kao i sastanak NATO-a od 10. i 11. januara 1994, poziva da u "najkraćem mogućem roku" donese odluku kojom bi se odobrilo glavnom zapovjedniku NATO-ovog Južnog zapovjedništva da "otpočne" zračne napade na artiljerijske i minobacačke položaje "VRS" u Sarajevu i oko Sarajeva, za granatiranje civilnih ciljeva u gradu, od kojih je "barem jedan bio djelo bosanskih Srba". Međutim, kako je Ghali napomenuo u ovom pismu, spomenuta akcija NATO-a je trebala uslijediti na "zahtjev Ujedinjenih nacija".³⁰ Istog dana, Ghali šalje pismo predsjedniku Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, koje je bilo nadležno za odobrenje zračnih udara, u kojem napominje kako je "obaviješten od strane posebnog izaslanika i zapovjednika snaga da (...) izvor napada na glavnu tržnicu 5. februara nije bilo moguće utvrditi."³¹

²⁷ "Magnetofonski snimak 238. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 5. 2. 1994", u: Tomo Šimić, *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991–1994*, Zagreb, National Security and the Future, Šimić T. 4(8)2007, 89.

²⁸ Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva, uputio je pismo predsjednicima 17 država, predsjedavajućem Evropske unije, KEBS-a, generalnom sekretaru UN-a i generalnom sekretaru NATO-a, dok je premijer Haris Silajdžić uputio pismo predsjedavajućem Vijeća sigurnosti UN-a, u kojem se pored ostalog, kritikuje izbjegavanje izvršavanja obaveza koje su definirane u brojnim rezolucijama, te "poziva na primjenu svih neophodnih mjera i kroz upotrebu vazdušne sile." Vidi: "Izetbegovićevo pismo predsjednicima svjetskih država i institucija. Dozvolite nam da se branimo", "Silajdžićevo pismo predsjedavajućem Savjeta bezbjednosti UN. Indiferentni svijet ohrabruje agresora", *Oslobođenje*, 6. 2. 1994, str. 2.

²⁹ UN Commision of Experts, 5/2/94, par. 3224.

³⁰ UN, S/1994/131; Annex, Letter dated 6 February 1994 from the Secretary – General addressed to the Sedretary – General of the North Atlantic Treaty Organisation (NATO).

³¹ UN, Security Council, S/1994/131; Letter dated 6 February 1994 from the Secretary – General addressed to the President to the Security Council.

Od vojne intervencije nisu strahovali samo rukovodioci RS i SRJ,³² jer opasnosti po snage UNPROFOR-a i svih humanitarnih organizacija koje su se u tom trenutku našle i djelovale na teritoriju Republike Srpske bile su višestruke. Budući da je objavljivanje rezultata istrage – koja nedvojbeno utvrđuje da su, dan prije masakra na Markalama, sve tri granate na Dobrinju³³ ispaljene sa položaja "SRK" u Lukavici kod „Energoinvesta“³⁴ – zamalo moglo izazvati vojnu intervenciju NATO pakta,³⁵ komandant UNPROFOR-a u BiH Michael Rose je bio dosta suzdržan, te se ovaj put odlučio za jednu "neutralniju" izjavu, istaknuvši kako je "nemoguće utvrditi ko je ispalio projektil".³⁶ Jedna od mjera koju je poduzeo u cilju sprečavanja vojne intervencije bila je i sastavljanje "memoranduma samo za britanske oči", kojim je nastojao uvjeriti ministra odbrane Velike Britanije Malcolma Rifkinda da odustane od podrške zračnim udarima,³⁷ upozorivši ga na opasnost po vojnike UNPROFOR-a.³⁸ Da je Rose sa pravom bilo strah za vojnike UNPROFOR-a na terenu, potvrđuje i Galićeva naredba prema kojoj su sve jedinice SRK trebale služiti "ucenama i pritiscima u cilju obustavljanja vazdušnih udara", a ukoliko pak dođe do njih, snage

³² Vidjeti više: ICTY, 03457676, SRJ, Vrhovni savet odbrane, vojna tajna, strogo poverljivo. Stenografske beleške sa 18. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 7. 2. 1994. godine, Beograd. (dalje: SRJ, Vrhovni savet odbrane, Beograd, 7. 2. 1994).

³³ Dan ranije, 4. 2. 1994, sa tri granate ispaljene sa teritorije pod kontrolom SRK, iz pravca Lukavice, koje su pale u ulicu Oslobođilaca Sarajeva br. 8 (Dobrinja I), ubijeno je devet civila.

³⁴ ICTY, IT-98-29-T: Galić, P3706, UN shelling report, 4 Feb 94, Unit: capt. Verdy (Analyst), From: Sector HQ Sarajevo, TO: BH MAIN CD Kisljak; Presuda, Galić; Rose je 5. 2. izjavio kako "vjeruje da su granate (u množini) ispaljene sa srpskih položaja". Vidi: Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, knjiga I, Beograd, Službeni glasnik, 2008, 424.

³⁵ "Samo pola sata nakon granatiranja Dobrinje, nad Sarajevom i okolinom počeli su u brišućem letu nadlijetati mlazni borbeni avioni Atlanskog pakta i to gotovo cijeli sat." Vidi: Tihomir Milašin, *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik*, Sarajevo, Mediacentar, 2002, str. 144.

³⁶ UN Comission, 6/2/94, par 3230; Rose: "kada me novinar CNN pitao zbog čega je nemoguće odrediti ko je ispalio minu, odgovorio sam da se to ne može zaključiti samo na osnovu jedne ispaljene mine. Minobacački napad, prethodno izvršen u Dobrinji, nesumnjivo je potvrđivao da su napad izveli Srbi. (...) Upitao me kako sam tada zaključio da su u pitanju Srbi, a sada ne mogu." (Michael Rose, *Misija u Bosni. Borba za mir*, Beograd, Tetra GM, 2001, str. 60).

³⁷ Rifkind se, pod uticajem SAD-a i NATO-a, kolebao u pogledu podrške zračnim udarima.

³⁸ UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 118; Hodge C. 2007, 180–181, Rose M. 2001, str. 64, UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3245.

UNPROFOR-a i svih stranih humanitarnih organizacija koje su se u tom trenutku nalazile na teritoriji RS-a, treba "napasti (ne ubijati), zarobiti i držati kao taoce, dok NATO ne prekine vazdušne udare."³⁹ Stoga je predstavnicima snaga UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini više odgovaralo tvrditi da "možda nikada neće biti poznato ko je zapravo ispalio smrtonosnu granatu", te da je preciznost pogotka "slučajna sreća bilo koga ko je gađao,"⁴⁰ ili da su istrage o granatiranju bile nedovoljne u ovoj fazi, s obzirom na činjenicu da je bio samo jedan pogodak i da je "pogodio tezgu prije nego što je udario u zemlju", tako da se čak ni dubina rupe ne može "koristiti kao indikator."⁴¹ Ovom konstatacijom predstavnici UNPROFOR-a su pokušali osporiti sve dosadašnje ali i buduće istrage o ovom zločinu, te nagovijestili da je nemoguće ikada dobiti relevantne rezultate istrage.⁴² Teoriju da je projektil "pogodio tezgu prije nego što je udario u zemlju", zasnovanu na osnovu Verdyjeve analize kratera,⁴³ za koju će se ustanoviti da se temelji na matematičkoj pogrešci,⁴⁴ demantirale su sve ostale analize i istrage, koje su došle do zaključka da je "minobacačka granata eksplodirala čim je udarila u zemlju."⁴⁵

³⁹ AIIZ, inv. br. 7-1770, Komanda SRK, str. pov. broj 20/15-1413-107, 9. 2. 1994.; dostaviti svim jedinicama SRK-a; na osnovu mogućnosti da se postigne dogovor o prekidu vatre oko Sarajeva, a u cilju pravovremenog preduzimanja hitnih mera; komandant, general-major Stanislav Galić.

⁴⁰ Ovu tvrdnju izrekao je britanski brigadir, general Chris Ritchie (UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3232).

⁴¹ Ovo je tvrdio glasnogovornik UNPROFOR-a, brigadir Bill Aikman. Vidi: UN Comision, 6/2/94, par. 3231.

⁴² Danski oficir Flemming Agerskov je, naprimjer, u razgovoru sa predstavnicima Armije RBiH tvrdio da je granata koja je "pala na pijacu Markale ispaljena sa četničkih položaja, ali da to nikada neće biti objavljeno." (ICTY, 04036635, RBiH, Ministarstvo odbrane, Uprava bezbjednosti, Odbrana Republike, vojna tajna, strogo povjerljivo, primjerak br. 1, podliježe vraćanju, bilten, br. 45, 27. 2. 1994).

⁴³ ICTY, inv. br. 00264146, UNPROFOR, Routine/Priority/Immediate/Most Immediate; To: BH Main CMD Kiseljak, From: Sector HQ Sarajevo. U jednoj od tri istrage UNPROFOR-a, koju je na dan masakra obavio kapetan Verdy, konstatovano je da je "minobacački projektil udario u drvenu tezgu, dakle 0.90 metara od zemlje, te da je veoma teško uraditi analizu kratera."

⁴⁴ ICTY, Second Analysisic – Capt. Verdy, u: UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, 9/46;

⁴⁵ B. Zečević et al., *Elaborat*, 7. 2. 1994, str. 12.; Sabljicin zapisnik, 8. 2. 1994; ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 18. Međutim, iako će se vrlo brzo uspostaviti da su rezultati Verdyjeve istrage netačni, upravo ova analiza je uzimana kao najrelevantnija, te je najčešće citirana i prenošena u sredstvima javnog informisanja od UNPROFOR-a. Slobodan Milošević na sjednici Vrhovnog saveta odbrane SRJ citira Rosea kako kaže da je "granata udarila u tezgu, a ne u zemlju, pa je zbog toga

Ovako neodlučan stav UNPROFOR-a uveliko je ohrabrio rukovodstva "Republike Srpske" i SRJ da uporno insistiraju na svojim stavovima i tvrde da su za masakr na Markalama krivi svi, samo ne Srbi.⁴⁶

Iako je Stanislav Galić u internoj naredbi upućenoj svim jedinicama "SRK"⁴⁷ konstatovao da "u posljednje vreme i pored izričitih naređenja pojedine jedinice, pojedinci ili posluge art. oruđa samoinicijativno bez odobrenja otvaraju vatru po urbanom delu Sarajeva bez potrebe koje nemaju nikakvih efekata",⁴⁸ čime je indirektno priznao da su i granatu na Markale ispalili navedeni pripadnici "SRK".⁴⁹ Međutim, u medijskim istupima i ophođenju prema UNPROFOR-u rukovodstvo samoproglashene Republike Srpske je vrlo samouvjereno tvrdilo da je "nemoguće da iko iz srpske vojske ispali granatu bez jasne naredbe, jer postoje stroga pravila i oružje se pažljivo nadgleda."⁵⁰ U istom dokumentu Galić upozorava svoje podređene kako je Sarajevo "centar medijsko-svetske pažnje, te da svako dejstvo izaziva kontraefekte i koristi se u propagandne svrhe", čime obrazlaže zabranu djelovanja, uz napomenu da se ovo naređenje odnosi isključivo na "urbani deo grada, a ne na okolna uzvišenja (Žuč, Mojnilo, Sokolje)".⁵¹

Printani mediji u Republici Srpskoj i SRJ su bili preplavljeni naslovima koji su imali za cilj svojoj čitalačkoj publici objasniti kako su

eksplodirala na metar i po od zemlje." Vidi: ICTY, br. 03457676, SRJ, Vrhovni savet odbrane, Beograd, 7. 2, str. 43

⁴⁶ "Motiv da počini zločin na Markalama, puno argumenata to govori, imali su svi – osim Srba." Vidi: Ilija Zurovac, *Politika*, 8. 2. 1994, u: *Hronologija događaja*, ur. Biserko S., 2006. str. 76–77.

⁴⁷ AIIZ, inv. br. 1771, Komanda SRK, IKM 2 Butile, str. pov. broj 20/5-1413-97, 5. 2. 1994. godine, dostaviti svim jedinicama SRK-a, zabrana dejstava po urbanom delu Sarajeva, naređenje, komandant, general-major Stanislav Galić.

⁴⁸ U dokumentaciji SRK-a, koja nam je bila dostupna za potrebe ovog istraživanja, naišli smo na nekoliko ovakvih naredbi nakon masakra, kojima se "strogo zabranjuje dejstvo po urbanom dijelu Sarajeva", i u kojima se komandanti SRK pravdaju da se "vatra otvara bez njihovog odobrenja".

⁴⁹ Ovu naredbu možemo dovesti s tim u vezu, uz pretpostavku da je naređenje izdato poslije 12:30 sati.

⁵⁰ N. Koljević (I), 2008, str. 424.

⁵¹ AIIZ, inv. br. 1771, Komanda SRK, IKM 2 Butile, str. pov. broj 20/5-1413-97, 5. 2. 1994. godine, dostaviti svim jedinicama SRK, zabrana dejstava po urbanom delu Sarajeva, naređenje, komandant, general-major Stanislav Galić. Narednog dana, 6. 2. 1994. godine, sa položaja "SRK" ponovno su granatirana sarajevska naselja Dobrinja i Butmir. Vidi: UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3227.

za navedeni zločin krivi ili muslimani ili Hrvati.⁵² Na naslovnoj stranici banjalučkog *Glasa Srpske*, prva i udarna vijest bila je izjava Radovana Karadžića, sa velikim naslovom "Muslimanska podmetanja", u kojoj tvrdi da su muslimani sami sebe ubijali.⁵³ Radovan Karadžić je, u izjavama za medije, navodio nekoliko argumenata, koji su za cilj imali potkrijepiti njegovu tezu da se u "Sarajevu desila velika i uz to nevešta prevara", te da je masakr "hladnokrvno ubistvo od strane muslimanskog rukovodstva."⁵⁴ Za razliku od generala Momčila Perišića, načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije, koji ne dovodi u pitanje broj žrtava, smatrajući da je u tako malom prostoru, zatvorenom sa svih strana zgradama kao što je pijaca Markale, gdje je koncentracija ljudi izuzetno velika, "efekat još veći",⁵⁵ Karadžić smatra da se "desila eksplozija" koja je "ubila i ranila nekoliko ljudi". Prema procjenama onoga što je vidio sa TV-snimka, Karadžić vrlo samouvjereno tvrdi da "je na pijaci bilo vrlo malo robe, i to na svega nekoliko stolova",⁵⁶ te da se "manipuliše sa leševima starim nekoliko sati", među kojima je bilo "čak i tekstilnih i plastičnih lutaka",⁵⁷ da je "mina bačena sa obližnje zgrade", te da su "svedoci, pa i muslimanski, na muslimanskim medijima izjavili da je to neka čudna mina, jer se pre eksplozije nije čulo karakteristično zviždanje."⁵⁸

⁵² Osim printanih, i elektronski su mediji na navedenom području bili preplavljeni vijestima koje su imale za cilj uvjeriti javno mnijenje kako zločin na Markalama nisu skrivili pripadnici VRS. U ovom radu, uslijed nedostatka prostora, ograničit ćemo se na analizu nekoliko beogradskih, banjalučkih i sarajevskih printanih medija. Vidi više: Merisa Karović, *Zločini na Markalama*, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 6, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2008, str. 97–108.

⁵³ "Dr. Radovan Karadžić o krvavom incidentu u Sarajevu. Muslimanska podmetanja", *Glas Srpski*, 7. 2. 1994, str. 1.

⁵⁴ UN Commission of Experts, 5/2/94 (Saturday), par. 3215.

⁵⁵ ICTY, 03457676, Vrhovni savet odbrane, 7. 2. 1994, Beograd, str. 43.

⁵⁶ Vjerovatno je riječ o dijelu snimka koji je nastao nakon što su odneseni "svi lični predmeti i zatečena roba namijenjena prodaji", koju su, po "naredbi istražnog sudije, pripadnici III PS Stari Grad prikupili i pohranili u prostorije navedene policijske stanice, kako bi se spriječilo njeno otuđivanje i omogućilo vraćanje vlasnicima." Vidi: Službeni izvještaj CSB, 17. 2. 1994, Suljić – Čurevac – Makaš, str. 2.

⁵⁷ Jedan od argumenata za ovu tvrdnju jeste i proteza za nogu, za koju je utvrđeno da je pripadala Čamilu Begiću, koji je bio teško ranjen u masakru, a smrt je nastupila nakon nekoliko sati. Vidi: ICTY, IT-95-5/18: Karadžić i Mladić, Witness: Almir Begić, Cross examination by mr. Karadžić, 15. i 16. 12. 2010.

⁵⁸ Svjedoci koji su stanovali duž putanje granate, čuli su ispaljenje projektila "iz teškog oruđa poput minobacača s područja Mrkovića, iza Špicaste Stijene, a zatim i eksploziju u gradu." (vidi: ICTY, Presuda, Galić S, 2003, par. 454 i 491). Međutim, žrtve i "nemaju priliku da čuju zvuk granate prije njene detonacije". S obzirom da su Markale smještene između zgrada i da je na pijaci bilo dosta građana, "ta gustina je spriječila rasprostiranje

Na naslovnoj stranici *Glasa Srpske*, pored negiranja zločina na Markalama, nalazi se i članak o sjećanju na zločine počinjene nad srpskim narodom tokom Drugog svjetskog rata. Sa parastosa koji je služen žrtvama ustaških zločina navodi se da je poručeno slijedeće: "Ne zaboravimo da su nam dželiti uvek isti", kao i to da je "velika greška Srba" što su nakon 1945. tražili u "krvniku brata".⁵⁹ Pod "krvnicima" su vjerovatno podrazumijevali Hrvate i muslimane, a sjećanje na žrtve iz Drugog svjetskog rata, baš u ovom trenutku, vjerovatno je bio način da se i još više rasplamsa mržnja prema nesrpskom stanovništvu. Zanimljivu tezu o odgovornosti Hrvata za masakr Krajišnik iznosi u intervjuu za beogradsku *Borbu*, gdje izjavljuje da ne vjeruje da bi "ovoliko puta muslimansko rukovodstvo organizovalo masakr nad svojim narodom da bi dokazivalo da su Srbi ti koji krše mir. Pošto to nisu uradili Srbi, a muslimani kažu da nisu ni oni, vreme je da se i mi onda zapitamo, koja je to treća strana kojoj ne odgovara uspostavljanje trajnog mira na bosanskim prostorima."⁶⁰ Krajišnikov sarkazam dolazi do vrhunca izjavom "saučešća porodicama poginulih u masakru".⁶¹

zvuka i umjesto klasične detonacije, karakteristične za otvoreni prostor, čuo se samo tupi udar. Dakle, ljudska tijela i okolne zgrade su jednostavno upile taj zvučni udar." (vidi: Sejad Lučkin, *Markale: špekulacije i činjenice. Stručno skrivanje zločinaca*, Oslobođenje, 22. 2. 1994, str. 5.; ICTY, IT-04-81: Perišić, P00413.B, izjava svjedoka, Berko Zečević; razgovor vodio: Jonathan Tait Harris, 7–9. 9. 2000). Navedenim argumentima Karadžić nastoji uvjeriti svjetsku javnost u svoje teorije o masakru na Markalama (vidi: "Pismo predsednika RS Klintonu i Jeljcinu. U Sarajevu se desila velika i nevešta prevara", *Politika*, 9. 2. 1994, str. 3.; "Pismo Radovana Karadžića Klintonu i Jeljcinu. Velika nevešta prevara", *Javnost*, 12. 2. 1994, str. 6).

⁵⁹ "Dr. Radovan Karadžić o krvavom incidentu u Sarajevu. Muslimanska podmetanja", *Glas Srpske*, 7. 2. 1994.; A. A, "Mesto za praštanje i nezaborav", *Glas Srpske*, 7. 2. 1994, str. 1.

⁶⁰ Izjava Momčila Krajišnika za *Borbu*, 7. 2. 1994, u: *Hronologija događaja*, ur. S. Biserko, 2006, str. 79. Prema novinaru beogradske *Politike* Iliji Zurovcu, muslimanima bi "to poslužilo za snažniju ekspanziju i ostvarenje otomanskih snova na Balkanu", dok su Hrvati, kao motiv imali ambicije ponovo postati "tvorci novog svetskog poretka i moćne Vatikanske kurije", te bi "uspostavljanje mira između Srba i Muslimana" kao i "stvaranje samostalne srpske i muslimanske države" značajno remetilo njihove planove, koji su kao krajnji cilj imali "prodor katoličanstva na Istok". To su, pored ostalog, prema Zurovcu, i razlozi zašto papa "priziva Zapad da bombarduje srpske položaje." Vidi: Ilija Zurovac, *Politika*, 8. 2. 1994, u: *Hronologija događaja*, S. Biserko, 2006, str. 76–77. Papa je u obraćanju medijima oštro osudio masakr na Markalama, vidi: UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3225.

⁶¹ Konferencija za štampu na Palama, "Kategorički odbačena odgovornost srpske strane", *Glas Srpske*, 7. 2. 1994, str. 3.

Ni general Momčilo Perišić nije posve siguran ko je odgovoran za masakr na Markalama, ali pretpostavlja da su "to uradili mudžahedini", a "nije isključeno da su to uradili i Hrvati". Prvi su kao motiv imali protivljenje svim pregovorima i dogovorima, a drugi da bi "odvukli pažnju od pretnji sankcijama".⁶² General Perišić je siguran jedino u to da je "nemoguće da su Srbi u Sarajevu to postavili, sem sa distance".⁶³

Za razliku od banjalučkih i beogradskih medija, stranice sarajevskog *Oslobođenja* su bile ispunjene dirljivim prizorima nakon masakra, kao što su, primjera radi, dvije kćerke tražile majku Fatimu,⁶⁴ porodice se raspituju za svoje najmilije, traži se žena koja je prodavala cvijeće, čovjek koji je prodavao mrkvu, žena u crvenom kaputu koja je prodavala kahvu.⁶⁵ Poznati sarajevski novinar Gojko Berić sa ogorčenjem konstatira da je "zločin srpskog fašizma dotakao dno", masakriranjem civila koji su "prevareni tišinom toplog februarskog dana, ispunili siromašnu sarajevsku pijacu u nagonskoj potrebi za privrednom normalnosti."⁶⁶

(Ne)kažnjavanje agresora. UN ili NATO? 9. februar 1994.

*"Mi smo zadovoljni što imamo Ujedinjene nacije,
s kojima sređujemo sve ove poslove."
Radovan Karadžić, februar 1994.*⁶⁷

S obzirom na bojazan da je "bilo jasno da se nešto sprema u Vijeću sigurnosti i u NATO paktu,"⁶⁸ neke struje u UN-u, komandanti

⁶² Vijeće sigurnosti UN-a 3. 2. 1994. usvaja Izjavu u kojoj se zahtijeva da Republika Hrvatska "smjesta" povuče sve elemente Hrvatske armije, zajedno sa vojnom opremom, te da u potpunosti poštuje suverenitet, teritorijalni integritet i nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine. Vidi: UN, Security Council, Distr. General, S/PRST/1994/6, 3 February 1994, Statment by the President of the Security Council.

⁶³ ICTY, 03457676, Vrhovni savet odbrane, 7. 2. 1994, Beograd, str. 43.

⁶⁴ A. Ahmetašević, "Najteži dan u ratu. Kćerke traže majku. Gdje je Fatima Durmo", *Oslobođenje*, 6. 2. 1994, str. 4.

⁶⁵ Senka Kurtović, "Pijaca smrti", *Oslobođenje*, 6. 2. 1994, str. 3.

⁶⁶ Gojko Berić, "Stidi se, Srbijo", *Oslobođenje*, 7. 2. 1994, str. 1.

⁶⁷ Vidi napomenu br. 83.

⁶⁸ David Owen, *Balkanska odiseja*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski Institut za povijest, 1998.

D. Owen, "Svijet o masakru u Sarajevu", *Oslobođenje*, 6. 2. 1994. Poredeći Bosnu sa Somalijom, general Rose smatra da bi akcija NATO-a "štetila izvršenju mirovne misije u Bosni". Vidi: M. Rose, 2001. str. 60.

UNPROFOR-a za BiH, predstavnici Međunarodne komisije za bivšu Jugoslaviju su po svaku cijenu nastojali postići sporazum između "zaraćenih strana", prije sastanka NATO-a, čime bi uspjeli spriječiti vojnu intervenciju. Da bi realizovala navedeni cilj, delegacija Ujedinjenih nacija, koju su činili Yasushi Akashi, general Jean Cot i Michael Rose, nakon posjete mjesta zločina⁶⁹ sastala se sa članovima Predsjedništva RBiH kao i delegacijom samoproglashene Republike Srpske na Palama, donoseći prijedloge o prekidu vatre i povlačenju ili pregrupisanju teškog naoružanja oko Sarajeva, tj. prijedlozima koji su od početka tumačeni na različite načine.⁷⁰ Za razliku od delegacije Ujedinjenih nacija, David Owen i Thorvald Stoltenberg nisu čak posjetili ni mjesto zločina, pijacu Markale, ali su se 6. februara 1994. godine, navečer u Zvorniku, sastali sa Radovanom Karadžićem, kojeg su uvjerali kako treba "nastaviti pregovore koje je tog dana započeo sa Akashijem i generalom Roseom o isključenju teškog naoružanja kao dijela općeg razvojačenja", što su "smatrali svojim glavnim zadatkom".⁷¹ Istovremeno je u Briselu, na sastanku Vijeća ministara vanjskih poslova Evropske unije, poražena opcija oštrije politike, postavljanjem ultimatum, koji bi "Srbima dao nekoliko dana za povlačenje iz zone isključenja od 30 km oko Sarajeva",⁷² posebno predlagana od ministra vanjskih poslova Francuske Alaina Juppea.⁷³ Owen se hvalio da je "uspio za UN izboriti još dva presudna dana vremena za pregovore koje je onda general Rose vrlo učinkovito iskoristio."⁷⁴ S obzirom da ovaj nacrt Sporazuma nije

⁶⁹ UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3234.

⁷⁰ Vidi: UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3218, 3236. Prema shvatanju jednog od predsjednika RS, Nikole Koljevića, "demilitarizacija Sarajeva ne mora značiti apsolutno povlačenje našeg teškog naoružanja u radijusu od 20 km kao što se ranije dogovorilo, već da to može da bude povlačenje kao pregrupisanje oružja na pojedinim tačkama pod kontrolom UNPROFOR-a." Vidi: N. Koljević (I), 2008. str. 427.

⁷¹ D. Owen, 1998, str. 309. Ovakva reakcija Owena i Stoltenberga na ubijanje sarajevskih civila kao i njihovo uporno insistiranje na mirovnom konceptu podjele Bosne izazvala je negodovanje kod članova Predsjedništva RBiH, a Ivo Komšić je na sjednici Predsjedništva, održanoj 7. 2, njihove postupke nazvao drskim i bezobraznim. Vidi: "Magnetofonski snimak 239. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 7. februara 1994", u: T. Šimić, 4(8)2007, 102.

⁷² Kao odgovor na ovaj prijedlog, David Owen je izražavao veliku zabrinutost za osjećanja "bosanskih Srba" koje je "ljutila stalna uporaba riječi 'ultimatum', jer je bila emotivno nabijena riječ koju su Nijemci uporabili prije bombardovanja Beograda 1941. godine." Vidi: D. Owen, 1998, str. 310–311.

⁷³ D. Owen, 1998, str. 310–311. UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3249. R. Muratović, 2011. 470. C. Hodge, 2007, str. 183.

⁷⁴ D. Owen, 1998, str. 313.

predviđao kaznene mjere,⁷⁵ u slučaju nepoštivanja njegovih odluka, predstavnici RBiH su ga odbili potpisati,⁷⁶ nakon čega se general Rose poslužio ucjenom. Nakon što, uprkos dužem insistiranju, "Divjak i dalje nije pristajao na potpis", odjednom su se pojavili rezultati navodne istrage, prema kojoj je, na osnovu ispitivanja kratera, ustanovljeno da je granata ispaljena sa "veoma male udaljenosti, ili čak podmetnuta na lice mjesta".⁷⁷ Prijetnjom da će rezultate ove istrage objaviti, što "ne bi bilo povoljno za bosansku vladu", Rose je htio prisiliti Divjaka na potpis.⁷⁸

I dok su predstavnici samoproglašene Republike Srpske u ugodnoj atmosferi na aerodromu čekali da general Rose dovede generala Jovana Divjaka (predstavnik RBiH), usput počašćeni ručkom Francuskog bataljona,⁷⁹ sve jedinice SRK su, prema naredbi generala Galića, pripremale dovlačenje artiljerije sa drugih položaja ka Sarajevu i to prvenstveno "neispravnih oruđa", kojima bi trebale, u toku noći 9/10.

⁷⁵ Sporazum, pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija, uključivao je: prekid vatre, povlačenje teškog naoružanja na udaljenost od 20 km, postavljanje vojnika UNPROFOR-a duž linije sukoba i uspostavljanje zajedničke komisije za praćenje provođenja tog sporazuma. UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*.

⁷⁶ C. Hodge, 2007, str. 180.

⁷⁷ M. Rose, 2001, str. 66. Vjerovatno se radilo o rezultatima "proračuna" višeg balističkog stručnjaka u Zagrebu, koji nije učestvovao u istrazi na licu mjesta, nego je, proučivši "kartu mogućih putanja koju su izradili UN-ovi istražitelji", utvrdio da je tačka s koje je ispaljena granata, koja je "pogodila krov štanda na tržnici (...) najvjerovatnije udaljena 1100–2000 metara od mjesta udara, što bi moglo ukazivati da je granata ispaljena s položaja bosanske vojske". D. Owen, 1998, str. 314. Možemo pretpostaviti da se radilo o pukovniku Stephanu Joudryju, koji je, kao svjedok odbrane u predmetu Tužilaštvo ICTY vs Radovan Karadžić, još tvrdio da je "bosanska strana ručno bacila projektil s krova obližnje zgrade". Da bi ukazao na apsurdnost tvrdnje da je neko mogao ručno baciti granatu tešku najmanje 12 kilograma, tužilac u navedenom predmetu, Alan Tieger, u sudnicu je donio teg približne težine, te konstatovao da bi "čak i da je to bilo izvodljivo, (...) nemoguće bilo predvidjeti ugao pod kojim bi granata udarila u tlo". Vidi: "Osporavanje prvog granatiranja Markala", Den Haag, 30. 10. 2012, [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)).

⁷⁸ "Ako bi se takva informacija objavila, a bosanska vlada je odbila da prihvati prekid vatre", Rose je dodao kako "taj potez ne samo da ne bi razumio narod Sarajeva, nego bi i međunarodna podrška bosanskoj strani potpuno izostala". Međutim, kako se predstavnici RBiH i pored pritisaka i ucjena generala Rosea, narednog dana (9. 2) nisu pojavili na sarajevskom aerodromu, a sati i minute su dijelile od historijske odluke NATO-a, general Rose se ponovo zaputio prema Štabu Armije RBiH, i "sav razjaren, preskačući po tri stepenika uletio u Divjakovu kancelariju, (...) ne dozvolivši mu čak ni kaput da uzme", odveo ga u zgradu Predsjedništva, te nakon odobrenja Izetbegovića na sarajevski aerodrom. M. Rose, 2001, str. 66–69.

⁷⁹ M. Rose, 2001, str. 69.

februara 1994. "posesti odgovarajuće vatrene položaje oko Sarajeva", a koje bi, ukoliko se sporazum potpiše, trebali izvlačiti "isključivo danju i po vidnom vremenu da bi bilo što uočljivije od strane UNPROFOR-a i Muslimana".⁸⁰ Dakle, prema ovoj naredbi, a u cilju "dokazivanja" da se poštuje potpisani Sporazum, "navedena sredstva, artiljerijska oruđa (neispravna) bi se ponovo udaljila od Sarajeva, a na vitalnim položajima bi ostala dosadašnja oruđa".⁸¹

Ova Galićeva naredba je mogla biti realizovana, jer je epilog dvodnevnih Roseovih "pregovora" doista bio "vrlo učinkovit" za Ujedinjene nacije, koje su ostvarile svoj cilj, uspjevši samo nekoliko sati prije odluke NATO pakta postići sporazum među "zaraćenim stranama".⁸² Istovremeno, članice NATO pakta, na čelu sa Manfredom Wörnerom,⁸³ tek su se kasno navečer usaglasile da oštro osude "nasumične napade koji su još jednom zadesile ljude u Sarajevu poslednjih dana", ukazujući na činjenicu da "bosanski Srbi" snose najveću odgovornost za opsadu Sarajeva i "tragično ubijanje civila".⁸⁴ Za razliku od sporazuma Ujedinjenih nacija, članice NATO pakta i dalje ostavljaju otvorenu mogućnost bombardovanja, ukoliko se, u roku od 10 dana, ne ispune uslovi navedeni u ultimatumu. Kao reakcija na ovakve prijetnje, komanda "SRK" naređuje svim jedinicama da do 12:00 sati 10. februara

⁸⁰ AIIZ, inv. br. 7-1770, Komanda SRK, str. pov. broj 20/15-1413-107, 9. 2. 1994. godine. Dostaviti svim jedinicama SRK; na osnovu verovatne mogućnosti da se postigne dogovor o prekidu vatre oko Sarajeva, a u cilju pravovremenog preduzimanja hitnih mera; komandant, general-major Stanislav Galić.

⁸¹ Isto.

⁸² D. Owen, 1998, str. 313.; M. Rose, 2001, str. 70. Kao gost u *Specijalnoj emisiji* Srpske radio-televizije, Studio Sarajevo, Radovan Karadžić izjavljuje: "Mi smo zadovoljni što imamo Ujedinjene nacije, s kojima sređujemo sve ove poslove." Vidi: AIIZ, "RK", dvd. br. 31, Srpska radio-televizija, Studio Sarajevo, *Specijalna emisija*, urednik: Risto Đogo, februar 1994.

⁸³ O Manfredu Wörneru i njegovom odlučnom stavu da kazni počinitelje zločina na Markalama, vidi: Senad Hadžifejzović, 2002, *Rat uživo: ratni televizijski dnevnik 1992–1995 (The War: live on air: war television news 1992-1995)*, Sarajevo: autor, str. 265. Međutim, kanadski predstavnik u NATO-u je bio izričiti protivnik vojne intervencije, koji je smatrao da su posljedice zračnih udara višestruke "po građane Sarajeva u vidu jačeg granatiranja, po mirovni proces, po dostavu humanitarne pomoći i sigurnost pripadnika UN-a". (D. Owen, 1998, str. 314).

⁸⁴ <http://www/nato.int>, Decisions taken at the Meeting of the North Atlantic Council in Permanent Session 1 on 9th february 1994 (1).

1994. godine obustave sva djelovanja artiljerijskim, pješadijskim, tenkovskim i snajperskim naoružanjem.⁸⁵

Ovaj sporazum je od Ujedinjenih nacija shvaćen kao diplomatska pobjeda nad NATO-om,⁸⁶ a kao jedan od načina na koji je general Rose došao do ovog cilja je svakako i pokušaj pritiska na predstavnike RBiH – ucjenom da će objaviti "povjerljive rezultate istrage", koji su iste večeri, 8. februara 1994. godine, pristigli u redakciju TANJUG-a od "visoko povjerljivih i pouzdanih izvora iz komande UNPROFOR-a". Vijest da je granata koja je "prouzrokovala tragediju na sarajevskoj pijaci 'Markale' doletela severoistočno od mesta nesreće, sa lokacije koja je bila udaljena dva kilometra od pijace na Markalama, (...) gde se nalaze položaji Druge brdske muslimanske brigade",⁸⁷ objavljena je, a posebna pažnja joj je data u svim medijima na prostoru Savezne republike Jugoslavije i samoproglashene Republike Srpske. Ohrabren ovom viješću, Risto Đogo⁸⁸ u vrlo gledanom Dnevniku Srpske radio-televizije (Pale) poručuje gledateljstvu da "o vojnoj intervenciji mogu samo sanjati oni u muslimanskom delu Sarajeva", a da će "strele⁸⁹ i dalje ostati u rukama naše dece", jer je granata na Markale "pala sa položaja Druge brdske muslimanske brigade".⁹⁰ Međutim, rezultati i kasnijih istraga UN-a su bili u suprotnosti sa ovom "sugestijom", koja je, kako pet godina nakon masakra u izvještaju o situaciji u Bosni i Hercegovini konstatira generalni

⁸⁵ AIIZ, inv. br. 7-1772, Komanda SRK, str. pov. br. 20/15-61-2, 10. 2. 1994. godine. Dostaviti svim brigadama, pukovima, samostalnim bataljonima. Zamjenik komandanta, pukovnik Dragomir Milošević. U vremenskom intervalu od tri sata nakon što je stupilo na snagu, pripadnici "SRK" su primirje prekršili u "najmanje 15 navrata". Vidi: AIIZ, inv. br. 7-164, RBiH, Komanda 1. korpusa, Sarajevo, 10. 2. 1994. godine, br: 11/34-111. Pregled narušavanja primirja od agresora od 12,00 sati 10. 2. 1994. godine; zastupa komandanta, brig. Ismeta Dahića.

⁸⁶ D. Owen, 1998, str. 316–317.

⁸⁷ Č. L, "Nezvanično iz komande UNPROFOR-a: Muslimani gađali Markale", Politika, 9. 2. 1994, str. 1.; Mirjana Kusmuk, "Svetski moćnici opet se poigravaju sudbinom srpskog naroda. Pijaca za podvalu (...) 8. 2. – granatu ispalili muslimani", Javnost, 12. 2. 1994, str. 7–8.

⁸⁸ Risto Đogo jedan od osnivača Srpske novinske agencije SRNA, Srpskog radija i Srpske radio-televizije. Ostatak će upamćen po svojim ekstremno nacionalističkim stavovima, pristrasnom novinarstvu, a kao voditelj Dnevnika, zbog posebno sarkastičnog i ironičnog načina ismijavanja žrtava Karadžićeva režima.

⁸⁹ Pod "Strelama" se podrazumijevaju protuavionske rakete, koje bi poslužile kao odbrana u slučaju bombardovanja od NATO pakta.

⁹⁰ SRT-Sa, Dnevnik, 8. 2. 1994. (dnevnik u 21:00), urednik: Risto Đogo, realizacija: Mirjana Manojlović. Preuzeto sa: Youtube, 6. 11. 2010. Risto Đogo: Strele i Markale. <http://www.youtube.com/watch?v=E-Z-yJoOvMs>.

sekretar UN-a, "očigledno bila delotvorna, jer su Bošnjaci, pošto je komandant UNPROFOR-a izvršio dodatni pritisak na njih, takođe pristali na uslove prekida vatre koji su, po njihovom mišljenju, išli njima na štetu".⁹¹

Metode i rezultati naknadne istrage UNPROFOR-a 11–15. februara 1994. godine

"[zašto se autori Izvještaja UN-a] toliko zamaraju za jedan projektil kada ih je [SRK] ispalio toliko."

Radisav Cvetković, u: ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 460.

Ohrabren "neutralnim" stavom generala Rosea kao i objavom "tajnih" rezultata istrage koju su samo dan pred nastavak pregovora u Ženevi kao top-vijest od TANJUG-a preuzeli svi mediji u Saveznoj republici Jugoslaviji i samoproglašenoj Republici Srpskoj, Karadžić je bio u poziciji da još više razrađuje tezu o "samogranatiranju" vlastitog naroda i nastavi sa manipulacijama o mjestu ispaljenja granate. Nastavak pregovora uslovljava formiranje Komisije za istragu o eksploziji granate,⁹² sastavljene od "obje strane",⁹³ koja bi, pored vojnih eksperata, trebala uključivati i patologe, jer, prema mišljenju delegacije samoproglašene Republike Srpske, "samo oni mogu utvrditi o kakvoj se eksploziji radilo", s obzirom da su "tragovi na mestu eksplozije uklonjeni".⁹⁴

Dopredsjednik međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, Thorvald Stoltenberg, pokušao je udovoljiti zahtjevima predstavnika samoproglašene Republike Srpske, te je nakon "dvočasovnog" razgovora sa Boutrosom Ghalijem, generalnim sekretarom Ujedinjenih nacija,

⁹¹ UN, A/54/549, 1999, *The fall of Srebrenica*, par. 119.

⁹² Poznati vojno-politički komentator iz Beograda, Miroslav Lazanski, pregovaračkoj delegaciji samoproglašene Republike Srpske preporučuje da odgodi pregovore "dok ne budu jasni rezultati istrage zločina počinjenog u Sarajevu". Vidi: "9. februar 1994. – Dan pred Ženevu", *Javnost*, 12. 2. 1994, str. 8. Za razliku od ove Karadžićeve ucjene, na vanrednoj sjednici Predsjedništva RBiH, održanoj nekoliko sati poslije zločina, nakon duže rasprave, odlučeno je da delegacija RBiH ide na pregovore u Ženevu, zakazane za 10. 2. Presudna u toj odluci bila je činjenica da "oni (agresor op. MK) drže na nišanu hiljade ljudi, gradove", te da je zbog toga, krajnji stav Predsjedništva da se mora pregovarati, "bez obzira šta su danas učinili". Vidi: "Magnetofonski snimak 238. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 5. 2. 1994", u: T. Šimić, 4(8)2007, 90–96.

⁹³ D. Owen, 1998, 315.

⁹⁴ N. Koljević, (I) 2008, 432.

"uspeo da dobije njegovu saglasnost da u komisiju za ispitivanje zločina na Markalama bude uključen i srpski ekspert kao oficir za vezu".⁹⁵ U skladu sa obećanim, specijalni predstavnik generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, Yasushi Akashi, naredio je da se izvrši naknadna istraga o zločinu na Markalama,⁹⁶ a koja je imala za cilj dopuniti ranije istrage UN-a i "ograničiti se na analizu kratera, tehničke detalje eksplozije, (...) kao i sve ostale relevantne rezultate koji upućuju na krivce".⁹⁷

Nakon što su istražitelji izvršili uviđaje na licu mjesta, analize kratera, obavili razgovore sa svjedocima,⁹⁸ određeni članovi Tima su se 13. februara 1994. godine sastali sa imenovanim predstavnicima strana, kojima nije bilo dozvoljeno da učestvuju u istrazi, ali im je ponuđena mogućnost da predaju sve relevantne fizičke dokaze ili tehničke informacije u vezi s istragom.⁹⁹ Članovi Istražnog tima UNPROFOR-a, pukovnik Gauthier i potpukovnik Rumyantsev, sastali su se u 12:00 sati u MUP-u RBiH sa predstavnikom "bosanske strane", Mirzom Jamakovićem, od kojeg su preuzeli repno krilce granate, fotokopiju tablica gađanja za minobacače 120 mm JNA, kao i fotokopiju ručno

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ UN Commission of Experts, 11/2/94, par. 4486.

⁹⁷ Članovi Istražiteljskog tima, pukovnik Shaisher Khan (Pakistan), kapetan Y. Lavarde (Francuska), potpukovnik Nikolay Rumyantsev (Rusija) i kapetan Jose Grande (Španija), stigli su u Sarajevo 10. 2. 1994, a narednog jutra su im se pridružili vođa Tima – pukovnik Michael Gauthier (Kanada) i stručnjak za eksplozive – John Hamill (Irska). Vidi: ICTY, IT-98-29-T; Galić, P2261A, Sarajevo market explosion of 5 february 1994, A background Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994. (Dalje: ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994). ICTY, IT-98-29-T: Galić, Witness: John Hamill, Cross Examination by mr. Stamp, 25 March 2002, str. 6083.

⁹⁸ Prvi dan istrage, 11. 2. 1994. godine, sastojao se od obilaska mjesta eksplozije, analize kratera, sakupljanja dokaza, proučavanja raznih izvještaja sastavljenih nakon masakra, priprema za razgovor sa svjedocima. Narednog dana, 12. 2. 1994. godine, istražitelji Tima su razgovarali sa svjedocima koji su učestvovali u dotadašnjim istragama o eksploziji granate na Markalama: kapetan Audhy (Glavni štab, sektor Sarajevo), CMO Lieunard (Glavni štab, sektor Sarajevo), poručnik Steeves (Carebt 2 LO), major Afzaal (UNMO P2), brigadir Sonnic (Glavni štab, sektor Sarajevo), kapetan Segade (FREBAT 4), Sergeant-Chef Bouquet (Glavni štab, sektor Sarajevo), major Russel (isturena bh. komanda), brigadir Pardon (načelnik Štaba, sektor Sarajevo), brigadir Ambrosi (SMEDLO, sektor Sarajevo), kapetan Villot (MIO, sektor Sarajevo), kapetan D. Haisell (MIO UNMO HQ Sarajevo). Vidi: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, 29–35.

⁹⁹ ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

napravljenih brošura za austrijske minobacačke granate od 120 mm.¹⁰⁰ Navedeni članovi Tima i stručnjak za eksplozive, John Hamill, istog dana u 18:10 sati su posjetili ovlaštenog predstavnika "VRS", pukovnika Radisava Cvetkovića, na Palama, od kojeg su također tražili "tehničke podatke kojim se dokazuje da srpska strana nije ispalila minu".¹⁰¹ Međutim, Cvetković je kroz neslužbeni razgovor sa istražiteljima nastojao da dođe do podataka o mjestu eksplozije (širini, dubini kratera, položaju stabilizatora, pravcu i padnom uglu), koji mu do tada nisu bili poznati.¹⁰² I pored svih ovih nepoznanica, Cvetković je u osam tačaka nastojao uvjeriti članove Tima da je događaj montiran, da "srpska strana nije imala nikakvih političkih motiva za izazivanje incidenta, te je "kategorički odbijao mogućnost da je mina doletjela sa srpske strane". Veliki dio svojih argumenata usmjerio je na osporavanje broja žrtava, iznoseći tvrdnje kako taj broj "nije realan, već mnogostruko uvećan", kao i da "mine usmjeravajućeg dejstva, (...) pri idealnom rasporedu ljudi ne mogu proizvesti navedene efekte".¹⁰³ Ove Cvetkovićeve tvrdnje, zasnovane na paušalnim pretpostavkama, od članova Tima su shvaćene kao "njegovo lično mišljenje", te su istražitelji konstatovali kako "nije imao posebne dokaze koji se direktno odnose na istragu."¹⁰⁴ Da argumente koji se odnose na osporavanje broja žrtava nisu prihvatili, dokazuje i njihova procjena, prema kojoj je "sasvim moguće zamisliti da je ovako velik broj nastradalih prouzrokovala samo jedna jedina 120 milimetarska granata ispaljena na gusto zbijenu gomilu ljudi okruženu metalnim štandovima."¹⁰⁵

Iz navedenih izvještaja, istraga i svjedočenja nije jasno da li su pripadnici UNPROFOR-a u periodu od 5. do 15. februara 1994. godine uopće imali priliku posjetiti potencijalna područja pod kontrolom "SRK", sa kojih je mogla biti ispaljena granata. Dakle, ostaje nejasno da li se situacija promijenila u odnosu na prethodna četiri mjeseca, kada im nije

¹⁰⁰ ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 45.

¹⁰¹ ICTY, IT-04-81: Perišić, 1D06-0718. Komanda 4. MAP-a, str. pov. br. 2-37, 14. 2. 1994. Rad međunarodne komisije za utvrđivanje činjenica stanja masakra na Markalama. Izveštaj: Komadni SRK-a; GŠ VRS; pukovnik: Cvetković Radisav (Dalje: Cvetkovićev izvještaj, 14. 2. 1994).

¹⁰² Cvetkovićev izvještaj, 14. 2. 1994.

¹⁰³ Cvetkovićev izvještaj, 14. 2. 1994. Komisija sudskih vještaka RBiH je ustanovila da je "na cilju od centra eksplozije bilo 2000 ubojnih fragmenata". Vidi: B. Zečević et al., *Elaborat*, 7. 2. 1994, str. 11.

¹⁰⁴ Record of Meeting, Bosnian Serb Representative – 13 Feb 1994, u: ICTY, UN investigation Report, 15 February 1994, str. 46.

¹⁰⁵ ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

bila dozvoljena sloboda kretanja na području sjeveroistočnog dijela grada, koji je bio pod kontrolom SRK.¹⁰⁶ I istražitelji Tima ostavljaju otvoreno to pitanje, ističući kako bi područje koje se prostire preko linije sukoba trebalo "temeljito prečešljati" u cilju pronalaska fizičkih dokaza koji bi ukazivali da je "pucano iz nekog oružja sa neke specifične lokacije tačno određenog dana u tačno određeno vrijeme".¹⁰⁷ Zbog snijega koji je u Sarajevu padao nekoliko dana nakon masakra, Tim nagovještava "mogućnost da su takvi dokazi već davno nestali",¹⁰⁸ na osnovu čega možemo zaključiti da su istražitelji već unaprijed odustali od posjete potencijalnim mjestima ispaljenja granate.¹⁰⁹ Nekoliko godina nakon završetka opsade grada, na zahtjev ICTY-ja u predmetu Galić, vještak Higgs je posjetio potencijalne lokacije sa kojih je vatra mogla poticati, uključujući i područje Mrkovića, gdje je pronašao mnoga pogodna mjesta za postavljanje minobacača kao i veliki broj puteva koji bi se mogli koristiti za snabdijevanje minobacačkih položaja, o čemu je 2002. godine podnio izvještaj ICTY-ju. S obzirom da je municija teška i da se ne može lahko prenositi po terenu, prema mišljenju Higgsa, dostupnost takvih puteva predstavlja "faktor od suštinske važnosti prilikom razmatranja gdje postaviti minobacač".¹¹⁰

Za razliku od posjete položajima "SRK", u izvještaju UN-a se jasno navode svjedočenja brigadira Pardona i još tri člana UNPROFOR-ovog Tima o posjeti položajima Armije RBiH, koja je obavljena nakon

¹⁰⁶ Military Analysis, UN Investigation Report, 15 February 1994, 34. Suprotno ovoj informaciji, svjedok odbrane u predmetu Tužilaštvo vs Radovana Karadžić, Milorad Džida, koji je u vrijeme masakra na Markalama bio zamjenik komandanta bataljona Prve romanijske brigade SRK, da su pripadnici UNPROFOR-a redovno obilazili položaje na Mrkovićima i Debelom Brdu, te da je mješovita komisija sastavljena od pripadnika UNPROFOR-a i VRS obišla navedene položaje dan nakon granatiranja Markala i zaključila da odatle nije pucano. Džida u izjavi tvrdi da su se na Mrkovićima i Debelom Brdu nalazila po tri minobacača, ali je u unakrsnom ispitivanju tu izjavu korigovao i konstatovao da su se na navedenim položajima nalazila po četiri minobacača. "Nova osporavanja odgovornosti za Markale", Den Haag, 1. 11. 2012, sense-tribunal, [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)).

¹⁰⁷ ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

¹⁰⁸ ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

¹⁰⁹ Kao svjedok odbrane u predmetu Tužilaštvo ICTY vs Radovan Karadžić, pukovnik Michael Gauthier, vođa Tima, izjavio je da njegov istražni Tim nije tražio dozvolu da obiđe područje pod "srpskom kontrolom" jer bi to, misleći pri tome na potencijalne minobacačke položaje, bilo "traženje igle u plastu sijena". Vidi: "Osporavanje prvog granatiranja Markala", Den Haag, 31. 10. 2012, sense-tribunal, [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)).

¹¹⁰ ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002.

objave rezultata "tajne" istrage, 9. februara 1994. godine, dan prije odluke o formiranju Istražiteljskog tima UNPROFOR-a. Posjeta položajima 105. brigade i Druge brdske brigade, kao lokacijama za koje su navedeni istražitelji tvrdili da su potencijalna mjesta ispaljenja granate, inicirana je od predstavnika Armije RBiH. Na ovim položajima navedena delegacija je uočila "samo primitivno izrađene minobacačke bombe 120 mm", bez oznaka, koje su bile napravljene od različitog metala, suprotno materijalima koji se koriste u standardnoj fabričkoj proizvodnji.¹¹¹

Iako je Cvetković istražiteljima Tima napomenuo kako se na Mrkovićima, "duž procijenjenog pravca gađanja, sjeverno-sjeveroistočno od Markala, nalazi više minobacača od 120 mm",¹¹² u izvještaju koji je podnio Komandi SRK-a i GŠ VRS Cvetković navodi kako je tvrdio da na "tom delu fronta nemamo, niti smo ikada imali MB 120 mm".¹¹³ Međutim, pripadnici UNPROFOR-a još navode kako je Cvetković priznao da je tokom 1993. godine SRK "ispalio 30 do 40.000 projektila na grad i [pitao se zašto se autori Izvještaja UN-a] toliko zamaraju za jedan projektil kada ih je [SRK] ispalio toliko."¹¹⁴ Iako su Izvještaj UN-a kao i svjedočenja istražitelja u vezi sa sastankom na Palama kontradiktorni sa Cvetkovićevim izvještajem, činjenica da su pripadnici "SRK" samo 22. jula 1993. godine ispalili nekoliko hiljada projektila kao i da nisu dozvolili pristup pripadnicima UNPROFOR-a na tom dijelu "fronta", upućuje na zaključak da je izvještaj koji je podnio SRK i GŠ VRS Cvetković sastavljao kako je u tom trenutku odgovaralo njegovim nadređenim.

Iako je istraga bila završena ranije, informacije o njenim analizama i rezultatima su objavljene 15. februara 1994. godine, tj. nakon što je, "organ koji je tražio istragu, odobrio izvještaj".¹¹⁵ U njemu nije rečeno ništa novo, a u najvećoj mjeri je potvrdio rezultate istraga MUP-a i Komisije sudskih vještaka RBiH, kako je minobacačka granata, ispaljena na konvencionalni način iz teškog minobacačkog topa 120 mm, eksplodirala čim je udarila u asfaltnu površinu (čime su još jedanput osporene teze o eksplodiranju granate u tezgju). Konstatacijom kako su

¹¹¹ Testimoni Colonel Pardon, Headquarters Sector Sarajevo. u: ICTY, UN Investigation Report. 15 February 1994, 31 i 34.

¹¹² ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 460.

¹¹³ Cvetkovićev izvještaj, 14. 2. 1994.

¹¹⁴ ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 460.

¹¹⁵ Specijalni predstavnik generalnog sekretara, Yasushi Akashi, naredio je da se izvrši naknadna istraga. Vidi: ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16. February 1994.

"obje strane mogle ispaliti tu minobacačku granatu", te da nema dovoljno "fizičkih dokaza" koji bi uputili na zaključak da je "jedna, a ne druga strana ispalila tu granatu",¹¹⁶ ovaj izvještaj ne daje zaključke o krivici. Budući da je trenutak u kojem su obznanjeni rezultati izvještaja još uvijek bio nepovoljan po snage UNPROFOR-a u Bosni, tj. da je mogućnost vojne intervencije NATO pakta još uvijek bila otvorena, saopćenje izvještaja je sasvim očekivano.

"Zaključke o krivici", gotovo 10 godina nakon zločina, daje pretresno vijeće ICTY-ja u predmetu Galić, konstatacijom kako je granata na pijacu, prema uvjerenju dva člana vijeća, "van svake razumne sumnje namjerno ispaljena s teritorije pod kontrolom SRK."¹¹⁷ Treći član vijeća, sudija Rafaelo Nieto-Navia, izrazio je svoje protivno mišljenje o "mjestu ispaljenja i navodnoj smišljenosti napada".¹¹⁸ Žalbeno vijeće u navedenom predmetu potvrđuje odluke većine Pretresnog vijeća da je granata ispaljena sa područja koje je bilo pod kontrolom "SRK", ali se ne slaže da je cilj "predmetne granate bila pijaca na Markalama", nego bilo koji civilni cilj ili na pijaci ili oko nje, tj. da je SRK "nišanio na cilj koji se nalazio unutar civilne zone, tako da je ovaj incident granatiranja primjer granatiranja u kojem su namjerno gađani civili."¹¹⁹

Zaključak

U rijetkim slučajevima identifikovanja krivca od pripadnika UNPROFOR-a za granatiranje grada sa položaja "SRK", kao što je bio slučaj sa masakrom civila na Dobrinji, dan prije zločina na Markalama, uslijedile su reakcije NATO pakta u vidu prijetnji bombardovanjem položaja "Vojske Republike Srpske". Istovremene prijetnje pripadnicima UNPROFOR-a od političkog i vojnog rukovodstva "Republike Srpske"

¹¹⁶ ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16. February 1994.

¹¹⁷ ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 496.

¹¹⁸ ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 464. U izdvojenom i djelimično suprotnom mišljenju sudija Nieto-Navia konstatira kako "optužba nije dokazala van svake razumne sumnje da je SRK ispalio granatu". Pozivajući se na izvještaj Tima UNPROFOR-a, koji je smatrao kako postoji "nedovoljno fizičkih dokaza" kako bi se mogli ustanoviti tačno mjesto ispaljenja granate, i sudija Nieto-Navia dijeli isto mišljenje, uz napomenu da je sam krater, prilikom vađenja repnog krilca granate od pripadnika 4. francuskog tima, prilično oštećen, te da se sva mjerenja koja su načinjena nakon toga ne mogu smatrati pouzdanim. Vidi: ICTY, IT-98-29-T, Presuda Galić, 2003, *Izdvojeno i djelimično suprotno mišljenje sudije Nieto-Navie*, par. 71-101.

¹¹⁹ ICTY, IT-98-29-A, pred Žalbenim vijećem, tužilac protiv Stanislava Galića. Presuda, 30. 11. 2006, par. 335.

bile su svojevrsno upozorenje za buduće javne istupe i obazrivije objave istraga nakon zločina. Stoga se, nekoliko sati nakon masakra, javnosti plasirala teza kapetana Verdyja da je granata kojom je na pijaci Markale ubijeno 68, a ranjeno 139 civila, udarila u tezgju prije nego što je eksplodirala na asfaltnu površinu. Iako zasnovana na osnovu pogrešnog matematičkog proračuna, ova teza je poslužila kao opravdanje za stav da se mjesto ispaljenja granate nikada neće moći ustanoviti, jer se “dubina rupe ne može uzimati kao indikator”. Iako odbacuje Verdyjevu tezu, ni naknadna istraga UNPROFOR-a (od 11. do 15. februara 1994) ne nudi ništa konkretno o pitanju mjesta ispaljenja granate. Zahvaljujući neidentifikovanju krivca za zločin na Markalama, ponovno je izbjegnuta konkretna akcija, te je, uz prividno povlačenje teškog naoružanja ili njegovo stavljanje pod kontrolu UNPROFOR-a, vrlo brzo nastavljeno snajpersko djelovanje, a nakon kratke pauze i granatiranje po civilnim ciljevima u gradu. Stavovi pretresnog i žalbenog vijeća ICTY-ja u predmetu Stanislav Galić, o položajima “SRK” kao mjestu ispaljenja granate, trebali bi poslužiti za kraj manipulacijama o ovom zločinu. Međutim, teze od osumnjičenih za ovaj zločin, dijela političkog rukovodstva Republike Srpske, kao i njihovih lobista u svijetu, da je masakr izrežiran, još uvijek su prisutne, bez nagovještaja bilo kakvih sankcija za negatore zločina i vrijeđanje digniteta žrtava.

Literatura

Izvori

- Neobjavljeni izvori
Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)
 1. Podaci o žrtvama iz gradskih bolnica, općina, pokopnih društava i empirijskih istraživanja Instituta
 2. Izjave svjedoka datih saradnicima Instituta
 3. Dio dokumentacije Ministarstva unutrašnjih poslova RBiH (MUP RBiH), Centar službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo). Odjeljenje za krim. tehniku i KDZ, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu
 4. Armija RBiH, Komanda 1. korpusa, Sarajevo, Ministarstvo za narodnu odbranu, Štab Teritorijalne odbrane RBiH
 5. Videoarhiva Instituta koja se odnosi na opsadu Sarajeva

- **International Criminal Tribunal of the former Yugoslavia – ICTY**
 1. <http://www.icty.org/>,
 2. ICTY, IT-98-29-T, pred Pretresnim vijećem I, tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. 12. 2003, par. 201.
 3. ICTY, IT-98-29-A, pred Žalbenim vijećem, tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda, 30. 11. 2006.
 4. ICTY, IT-98-29-T, zastavnik Richard J. Higgs, divizijski instruktor, informativni izvještaj, 12. 2. 2002.; predmet: izvještaj o incidentima u vezi sa minobacačkim djelovanjem u Sarajevu ili oko njega do 1. 6. 1993, 12. 7. 1993, 22. 1. 1994, 4. 2. 1994 i 5. 2. 1994.
 5. "Elaborat o okolnostima i uzrocima masakra na pijaci 'Markale' izvršenog dana 5. februara 1994", Komisija: mr. Berko Zečević, Amir Kurtović i Ahmet Omerović, tehnička obrada i podrška: UNIS – Institut Sarajevo, 7. 2. 1994.
 6. Dio dokumentacije VRS, SRK; Armije R BiH. Komande 1. korpusa MUP-a R BiH; MUP-a RS, UNPROFOR-a, Vrhovni savet odbrane Savezne republike Jugoslavije.
 7. Izjave svjedoka i unakrsna ispitivanja svjedoka u predmetima: Stanislav Galić, Momčilo Perišić, Radovan Karadžić i Ratko Mladić.

- **Ujedinjene nacije (UN)**
 1. United Nations – Security Council
 2. UN Commission of Experts (1992 – 1994). Under the Direction of: M Cherif Bassiouni
 3. The situation in Bosnia and Herzegovina, Report of the Secretary – General pursuant to General Assembly resolution 53/35, *The fall of Srebrenica*. (UN, A/54/549, General Assembly, Distr: General, 15 November 1999, Fifty-fourth session, Agenda item 42).

- **Objavljeni izvori**
 1. Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. 2. 2007, Sarajevo, 2008, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
 2. Tomo Šimić, *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991–1994*, Zagreb, National Security and the Future, 3(7)2006, 1(8)2007, 2(8)2007, 4(8)2007.

- **Novine**
 1. *Glas Srpske*, Banja Luka
 2. *Oslobođenje*, Sarajevo
 3. *Oslobođenje*, Pale
 4. *Javnost*, Sarajevo
 5. *Politika*, Beograd

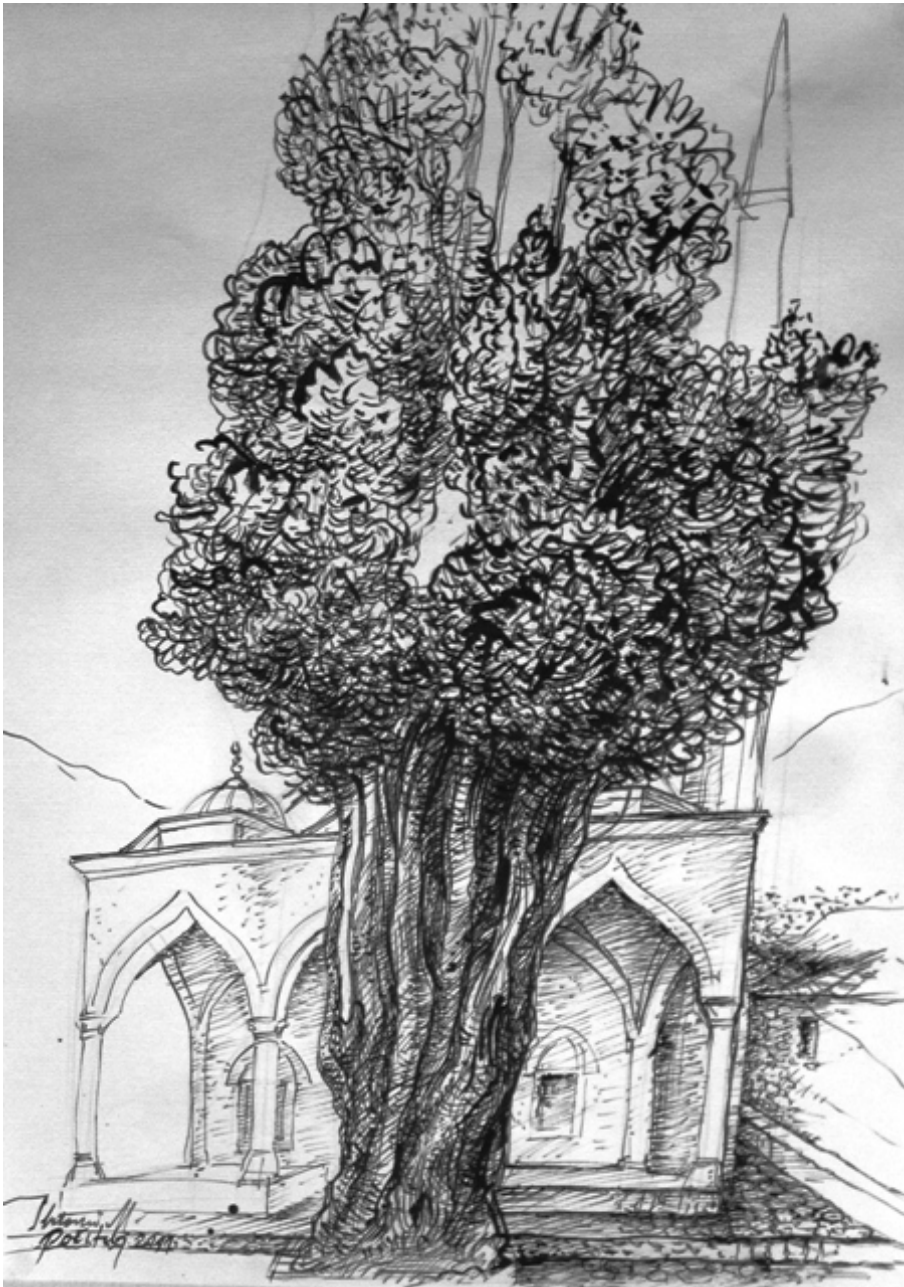
- **Internet**

1. <http://www.icty.org/>
2. <http://www.nato.int>
3. www.sobodanpralj.com
4. http://www.iccnw.org/documents/AI_Ger.pdf
5. [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj))
6. <http://www.ekapija.ba/website/bih/page/148385>
7. <http://www.youtube.com/>

Literatura

1. Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1997.
2. Sonja Biserko (ur.), *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
3. Ghali Boutos Boutros, *Unvanquished, A.U.S. – U.N.*, SAGA, London, New York, I.B. Tauris Publishers, 1999
4. Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Košuta-Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2010.
5. Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.
6. Robert J. Donia, *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2006.
7. Bezdob Anné Mariè Du Preez, *Sarajevo Roses: War memoir of a peacekeeper*, Oshun books, str. 118–119; UN Comision, 19./5/93, UN comission, 25/5/93, 2004.
8. Senad Hadžifejzović, *Rat uživo: ratni televizijski dnevnik 1992–1995 (The War: live on air: war television news 1992-1995)*, Sarajevo, 2002.
9. Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992–1995*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006, 258–266.
10. Carol Hodge, *Britain and the Balkans: 1991 until the present*, 1st ed, London and New York, Reutledge, Taylor and Francis Group, 2006.
11. Carol Hodge, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb, Detecta, 2007.
12. Charles Ingrao – Thommas A. Emmert (priređili), *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije*, Sarajevo, Buybook, 2010.
13. Azra Junuzović, *Sarajevske ruže: ka politici sjećanja*, Sarajevo, Armis-Print, 2006.

14. Suada Kapić et al., *Opsada Sarajeva, mart 1992 – mart 1996*, Sarajevo, FAMA International tim, 2005.
15. Merisa Karović, *Zločini na Markalama*, u: Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, Sarajevo, Muzej Sarajeva, br. 6, 2008, str. 97–108.
16. Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, knjiga I, Beograd, Službeni glasnik, 2008, 186–207.
17. Irfan Mehičić et al., *Privreda u opkoljenom Sarajevu*, Sarajevo, Privredna komora regije Sarajevo, 1998.
18. Ante Milanović, *Prehrana Sarajeva u opsadi 1992–1995*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007.
19. Tihomir Milašin, *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik*, Sarajevo, Mediacentar, 2002.
20. Rasim Muratović, *Bosna i Bergenstidende = Bosna u Bergenskim vremenima*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011.
21. Džemal Najetović, *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, treće izdanje, Sarajevo, Des, 2009.
22. Dane Olbina, *Dani i godine opsade: (Zabilješke "Dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996)*, Sarajevo, Istorijski arhiv, 2002.
23. David Owen, *Balkanska odiseja*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, 1998.
24. Michael Rose, *Misija u Bosni. Borba za mir*, Beograd, Tetra GM, 2001, str. 60.
25. Laura Silber, Alan Little, *Smrt Jugoslavije*, Opatija, Otokar Keršovani, 1996.
26. Brendan Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo, Buybook, 2002.
27. Mesud Šadinlija, *Prvi Korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992–1995*, Sarajevo, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, 2008.
28. Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju. Od 13. Novosarajevske do 111. Viteške brdske brigade*, Sarajevo, Udruženje 1. slavna – 111. viteška brigada, 2010.
29. Margaret Thacher, *Državno umijeće: strategija za svijet koji se mijenja*, Zagreb, Školska knjiga, 2004.
30. Miroslav Tuđman, Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb, 2005.

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

OD BILATERALNE DO PREVENTIVNE DIPLOMATIJE

FROM BILATERAL TO THE PREVENTIVE DIPLOMACY

Sažetak

Obnovu svoje vanjske politike i diplomatske službe Bosna i Hercegovina ostvaruje restitucijom državne nezavisnosti 1992. godine, međunarodnopravnim priznanjem kao suverene zemlje i prijemom u OUN, Vijeće Evrope i druge međunarodne organizacije i asocijacije. Ovo je osnova na kojoj državne institucije BiH baziraju svoje vanjskopolitičko i diplomatsko djelovanje, te uspostavljaju i šire mrežu diplomatsko-konzularnih predstavništava, s ciljem pozicioniranja u savremenim uslovima naše zemlje kao punopravnog subjekta u međunarodnim odnosima. Pri tome se suočavaju sa pluraliziranjem diplomatskog djelovanja od klasičnog, bilateralnog, do potpuno novog i modernog: preventivnog, kao samit i „šatl“.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, diplomatija, međunarodni odnosi, vanjska i ekonomska politika, samit, alibi i preventivna diplomatija*

Summary

Bosnia and Herzegovina achieved renewal of its foreign policy and diplomatic service through the restitution of state independence in 1992, the international legal recognition as a sovereign country and its reception into the UN, Council of Europe and other international organizations and associations. This is the foundation on which the B&H state institutions base their foreign policy and diplomatic activities, and establish a wider network of diplomatic and consular missions, with the aim of positioning of our country within the present conditions as a full subject of international relations. In doing so, they face the pluralization of diplomatic activity from the classical, bilateral, to a completely new and modern: summit, shuttle and preventive.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, diplomacy, international relations, foreign policy, economic, summit, alibi and preventive diplomacy.*

Uvod

U istoriji diplomatije odavno je poznata činjenica da je bitan fenomen istorijskog razvitka društva i države bio rat, u značenju oružanog ataka na neku suverenu državu. A stalna saputnica rata je bila diplomatija, tako da su rat i diplomatija često predstavljali lice i naličje iste medalje.

Međunarodnopravno priznanje samostalne i suverene države Bosne i Hercegovine 1992. godine rezultiralo je, između ostalog, potrebom brzog organizovanja i djelovanja odgovarajuće službe vanjskih poslova, koja bi, kao diplomatija iznova uspostavljene samostalne države, radila na prioritnim zadacima zaustavljanja rata i pozicioniranja Bosne i Hercegovine kao punopravnog faktora u međunarodnim odnosima. U današnjoj fazi razvoja zemlje naša diplomatija među primarnim ciljevima svog djelovanja treba da doprinese, kao što je to primjereno zemljama tranzicije, izgradnji Bosne i Hercegovine kao demokratske, pravne, privredno prosperitetne i socijalno stabilne države, a prije svega njezinoj međunarodnoj afirmaciji i pridruženju evroatlanskim integracijama.

Intenzivni razvitak savremenih diplomatskih odnosa podrazumijeva participaciju u tim odnosima praktično svih oblika međunarodne saradnje ali i stručne i osposobljene službenike institucija vanjskih poslova koji će kroz odgovarajuću edukaciju steći potrebna specijalistička diplomatska znanja o pravilima, statusnim pitanjima, formama komuniciranja i svim drugim bitnim faktorima koji se tiču oblasti međunarodnih odnosa i uređivanja relacija između međunarodnopravnih subjekata i njihovih predstavnika.

Studij diplomatije na FPN-u

Svjesni navedenih zadaća na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu su još u toku rata 1992–1995. godine utemeljene određene naučne discipline iz oblasti diplomatije kao što je istorija diplomatije, a potom i opća diplomatija, kao i neke druge srodne discipline, prije svega evropske integracije.

Organizovanjem interdisciplinarnog postdiplomskog studija *Diplomatija u savremenom svijetu* na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 2008. godine, sa deset aktuelnih modula, među kojima je i *Savremena diplomatija*, snažno je afirmirano šire izučavanje svih aspekata diplomatskog djelovanja. U nastavu dodiplomskog, masterskog i postdiplomskog studija uvedeno je izučavanje naučnih oblasti: novija istorija diplomatije, diplomatija, multilateralna diplomatija i savremena diplomatija i diplomatska služba Bosne i Hercegovine. Za svaki od ovih naučnih predmeta priređene su odgovarajuće hrestomatije 2008–2013. godine, s ciljem da hrestomatski izbor relevantnih tekstova iz svake od ovih oblasti, od autora internacionalnog sastava i renomea, pomogne studentima u bržem savladavanju predviđenih naučnih i informativnih jedinica. Građa sadržana u tim hrestomatijama, sa primjerenim uvodima,

predgovorima i eksplikacijama, iako nije mogla biti sveobuhvatna u svim potrebnim aspektima jer su hrestomatije imale ograničenu svrhu, ipak su sadržavale fundus neophodnih činjenica u vezi sa pitanjima vanjske politike i diplomatije, vrste diplomatskih djelovanja, za diplomatske odnose, njihove aktere, sadržaj te djelokrug funkcija, pravila ponašanja, tehnike diplomatskog djelovanja i korespondencije, privilegija i imuniteta itd. Konzularnoj službi i pitanjima u vezi s njom također je posvećena određena pažnja, jer je Bosna i Hercegovina zemlja sa brojnom dijasporom koja obuhvata gotovo četvrtinu ukupnog stanovništva (sa njezinom značajnom ulogom na sva kretanja u zemlji, posebno na finansijsko-privrednom planu, turizmu itd.).

U međuvremenu je na Fakultetu produbljen studij diplomatskih disciplina kroz zasnivanje posebnog usmjerenja diplomatskog studija na Odsjeku za politologiju – Međunarodni odnosi i diplomatija (dodiplomski i masterski studij) – a pripremljen je i elaborat za utemeljenje posebnog odsjeka studija diplomatije, kao jednog od prioriternih zadataka u profiliranju studijskih usmjerenja.

Iz prošlosti bh. diplomatije

Već od svog nastanka bosanska srednjovjekovna država je imala svoje određene oblike međudržavnih odnosa, prvo, rudimentarnog karaktera, a kasnije veoma razvijenog stupnja, tako da je ranofeudalna država Bosna, održavajući i tim prilikama primjerene političke, ekonomske i druge veze, odnose i saradnju sa svojim političkim okruženjem, razvijala i odgovarajuće diplomatske i konzularne odnose, izgrađujući sopstvenu diplomatsku službu. Sjajne dokaze za tu ocjenu nalazimo u dokumentima prezentiranim u relevantnim studijama iz ove problematike vrsnih historičara A. Babića „Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni“ i M. Šunjića „Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV stoljeću)“ kao i brojnoj sačuvanoj arhivskoj građi.

Diplomatska služba srednjovjekovne Bosne predstavljala je jedan od oblika u kome se izražavala organizacija tadašnje države. Na početku ta diplomatska služba je bila jednostavna i neposredna, a razvojem državne strukture i grananjem vanjskopolitičke prakse ona poprima izgrađene oblike, kompatibilne diplomatskim službama razvijenih država tog doba (Mletačka i Dubrovačka republika i dr.). U vanjskopolitičkim odnosima Bosne sa vanjskim svijetom od 40-ih godina XIV vijeka diplomatsku službu obavljaju za to određeni poslanici (posli, poklisari, ambaxatores, nuntii, oratores), a njihova funkcija postepeno postaje sve

stabilnija. Pisane poruke nosilaca vlasti bosanske države od tog doba postaju uobičajene, a stranim vladama šalju se preko navedenih izaslanika. Neovisno od njihovog konkretnog sadržaja, prema izgrađenosti forme i sofisticiranosti kompozicije ove diplomatske poruke svjedoče o razvoju političke kulture kao jednog od vidova kulturnog razvitka uopšte (A. Babić, 283).

U srednjovjekovnoj Bosni vanjskopolitički poslovi bili su koncentrirani na vladarevom dvoru. Vlastelinski sabor je imao određenih ingerencija i uticaja na donošenje vanjskopolitičkih odluka, ali su se svi tehnički poslovi diplomatskog djelovanja, vođenja diplomatskih pregovora i zaključivanja ugovora odvijali na dvoru. U političkom značenju (dvor kraljevstva; *mi, curia domini regis*) dvor su činili vladar, koji je u pitanjima vanjskopolitičkog odlučivanja imao ključnu ulogu, članovi uže vladareve porodice, probrana vlastela te nosioci najvažnijih dvorskih zvanja. Navedena lica zajedno čine vladarev „dvor“ u smislu užeg savjeta koji se sastaje po potrebi, tj. povremeno. Iako je vladar u vanjskopolitičkom odlučivanju imao presudnu riječ, na njegove odluke određen uticaj imao je i njegov dvor kao uži savjet.

Diplomatska kurtoazija bila je standardnog oblika na bosanskom dvoru, a prakticirana je u različitim svečanim prilikama kada su čestitanja i lijepe želje bosanskom vladaru izražavale strane vlade u pisanoj formi ili šaljući svečana izaslanstva, a u takvim prilikama završavani su i važni politički poslovi. O stupanju na prijesto vladari su obavještavali strane vlade zvaničnom notifikacijom, koja je često korištena za slanje poruke sa željama o produženju prijateljskih odnosa. Običaj uzajamnog darivanja bio je također jedan od vidova diplomatske kurtoazije, a darovi u potrošnoj robi razvijali su više potrebe ličnog života vladajuće društvene elite, ali su imali i neke popratne negativne posljedice koruptivne naravi. Prilikom graničnih i drugih lokalnih sporova ulogu poslanika u prvo vrijeme obavljaju pripadnici lokalne vlastele kao opunomoćenici vladara. Kod značajnih političkih pitanja službu poslanika kasnije preuzimaju važniji dvorski zvaničnici kao što su bili lozofet, protovestiar i dvorski knez, pa čak i pojedine ugledne velmože. Funkcija poslanika ponekad je povjeravana i strancima. Od kraja 14. vijeka pojedine ličnosti izaslanički djeluju više godina pa i nekoliko decenija, što pokazuje da služba izaslanika postaje trajnija, a svakako i stručnija, jer se pitanja koje oni obavljaju sve više umnožavaju i traže veća znanja, vještine i iskustvo. Dešavalo se da je u diplomatskoj službi srednjovjekovne Bosne diplomatsku funkciju sin preuzimao poslije smrti svoga oca. Povremenu službu poslanika vršile su i neke osobe koje su dolazile iz nižih

društvenih slojeva, pa i neslobodnih ljudi, a neki od takvih su, zahvaljujući svojim zaslugama u službi na dvoru, dospijevali i do ranga feudalnih posjednika zemlje, pa čak i do statusa vlastele.

Višesmjernost diplomatskog djelovanja

Kao sredstvo ostvarenja državnih interesa i ciljeva u međunarodnim odnosima diplomatija je odražavala duh i posebnosti svoga vremena prolazeći kroz različite promjene, usko povezana s karakterom međunarodnih političkih i ukupnih odnosa pojedinih razdoblja razvitka čovječanstva.

Uzimajući u obzir sve distinkcije kao i višeznačnost pojma „diplomacija“, može se prihvatiti konstatacija da se pod pojmom „diplomacija“ najčešće podrazumijeva vođenje državnih poslova na području vanjske politike posredstvom službenih odnosa s drugim državama i međunarodnim organizacijama. U tom kontekstu diplomatija se isto tako profilira kroz više vrsta usmjerenja kao što su bilateralna i multilateralna, tradicionalna i parlamentarna, javna i tajna diplomatija, „šatl“ i preventivna diplomatija, odnosno kroz njihovu kombinaciju.

Imajući ovo u vidu, jasno je da je diplomatsko djelovanje svake države dinamičan proces širokog spektra aktivnosti na čije prioritete utiču promjene unutrašnjih i međunarodnih relacija. Pri tome je, nedvojbeno, da bi primarni cilj svakog diplomatskog angažmana trebao da bude u funkciji univerzalnih vrijednosti u međunarodnim odnosima, kao što su osiguranje mira, unapređenje demokratije i ljudskih prava, promicanje ekonomskog i kulturnog prosperiteta, pridržavanje normi međunarodnog prava, odbacivanje upotrebe sile te razvitak svih oblika međunarodne saradnje.

Savremeno doba karakteristično je po tome što je politika prožela sve sfere ljudske aktivnosti i ponašanja, gdje je teško odvojiti pojedina sredstva vanjskopolitičkog angažmana od vanjskopolitičkog globalnog odlučivanja usmjerenog na dugoročne političke ciljeve, ali i pored toga, kao forma primarno državne aktivnosti upravljene prema drugim državama o diplomatiji se može govoriti, prije svega, kao o političkom sredstvu te aktivnosti, odnosno da je diplomatija tehnika državnog djelovanja usmjerena prema međusobnom komuniciranju vlada (R. Vukadinović, 142).

Savremena diplomatija, čije postojanje neki vezuju za promjene nastale nakon Drugog svjetskog rata, pluralizira se prema svojim unutrašnjim posebnostima, tako da se, pored tradicionalne dvostrane,

bilateralne diplomatije, sve više govori o višestranjoj, multilateralnoj diplomatiji. Naspram tajne, koja je u prošlosti bila dominantna, uvodi se pojam „javne diplomatije“. Stvaranje međunarodnih organizacija, multipliciranje međunarodnih skupova i konferencija te specifičnosti njihovih procedura i metoda rada uzrokuju razvoj parlamentarne diplomatije, a učestali sastanci šefova država i vlada razvijaju posebnu vrstu *summit diplomacy*, odnosno diplomatija na vrhu. U periodu hladnog rata svekoliko bipolarno političkoblokovsko sučeljavanje dovodi do pojma „totalne diplomatije“, a popuštanje u njihovim odnosima do „detant diplomatije“. Osobena vrsta diplomatskog djelovanja usmjerena na onemogućavanje međunarodnih sukoba označena je kao „preventivna diplomatija“ (S. Berković, 15.)

Ekonomska diplomatija

U klasičnoj diplomatiji ona je bila sredstvo ostvarivanja specifičnih političkih i međunarodnopravnih aktera, gdje je bila evidentna odvojenost ekonomskih i političkih ciljeva i funkcija, dok u savremenoj diplomatiji te podvojenosti nestaje, a diplomatija ostvaruje zajedno i ekonomske i vanjskopolitičke ciljeve, institucionalizirajući se u formama međunarodnih ekonomskih odnosa i ekonomske diplomatije.

U savremenim uslovima ekonomska diplomatija je prepoznala veze koje su još u prošlosti povezivale trgovinu i diplomatiju. Zabilježeno je da je već 1850. g. u Sardinijskom kraljevstvu osnovano odjeljenje za konzularne i komercijalne poslove pri ministarstvu vanjskih poslova, a potom komercijalna odjeljenja u ministarstvima dobijaju svoje opunomoćenike i u diplomatskim misijama. Uz razvoj međunarodnih komunikacija povećan je interes za korišćenje ekonomske diplomatije kao važnog dijela državnog vanjskog djelovanja. Kao vid geoekonomskih inovacija poznato je insistiranje predsjednika Klintona na stalnom otvaranju i širenju tržišta, te jačanju ekonomskih veza sa svijetom, u okviru čega je osnovana i posebna tzv. *war room* kao grupa 20 eksperata čija je zadaća bila rad na pitanjima američkog izvoza (R. Vukadinović, 2005: 146.) Prema tvrdnjama predsjednika Širaka, on je za godinu dana na svojim državničkim putovanjima osigurao Francuskoj 120 milijardi franaka poslova, a predsjednik Berlusconi je reformisao Ministarstvo vanjskih poslova Italije na način da je imenovao bankare, finansijere i biznismene na pozicije ambasadora. Protivnici prenaplašene uloge ekonomske diplomatije smatraju da je primarna funkcija diplomatije politički aspekt, a da ambasade mogu pomoći u razvoju ekonomskih veza,

ali da se ne mogu svoditi na neku vrstu predstavništva ekonomskih komora ili velikih kompanija, jer upravo te komore sve više same otvaraju predstavništva na prostorima od njihovog interesa, a da velike kompanije, u principu, imaju razvijene odnose i veze, tako da im ambasade nisu neophodne.

Diplomatija na vrhu

Praksu diplomatije na vrhu nalazimo u dalekoj prošlosti, čak prije bilateralne diplomatije stalnih misija, no punu afirmaciju ona doživljava u nekoliko posljednjih decenija institucionaliziranjem više formi, od regionalnih do univerzalnih. Pošto se provodi i institucionalizuje i na bilateralnom nivou, postoje ocjene da je diplomatija na vrhu u biti specifičan oblik bilateralne diplomatije, kao i one multilateralnog karaktera.

Pokušaji kao što je onaj Donalda Vota iz 1963. godine da samite definiše kao novi oblik diplomatije na vrhu, odnosno kao multilateralne sastanke „priznatih lidera velikih sila“, nisu prihvaćeni jer je osporeno da je riječ samo o multilateralnim sastancima, ali i da su u pitanju samo velike sile, tako da nije etablirana formalna distinkcija između diplomatije na vrhu, u užem smislu, i samita kao posebne vrste diplomatije na vrhu, u širem smislu (M. Mitić, 16). Prevladava stanovište da se diplomatija na vrhu, odnosno samit diplomatija, vezuje za održavanje sastanaka šefova država koji direktno „pretresaju“ određene zajedničke probleme.

Poznati su primjeri samita diplomatije na Bečkom kongresu 1815. i Parizu 1919. godine, ali najčešće samiti se povezuju sa Čerčilovim predizbornim govorom 1950. i prvim susretom na vrhu četiri velike sile u Ženevi 1955. godine. Učesnici tog prvog samita su bili lideri SAD-a, Sovjetskog saveza, Velike Britanije i Francuske, a nakon toga se samit diplomatija isključivo veže za brojne sastanke lidera američko-sovjetskog dijaloga, na kojima su potpisani važni ugovori koji su materijalizirali detant (SALT I, SALT II, ABM ugovor).

Od 1975. započelo je održavanje samita zapadnih zemalja na kojima se susreću šefovi država glavnih industrijskih zemalja. Tzv. „sastanci u knjižnici“ su vrsta sastanaka koje karakterišu fleksibilnost, privatnost i povremenost okupljanja, a tako su nazvani prema neformalnim susretima ministara finansija SAD-a i zapadnoevropskih zemalja održavanih u periodu 1973–1975. godine. Posebna vrsta sastanaka su oni po modelu Atlantskog vijeća koji na redovnim

okupljanjima tretiraju pitanja koordinacije ekonomske politike i formalne međunarodne saradnje.

Francuska i Savezna Republika Njemačka već niz godina praktikuju redovne polugodišnje susrete šefova država odnosno vlada, kao i privatne i multilateralne sastanke. Posljednjih godina institucionaliziraju se slični susreti između predsjednika SAD-a i Ruske Federacije i drugih država, što pokazuje da je diplomatija na vrhu umnogome poprimila formu multilateralne diplomatije.

Rasprave o najvažnijim pitanjima svjetske zajednice dopijevaju u središte zanimanja diplomatije u vrhu, ali njihovi su akteri relativno mali broj država, čime članovi takvih „klubova na vrhu“ zauzimaju monopolističke pozicije jer, osim u opštoj raspravi u Generalnoj skupštini UN-a ili nekim ceremonijalnim ili komemorativnim prilikama gdje se ne utvrđuju zajednički stavovi, samita šefova država i vlada na univerzalnom planu gotovo da i nema.

Činjenica da se na direktnim sastancima vodeći politički lideri lično upoznaju, sklapaju određena prijateljstva, a nakon toga mogu jednostavnije rješavati konkretna pa i najkompliciranija pitanja, ukazuje na neminovnost, značaj i izuzetnu korist diplomatije na vrhu. Bivši britanski ministar vanjskih poslova Amurin Bevand upozorio je na ovaj aspekt. „Moramo se suočiti sa situacijom bez presedana i sa problemima koje tradicionalna diplomatija ne može da riješi. Stoga treba presjeći sa manevrima profesionalnih diplomata i pustiti šefove država da što prije sjednu licem u lice“ (A. Jelić, 78).

Dio autora smatra da direktni susreti vodećih političkih lidera mogu stvoriti iskrivljenu sliku stvarnosti u predodžbama određenog lidera, da on može potpasti pod uticaj okolnosti posebnih prilika i osobnosti svog sagovornika, te da poslije na osnovu tog unaprijed stvorenog mišljenja sve događaje u vezi s tim procjenjuje na pozitivan način, kakvo je bilo Ruzveltovo uvjerenje da njegova saradnja sa Staljinom može biti uspješna, jer se „Ruzvelt oslanjao na lične odnose sa Staljinom“.

Među onima koji su iznijeli ozbiljne zamjerke u vezi sa diplomatijom na vrhu je i bivši podsekretar SAD-a Džordž Bol, koji potcrtava da su akteri diplomatije na vrhu prominentne osobe, suvereni autoriteti svojih režima i praktično posljednje instance o svim najvažnijim političkim pitanjima, da te osobe ignorišu političke detalje i da su sujetne, da su suviše senzibilne spram potreba šefova vlada koji su im prijatelji i prema kojima se odnose kao prema članovima istog sindikata, te da su njihove aktivnosti praćene masovnim publicitetom koji je za njih od

vitalne važnosti. Na osnovu svega toga Bol je mišljenja da su šefovi država uvijek u opasnosti da naprave nepromišljene koncesije u cilju postizanja prividnog uspjeha ili da naprave „užasan prasak“ (M. Mitić, 17).

Šatl diplomatija

Posrednička ili „šatl diplomatija“ je također jedan od oblika diplomatske aktivnosti, pored bilateralne, multilateralne i diplomatije na vrhu, a sadrži neke od karakteristika ovih posljednjih. Ovakvo posredničko diplomatsko djelovanje praktikuju u posljednje vrijeme uglavnom velike sile u rješavanju određenih međunarodnih konfliktnih situacija, izražavajući na ovaj način svoju moć i uticaj. Posebno su Sjedinjene Američke Države kreirale ovu vrstu diplomatije, u kojoj specijalizirani timovi diplomata kao posrednici putuju između jedne i druge sporne strane, prenoseći uzajamne poruke, nastojeći da postignu zajedničko rješenje kao rezultat prijedloga spornih strana, ali često i samih posrednika u cilju iznalaženja kompromisa.

Nastanak šatl diplomatije kao pregovaračke prakse novijeg datuma mnogi povezuju sa Henrijem Kisindžerom, savjetnikom za nacionalnu sigurnost, a potom državnim sekretarom vanjskih poslova SAD-a (pod Niksonom i Fordom 1973–1977), koji je neprestano putovao avioletom na relaciji Jerusalem – Damask – Kairo nakon arapsko-izraelskog rata 1973, nastojeći da pregovaranjem postigne mir. Poznat je i model šatl diplomatije sa pregovora u Kamp Dejvidu u septembru 1978. između egipatskog predsjednika Anvara Sadata i izraelskog premijera Menahema Begina, u kojima je posrednik bio predsjednik SAD-a Džimi Karter.

U šatl diplomatiji je zastupljeno pregovaranje u kome praktično nema izravnog kontakta među pregovaračkim stranama, nego se ono obavlja putem posrednika (Ž. Kovačević, 257). Ne samo da prenosi poruke od jedne strane drugoj, pregovarač je ustvari organizator, voditelj i usmjerivač ukupnog pregovaračkog procesa. Ričard Holbruk je unaprijedio proces šatl diplomatije kroz dejtonske pregovore, koji su doveli do okončanja rata u Bosni i Hercegovini i postizanja mirovnog sporazuma (vidjeti: R. Holbruk, „Završiti rat“). Novina ili specifičnost pregovora u Dejtonu bila je ta što su pregovori službeno nazvani mirovnim razgovorima na blizinu (Proximity Peace Talks), jer su obavljani u krugu zračno-plovne baze u kojoj su se zgrade pregovaračkih strana nalazile desetak metara jedna od druge, a da ipak nisu direktno međusobno pregovarale, tako da je to Holbruk označio kao „pješačku šatl

diplomaciju“. Uz to, pregovarači su bili izolovani, bez kontakta sa javnošću, s ciljem da pregovori traju do konačnog postizanja sporazuma.

Alibi diplomatija

Kao posebna forma diplomatskog djelovanja mogla bi se identificirati alibi diplomatija, koja podrazumijeva političke inicijative, pregovore i druge diplomatske aktivnosti koje zamjenjuju stvarnu akciju, čiji je cilj sticanje podrške javnog mnijenja, bilo međunarodnog ili domaćeg, a najčešće oba (Kovačević, 283). U određenim slučajevima aktivnosti su praćene velikim publicitetom, sa deklarativnim demonstriranjem odlučnosti da se riješi neka kriza, otklone nepravde, pokrene mirovni proces i sl. To su fingirane akcije i simulirana odlučnost da se realizuje proklamovana namjera, bez stvarne želje da se pređe sa riječi na djela. Ima također slučajeva alibi diplomatije kada je odluka o npr. oružanoj intervenciji već donijeta, ali zbog nepopularnosti takvog postupka čini se sve da se stvori predstava kako su poduzeti svi koraci da se problem riješi pregovorima i na diplomatski način.

Cimerman navodi da je npr. uvođenje šest „zona sigurnosti“ u Bosni i Hercegovini od Vijeća sigurnosti UN-a, bez potrebnih odredbi vojne prirode koje bi ih učinile stvarno bezbjednim, ustvari praksa alibi diplomatije u multilateralnoj odori. Također su mjere ekonomskih sankcija često u funkciji alibi diplomatije, jer umjesto provođenja konkretne akcije, stvaraju njezin privid s ciljem da se očekivane promjene u postupcima drugih postignu bez rizika i naročitog napora, a da se stvori dojam sopstvene odlučnosti.

Posredovanje katoličke humanitarne organizacije „Sveti Eudžidio“ da se organizuju direktni pregovori između kosovskih Albanaca i Vlade Srbije o normalizaciji obrazovanja na Kosovu također je primjer alibi diplomatije, a uspješno je završeno uz veliki publicitet u septembru 1996. godine sporazumom Milošević – Rugova, ali su obje strane ovu inicijativu iskoristile samo kao politički marketing, bez ikakve provedbe ovog sporazuma.

Neki autori kao najreljefni primjer alibi diplomatije navode pregovore u Rambujeu 1999. godine (Kovačević) između srpske i albanske strane o sporazumu u vezi sa statusom Kosova, uz posredovanje Kontakt grupe međunarodne zajednice, koju su činile Francuska, Njemačka, Velika Britanija, Italija, SAD i Rusija.

Preventivna diplomatija

Posebna djelatnost u uskoj vezi sa multilateralnom diplomatijom i koja spaja različita vanjskopolitička sredstva i metode jeste preventivna diplomatija. Ona putem pregovaranja tretira određena pitanja prije nego postanu problemi i probleme prije nego prerastu u oružani sukob. Pojam preventivne diplomatije kao višeznačne i kontroverzne odrednice prvi je upotrijebio drugi generalni sekretar UN-a Dag Hammarskold 1960. godine, tražeći da OUN primjeni efektivne kolektivne mjere za sprečavanje i eliminiranje prijetnji miru. Njegov glavni cilj je bio da izolira regionalne i lokalne konfliktne od djelovanja supersila i da se isključi njihov angažman u početnim fazama konflikata koji bi zatim odveli u razbuktavanje onih većeg značaja, kao što su globalni i regionalni. Ono što bi vodilo smanjivanju mogućnosti eskalacije i nuklearne katastrofe Hammarskold je vidio u stvaranju vrućih linija (hot lines), stvaranju centara za smanjivanje rizika i transparentnosti sigurnosnih mjera koje se provode.

U dokumentu „Program za mir“ (Agenda for Peace, 45) 1992. godine tadašnji generalni sekretar UN-a Butros Gali je iznio svoju odrednicu preventivne diplomatije kao djelovanje koje je potrebno u posthladnoratnoj fazi fluidnih međunarodnih odnosa s novim učesnicima i brojnim konfliktima: „Preventivna diplomatija je akcija za sprečavanje izbivanja sporova između strana, za sprečavanje da postojeći sporovi izrastu u sukob i za ograničavanje širenja ovih posljednjih kada se već dogode“ (Agenda for Peace, 45).

Pregovaranje je bit preventivne diplomatije i može se odvijati direktno između strana u sporu ili preko posredovanja treće strane, što je češći slučaj. Posredovanje je takvo pregovaranje u kome je treća strana inicijator i katalizator u realizaciji pregovora koje strane u sukobu nisu u stanju same da ostvare.

U zavisnosti od tipa blokade koja onemogućuje strane u sporu da same pregovaraju, medijatori imaju jednu od tri uloga (Kovačević, 45): u prvoj ulozi medijator osigurava komunikaciju između strana i prenosi poruke, bez sopstvenog je inputa u pregovaračkom procesu, te djeluje u punom značenju katalizatora. U drugoj ulozi, pošto strane u sporu ne mogu da sagledaju rješenje sukoba, medijator kao formulator unosi u pregovore sopstvene ideje, unosi input angažovanim traganjem za solucijom. U trećoj ulozi, pošto strane smatraju ponuđene solucije nedovoljno privlačnim, medijator kao manipulator pomoću izglednih nagrada ili prijetnji sankcijama aktivno utiče na njihovo prihvatanje.

Kao proces političkog usklađivanja evidentno suprotstavljenih interesa država, preventivna diplomatija i u svom užem i širem značenju, kroz prevenciju sukoba kao skup mjera za onemogućavanje nastanka oružanih konflikata i međusobnih ratova, sa arbitražom i sudskim postupkom kao načinima razrješenja sporova, čini ključne instrumente pomoću kojih međunarodna zajednica, u skladu sa glavom VI Povelje UN-a, mirnim sredstvima rješava opasnosti za mir u svijetu. Ovo su tri glavna faktora kolektivne sigurnosti, što podrazumijeva zajedničku odgovornost za sudbinu čovječanstva, jednaku bezbjednost za sve države i izgradnju trajnog mira (D. N. Vasić, 20).

Divergentni procesi u međunarodnoj zajednici, produbljivanje jaza između bogatih i siromašnih, narušavanje životne sredine i ubrzano trošenje prirodnih resursa, promjena odnosa političkih snaga u svijetu, uzajamno povezivanje i saradnja, s jedne, i vojna rivalstva i utrka u naoružavanju, s druge strane, kao i drugi faktori neminovno traže angažovanje preventivne diplomatije. A suštinsko pitanje pri tome je kako rano upozorenje pretvoriti u pravovremenu akciju, jer poslije toga prava prilika za uticaj na događaje zapravo je već zakasnila. Takav slučaj je bio sa zemljama Evropske unije (tada EZ) koje su u pogledu raspada Jugoslavije 90-ih godina – zbog oklijevanja, pregovora u Maastrichtu i fascinacije ponovnim ujedinjenjem Njemačke – propustile pravi trenutak da se na početku krize, dok su nacionalni lideri još bili slabi i nesigurni, a kriza nije otišla predaleko, iskoriste svi mehanizmi dobro organizovane i koncentrisane preventivne diplomatije.

Nova konstelacija političkih snaga na međunarodnoj sceni, a posebno razilaženje u interesima velikih sila, i dr. činioци doveli su do toga da je praksa preventivne diplomatije počela da poprima drugačije obrise, forme i sadržaje od prvobitno zamišljenih, te je ojačao pritisak da preventivna diplomatija UN-a posluži globalnom upravljanju procesima na međunarodnom planu, a da se određene ciljne promjene projektuju, podstiču i realizuju samo kao njezina maska. U tom smislu postmodernističke škole mišljenja kreirale su nove institute kao što su meko pravo (soft law), pravo na anticipativnu intervenciju (preemptive war), odgovornost za zaštitu (R2P) i slično (ibid., 356.) Ovakve pravne inovacije najčešće su funkcionisale kao opravdanje za spoljno miješanje u unutrašnje stvari država, te da im propišu kriterijume za organizaciju vlasti, kreiranje ekonomskog sistema, reformu oružanih snaga, rekonstrukciju policije i ukupni kooperativni model ponašanja u međunarodnim odnosima. Od poželjnog sredstva za rješavanje sporova, preventivna diplomatija je zbog kontroverzne prakse od pojedinih moćnih

zemalja povremeno se pretvarala u nešto od čega se plaše manje države. U prilikama kada je bila u skladu sa Poveljom UN-a, služila je jačanju povjerenja država u međunarodni poredak i međunarodno pravo uopšte.

Restitucija diplomatije BiH i njezina reforma

Obnovu sopstvene vanjske politike i diplomatske službe Bosna i Hercegovina ostvaruje restitucijom državne nezavisnosti 1992. godine, međunarodnopravnim priznanjem kao suverene zemlje i prijemom u Organizaciju ujedinjenih nacija, Vijeće Evrope i druge međunarodne organizacije i asocijacije. Ovo je osnova na kojoj državne institucije Bosne i Hercegovine temelje svoje vanjskopolitičko i diplomatsko djelovanje te uspostavljaju i šire mrežu diplomatsko-konzularnih predstavništava s ciljem pozicioniranja u savremenim uslovima naše zemlje kao punopravnog faktora u međunarodnim odnosima. Vanjska politika i diplomatija BiH pod primarnim ciljevima svog djelovanja treba da poduzme sve potrebne korake na izgradnji i razvoju svoje zemlje kao demokratske, pravne, privredno prosperitetne i socijalno stabilne države, njezine međunarodne afirmacije, te pridruženja evroatlanskim integracijama. Više nego komplikovana pozicija Bosne i Hercegovine u turbulentnim međunarodnim odnosima na globalnom planu, sa izraženim dilemama u pogledu daljeg proširenja EU, u uslovima još uvijek konačno nedefinisane geostrateške i geopolitičke sudbine Balkana, pred vanjsku politiku i diplomatiju BiH postavljaju teška pitanja revizije strateških prioriteta, prilagođavanja svim tim novim okolnostima, ali i nalaženja snage, sposobnosti, vizije, umijeća i resursa za poduzimanje koraka za provođenje revizije i reformi, što bi zemlju iz stanja nepotpunog suvereniteta ili poluprotektorata dovele do funkcionalne države koja bi bila kadra da u globalnim političkim, ekonomskim i drugim multilateralnim konstelacijama profilira sopstvenu međunarodnu ulogu, afirmišući demokratske vrijednosti i svekoliki prosperitet svojih građana.

Također u oblasti poslova vanjske politike i diplomatije potrebno je provesti reforme institucija zaduženih za donošenje i provođenje vanjskopolitičkih odluka (Predsjedništvo, Ministarstvo vanjskih poslova, diplomatsko-konzularna mreža), od njihovog strukturalnog prilagođavanja, institucionalne optimalizacije, do moderne kadrovske revitalizacije koja podrazumijeva, između ostalog, integralni sistem obrazovanja i obuke diplomata. Samo uz ovakve i druge mjere moguće je da vanjska politika i diplomatija Bosne i Hercegovine od aktivnog

primatelja međunarodne bilateralne i multilateralne pomoći preraste u jednakopravni subjekt međunarodne diplomatije i međunarodnih odnosa.

Literatura

1. A. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, 1995.
2. J. Baker, *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989-1992*, New York, Putnam, 1995.
3. S. Berković, *Diplomacija i diplomatska profesija*, Dubrovnik, Urban-Media, 2006.
4. G. R. Berridge, *Diplomacy*, Hampshire, Palgrave, 2002.
5. B. Boutros-Ghali, *An Agenda for Peace*, New York, United Nations, 1995.
6. K. M. Cahill, *Preventive Diplomacy: Stopping Wars Before They Start*, New York, Routledge, 2000.
7. Conflict prevention, Washington D.C., The Aspen Institute, 1997.
8. S. Đorđević, M. Mitić, *Diplomatsko i konzularno pravo*, Beograd, Javno preduzeće „Službeni list SRJ“, 2000.
9. R. G. Feltham, *Diplomatic Handbook*, London, Longman Group, 1993.
10. M. Finnemore, *The Purpose of Intervention*, Ithaca, Cornell University Press, 2003.
11. R. Fisher, V. Juri, *Kako da postignete dogovor*, Beograd, Mono & Manana, 2005.
12. R. Foot, S. N. MacFarlane, M. Mastanduno, *US Hegemony and International Organizations*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
13. M. G. Fry, *Guide to International Relations and Diplomacy*, London, Continuum, 2004.
14. S. Halilović, *Savremena diplomatija i diplomatska služba BiH*, Sarajevo, 2012.
15. R. Holbrook, *Završiti rat*, Sarajevo, Šahinpašić, 1998.
16. J. L. Holzgrefe, R. O. Keohane, *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, New York, Cambridge University Press, 2003.
17. A. Jelić, *Savremeno diplomatsko pravo*, Beograd, 1998.
18. J. Kaufman, *Conference diplomacy*, London, Macmillan, 1996.
19. H. Kissinger, *Diplomacy*, New York, Simon & Schuster, 1994.
20. Ž. Kovačević, *Međunarodno pregovaranje*, Beograd, Diplomatska akademija MSP SCG, 2004.
21. M. Lund, *Preventing Violent Conflicts: A Strategy for Preventive Diplomacy*, Washington D.C., US Institute for Peace, 1996.
22. J. Melisen, *Innovation in Diplomatic Practice*, London, Macmillan, 1999.

23. M. Mitić, *Diplomatija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.
24. J. S. Nye, *The future of power*, Perseus Books Group, 2011.
25. M. Ogorec, *Vojno-diplomatska praksa*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
26. K. Smith, *European Union Foreign Policy in a Changing World*, Cambridge, Polity Press, 2003.
27. Š. Stefanović, *Diplomatija u međunarodnim odnosima*, Beograd, Fakultet političkih nauka, 2008.
28. D. N. Vasić, *Preventivna diplomatija*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.
29. R. Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb, Barbat, 1998.
30. A. Watson, *Diplomacy*, London, Routledge, 1991.
31. W. Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*, Zagreb, Globus International, 1997.

ZLOČIN BEZ KAZNE

THE UNPUNISHED CRIME

Sažetak

Dekonstruiranjem određenja ubistva više stotina muslimanskih civila u Šahovićima 1924. kao zločina autor konstruira novi horizont tumačenja ovoga događaja kao „non criminal putting to death“. Kosovski mit izražen kroz pjesmu „Propast srpskog carstva“, kao esencijalna (ne)umska refleksivna odredba srpskog nacionalnog bića, implicira onto-logičku kategorijalnu strukturu koja je kosovski mit etablirala kao „himnu genocidu“ srpskog naroda. Unutar srpske moderne nacionalne svijesti kosovska hristijanizirana mitskopoetska signifikacija „žrtvovanja“ na Kosovu „carstva zemaljskog“ (ne-bitak) zaradi „nebeskog carstva“ (bitak) učinila je nacionalnu emancipaciju srpskog „nebeskog naroda“ neraskidivo vezanim sa protjerivanjem susjeda i paljenjem njihovih kuća, odnosno eksterminacijom svega onoga što je muslimansko (tursko) sa svetih srpskih zemalja („Second coming of Jesus“), a koje traje od srpskih ustanaka do danas.

Ključne riječi: *um, „carstvo nebesko“, „carstvo zemaljsko“, bitak, ne-bitak, identitet, razlika, „non-criminal putting to death“, eshatologija, genocid*

Summary

The author of this paper lays a foundation of a new horizon for the interpretation of Šahovići Pogrom - the murder of hundreds of Muslim civilians in Šahovići in 1924 as the "non-criminal putting to death", by deconstructing the determination of this event. The Kosovo myth strongly permeating the poem "The Collapse of the Serbian Kingdom," as the essential (ir)rational reflexive determination of the Serbian national identity, implies the onto-logical categorical structure which has established the Kosovo myth as a "hymn to genocide" of the Serbian people. Within the modern Serbian national consciousness, the Christianized mythical-poetic signification of "sacrificing" the "earthly kingdom" at Kosovo (non-being), in favor of the "Heavenly kingdom" (Being) has made the Serbian "heavenly people" national emancipation inextricably linked to the expulsion of neighbors and torching their houses and exterminating of everything that is Muslim (Turkish) from the holy Serbian lands ("Second coming of Christ"), which has been lasting from the Serbian uprisings to the present date.

Keywords: *Reason, "Heavenly kingdom", "earthly kingdom" Being, non-Being, identity, difference, non-criminal putting to death", eschatology, genocide*

Historija ljudskog roda je historija ratova i osvajanja, kolonizacija i revolucija, stvaranja carstava i država praćenih ubijanjima, protjerivanjima, okrutnim mučenjima od stare Grčke i Rima, preko srednjovjekovnih monoteističkih imperija do modernih oblika nacionalizma, fašizma i komunizma i suvremenih zločina u Kambodži, Ruandi, Hrvatskoj, Bosni i Kosovu. Pucnji u glavu nedužne djece sastavni su dio te historije, nekada u obliku kanibalizma, ubijanja stranaca i barbara, spaljivanja vještica i heretika, genocida nad ne-ljudima: Indijancima, crncima, židovima, muslimanima, a nekada doslovnim pucanjem u glavu djeci, ženama i starcima, kao u Srebrenici. Zlo i nasilje intrinzične su karakteristike ljudskog djelovanja te ljudska historija biva jednim svojim dijelom historija ljudskoga zla.¹

Pitanje zla, njegovog prisustva i njegovih uzroka na ovome svijetu je pitanje koje je od davnina mučilo čovjeka. Ono je duboko povezano sa pitanjem egzistencije Boga. Temeljna kontradikcija teološkog svjetonazora je pitanje: otkuda zlo u svijetu koji je stvorio dobar Bog? Ako je Bog tvorac svih stvari i ako je Bog Dobar, kako je moguće zlo u svijetu koji je on stvorio? Ukoliko se zlo ne može otkloniti, kako onda ostati uz Boga i ne dovesti u pitanje Božiju dobrotu?²

Ubistvo je još od biblijskih vremena osuđivano kao univerzalan zločin, „Thou shalt not kill“. No, suštinski problem je u tome što pod određenim uslovima, u određena vremena, na određenim mjestima ovo univerzalno pravilo, „Thou shalt not kill“, nije vrijedilo. Postojala su i postoje mjesta i vremena kada su se pucnji u dječiju glavu tretirali kao zločin bez kazne, kao homicid koji nije zločin, kao „non-criminal putting to death“.³ Historija prostora bivše Jugoslavije je puna takvih primjera. Krstaški pohodi i progon heretika, okupacije i stvaranje država, homocid i genocid u Bleiburgu, Jasenovcu, Vukovaru, Srebrenici neki su od primjera kada se na ovim prostorima pucalo u dječije glave, a koji su se tretirali i još uvijek se tretiraju kao „ne-kriminalni akt“ („non-criminal putting to death“), kada za počinjeno zlo nije važila i još uvijek ne važi

¹ John Docker, *The Origins of violence Religion, History and Genocide*, Pluto Press, 2008. Autor analizira porijeklo nasilja od antičkog doba do suvremenosti.

² Vidjeti o problemu teodiceje: Paul Vermeer, *Learning Theodicy: The problem of Evil and the praxis of Religious Education*, Btill, 1999.

³ Koristeći riječ *jesti* u oba, doslovnom i figurativnom, značenju Derrida je pokazao da su sve kulture organizovane oko pojma *žrtve* koji omogućava čišćenje određenog prostora u kojem je dozvoljeno *non-criminal putting to death*. Vidjeti: Carles Serra Pages, *Canibalism in Montaigne, de Certeau and Derrida*, Coolabah, No. 5, 2011, Australians Studies Centar, Universitat de Barcelona, str. 226

univerzalna moralna maksima „Thou shalt not kill“. Zašto? Zašto baš tada, i zašto baš tu, i zašto baš nas, pitanja su koja traže odgovor?

Jedan od takvih primjera „pucanja u dječije glave“ desio se 9. i 10. novembra 1924. godine u Šahovićima⁴. Bio je to jedan od najvećih pokolja nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevni SHS koji su izvršili Srbi i koji kao takav predstavlja paradigmatičan primjer „srpskog zla“⁵ na ovim prostorima.

Šahovići 1924.

Bitno određenje onoga što se desilo u Šahovićima 1924. godine, a što kao paradigma može poslužiti za ilustraciju srpskog zla na prostorima bivše Jugoslavije, dato je u sljedećim formulacijama akademika Rastodera u uvodnoj studiji almanaha „Šahovići 1924“. Rastoder u formi pitanja ilustrira događanja u Šahovićima u noći 9/10. novembra 1924. godine:

„Možemo li zamisliti zemlju u kojoj je u jednom danu pobijeno nekoliko stotina ljudi, a da za to ne samo da niko nije odgovarao, već nije provedena bilo kakva istraga?

Možete li zamisliti društvo koje o 'najvećoj mrlji crnogorske novije istorije' nikada javno nije progovorilo?

Možete li zamisliti potomke žrtava koji i poslije 85 godina od događaja šapatom govore o istom?

Možete li zamisliti potomke dželata koji, uz rijetke izuzetke, odbijaju da javno govore o događaju?“⁶

Rastoder pita možemo li zamisliti zemlju u kojoj se masovno ubijaju nedužni ljudi a da o tome nema ni javnog spomena, ni javnog pokajanja niti kazne za zločince. Ili drugačije rečeno, možemo li zamisliti zemlju u kojoj se puca u dječije glave a da za to niko ne odgovara? Možemo, a da, nažalost, pri tome ne mislimo samo na Šahoviće. Već dugo se na prostorima bivše Jugoslavije puca u dječije glave, od srpskih ustanaka, „čišćenja“ Makedonije i Kosova, preko Balkanskih ratova,

⁴ Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, Podgorica, 2011

⁵ Naravno da srpski zločini nisu jedini zločini na ovim prostorima. No, žestina tih zločina, njihov kontinuitet u posljednjih 200 godina, te snažan otpor unutar srpskog kolektivnog samorazumijevanja da se suoči sa ovim zločinima, kao i realna mogućnost činjenja novih zločina u ime *srpstva* (srpskog nacionalnog interesa) čini njihovo razumijevanje posebno značajnim. To, naravno, ne umanjuje težinu drugih zločina.

⁶ Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, Podgorica 2011, str. 13

Prvog i Drugog svjetskog rata, Jasenovca, Bleiburga i Golog otoka, do Vukovara i Srebrenice, a da ni onda ni sada za te događaje nema javnog pokajanja, niti javne osude počinioca. Kako je tako nešto bilo i jeste moguće?

No, ako malo pažljivije reflektiramo nad formulacijama akademika Rastodera onoga što se desilo u Šahovićima, uočit ćemo jednu kontradiktornost ili nelogičnost koja „dekonstruira“⁷ bitno određenje onoga što se desilo u Šahovićima. Naime, ako je moguća zemlja u kojoj se u jednoj noći ubije više stotina nedužnih ljudi, ako se povodom tih zločina ne provede istraga, niti se kažnjavaju počinioci, i ako o tom zločinu nema javnog spomena ni javnog pokajanja, onda u toj zemlji taj događaj, ubistvo više stotina nedužnih civila, nije zločin, kako to definira Rastoder i kako se takvi događaji uobičajeno retorički određuju. Događanja u Šahovićima u noći između 9. i 10. novembra 1924. su jedan od primjera pucanja u dječiju glavu (homicida) koji se ne tretiraju kao zločin.

Zločin i kazna

Zločin nije objektivan, po prirodi djela definiran fenomen. On nema ontološku samostalnost i kao takav nije samoznačan. Zločin ne određuju karakteristike počinjenog djela. Određenje nekog djela kao zločina nema nikakvu objektivnu korelaciju sa karakterom djela ili štetom koju to djelo prouzrokuje. Zločin je legalni konstrukt i produkt je društvene osude određenog oblika ponašanja.⁸ Iluzija je da kazna slijedi iz nekog djela koje je po sebi definirano kao zločin, npr. ubistva nekog čovjeka.⁹ Ubistvo čovjeka u ratu, kao i u nekim drugim prilikama, nije zločin. Ustvari, zločin je definiran pravom. Zločin narušava pravo i to, kako kaže Hegel, u tri njegova aspekta: pravo žrtve, pravo i zakone

⁷ Ovdje termin „dekonstrukcija“ koristimo u Derridinom dvostrukom značenju, kao destrukciju i ponovnu konstrukciju (rekonstrukciju) sa novim značenjem dekonstruiranih određenja. Vidjeti *deconstruction* u: John Phillips, *The Jacques Derrida Pages: Deconstruction in Terms: Derrida's Terminology*.

⁸ Zločin se ne smatra stvar po sebi, kao zadati oblik ponašanja nego više kao relacija između ponašanja i norme ponašanja u okviru kojeg je ovo drugo okidač definicije određenog oblika ponašanja kao kriminalnog, Vidjeti *Crime* u: *International Encyclopedia of the social and behavioral science*, Stanford, CA, SAD, str. 2937

⁹ Ubistvo je univerzalni zločin, ali pod određenim uslovima takvo shvatanje varira od vremena do vremena, od mjesta do mjesta. Zločin je logički produkt kažnjavanja. To što mi doživljavamo ovu relaciju na suprotan način je obična iluzija. Vidjeti: James Inverarity, *Emile Durkheim on sanctions and solidarity*, 1/1/04, str. 5

društva u cjelini i pravo počiniooca zločina.¹⁰ Svaki pravom definirani kažnjivi akt je zločin. Kaznom se obnavlja pravni poredak koji je zločinom narušen. Ona je logički potrebna da bi se konceptijski održala egzistencija zločina.¹¹ Nemogućnost da se kazni kriminalan čin kriminalni akt čini nekriminalnim.¹²

Zahtjev za kažnjavanjem određenog djela ne proizlazi iz samog djela nego iz društvenog morala, kojim se razlikuje dobro i zlo (good-bad), odnosno društvenog prava, kojim se razlikuje ispravno od neispravnog (right-wrong).¹³ Pravo i moral, koji definiraju šta je dobro a šta zlo, šta je ispravno a šta neispravno, nisu svodljivi na individualnu volju, kao što je osveta¹⁴. Razlikovanje dobra i zla (moral), ispravnog i neispravnog (pravo), na osnovu kojeg je moguće nešto definirati kao zločin koji treba kazniti, nisu proizvod pojedinačnih volja nego pretpostavljaju društvo, međusobno priznanje („mutual recognition“) pojedinačnih volja i egzistenciju zajedničke volje („shared will“). Subjekt u izolaciji ne može obezbijediti normu. Norma nastaje intersubjektivno, kroz međusobno priznavanje („mutual recognition“) individua i kolektiviteta.¹⁵ „Međusobno priznavanje“ („mutual recognition“) je ključni koncept za razumijevanje zločina i kazne, jer tek „međusobnim priznanjem“ definira se razlika dobra i zla, ispravnog i neispravnog, koja se objektivizira u socijalnoj, političkoj i pravnoj stvarnosti.¹⁶ Pravo (moral) i „međusobno priznanje“ („mutual recognition“) kao „zajednička volja“ („shared will“) međusobno se pretpostavljaju.¹⁷

¹⁰ A. J. Johnson, *An Ideal Justification of Punishment*, University of Sydney, 2006, str. 131.

¹¹ A. J. Johnson, *An Ideal Justification of Punishment*, University of Sydney, 2006, str. 138.

¹² Vidjeti: Stephen Riley, *Hegel and the normative Foundations of criminal justice*, In-Spire Journal of Law, Politics and Societies, Vo. 6, No. 1. *Nemogućnost da se kazni kriminalni akt sugerira da je takav akt kvalitativno sličan ostalim, nekriminalnim aktima*, str. 11. *Nemogućnost kažnjavanja potkopava sam pojam prava*, str. 8.

¹³ *Pojava svijesti o pravu je krucijalan korak u razvoju ljudske svijesti*, isto, str. 3.

¹⁴ *Osveta je uvijek individualistička i pogrešna*. A. J. Johnson, *An Ideal Justification of Punishment*, University of Sydney, 2006., str. 102.

¹⁵ A. J. Johnson, *An Ideal Justification of Punishment*, University of Sydney, 2006, str. 147, 148.

¹⁶ A. J. Johnson, *An Ideal Justification of Punishment*, University of Sydney, 2006, str. 110, 113.

¹⁷ A. J. Johnson, *An Ideal Justification of Punishment*, University of Sydney, 2006, str. 119–121.

Ko je taj ko ima pravo (moć) odrediti zajednički volju, odnosno definisati šta je ispravno a šta neispravno, odnosno šta je zločin i to učiniti obaveznim za sve. Jesu li to Bog, država ili narod, koji kao zakonodavci klasificiraju određena djela kao kriminalna? Ako jesu, koji su kriteriji tog razlikovanja dobra i zla, prava i ne-prava?

Na koji način se uspostavlja ta razlika koja definira prostor naše kulture, prostor važenja prava i morala? Razlika se uspostavlja temeljem bitnog samoodređenja, koje je normativnog karaktera. U novije vrijeme to bitno samoodređenje se podvodi pod kategoriju „ljudskosti“ („humanity“). Koncept „ljudskosti“ je invencija modernog doba i zamjenjuje odrednice „kršćani“, „Grci“.¹⁸ Definiranjem „ljudskosti“ definiramo supstrat i okvir važenja morala i prava. No, definiranje „ljudskosti“ kao bitnog samoodređenja moguće je uz uslove da se iz definicije isključi razlika, sve ono što je ne-ljudsko, ne-kršćani, ne-Grci, životinje, barbari, stranci.

Svako definiranje „ljudskosti“ kao osnove morala i prava podrazumijeva nasilje, kao što pojam zakon implicira nasilje („enforce the law“). Zakon je uvijek ovlaštena upotreba nasilja („authorised force“). Sila koja opravdava sebe iz nekog drugog ugla je „neopravdiva“ („unjustifiable“) sila.¹⁹ Granice „ljudskosti“ su promjenljive, tako da se uvijek pojavljuje „višak razlike“ („surplus of difference“) koji narušava „opozicioni kod“ koji određuje razliku između ljudi i životinja, civilizovanih i barbara, dobra i zla, pravde i nepravde. Tako zapovijest „ne ubij“ („Thou shalt not kill“) znači „ne ubij“ osim u određenim slučajevima, kao npr. u ratu ili u slučaju onih koji se ne mogu podvesti pod našu definiciju „ljudskosti“. Problem je u tome što granice ljudskosti u tim definicijama nisu precizno povučene i što su one etnocentrične.²⁰ Postojali su i postoje pripadnici ljudskog roda koji nisu podvedeni pod odrednicu „ljudskosti“ i koji su zbog toga tretirani na neljudski način, od stranaca i barbara u antici, vještica i heretika u srednjem vijeku, do Indijanaca, Jevreja i muslimana u moderno doba.

¹⁸ Vidjeti: Costas Douzinas, *The Many Faces of Humanitarianism*, Parrhesia, Number 2, 2008, 1–28.

¹⁹ Vidjeti: Venesa Fredericks, *The Ethics of Violence: The Katyn Massacre and the Question of Justice*, Macquarie University, Sydney, Australia, www.inter-disciplinary.net/.../frederickswpaper.p.

²⁰ Vidjeti: David L. Clarck, *On Being „The Last Kantian in Nazi Germany“: Dwelling with Animals after Levinas*, Social science and Humanities Research Council of Candada, 1994, str. 60.

Dekonstruiranjem određenja događanja u Šahovićima 1924. godine kao zločina pokušavamo (re)konstruirati novi prostor za njegovo definiranje. Ako u okviru jedne zajednice nakon ubistva nekoliko stotina civila niko nije odgovarao, niti je bilo javne osude tog događaja, onda žrtve tog događaja zasigurno nisu podvedene pod definiciju „ljudskosti“ unutar kulturnog koda te zajednice, niti se taj događaj može definirati kao zločin.

Istina kao predstava

Kako onda otkriti istinu o onome što se desilo u Šahovićima u noći između 9. i 10. novembra 1924. godine. Sam autor almanaha „Šahovići 1924“ izražava skepsu u mogućnost dosezanja istine, jer, kako kaže, „istina je ideal historijskih nauka, ali ne i njihovo glavno obilježje“.²¹ Time što smo ukazali da se događaj u Šahovićima 1924. godine ne može podvesti pod odrednicu „zločina“, nego se mora tretirati kao „non-criminal putting to death“, nismo objasnili uzroke koji su doveli do toga. Istina o onome što se desilo u Šahovićima 1924. treba osvijetliti uslove mogućnosti takvog dešavanja, odnosno razloge koji su ga omogućili.

Svaki pokušaj historijske nauke da izrazi istinu nekog historijskog događaja, pa tako i događaja u Šahovićima 1924. godine, mora poći od pretpostavljenog razlikovanja između predstave od predstavljenog, egzistencije i esencije, pojma i realnosti, mišljenja i bitka, prisutnog i odsutnog. Uobičajeno je još od Aristotela da se istina shvata kao „ousia“, kao prisutnost, kao prezencija i prezentnost, kao ono „postojano u smislu trajanja“.²²

Prezencija je spoljašnja manifestacija onog što se prezentira. Ono što se kroz prezenciju predstavlja ostaje u prezenciji nedohvatljivo u svome bitku. Prezencija se pojavljuje kao „ideja“²³, predstava, opazaj, tako da se bitak onoga što se predstavlja u predstavi (prisustvu) izražava

²¹ Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, Podgorica, 2011, str. 88.

²² Aristotel je definirao bitak kao „ousia“, kao prisutnost („presence“), kao trajnost u smislu trajanja. Bitak je prisustvo kao pokazivanje sebe u spoljnoj manifestaciji. Vidjeti: Mark Blitz, *Heidegger's Nietzsche*, The Political Science Reviewer, Volume XXII, 1993, str. 52. i 55.

²³ Temeljna riječ njegova mišljenja (Platonove metafizike), tj. izlaganja bitka bića glasi - Eidos, Idea: izgled u kojem se biće pokazuje kao takvo. Ali izgled je na neki način prisutnost. Heidegger, *Kraj filozofije u zadaća mišljenja*, u: „Kraj filozofije i zadaća mišljenja“, Zagreb, Naprijed, 1996, str. 410.

kao odsustvo, kao „ne-bitak“ („non-being“)²⁴, kao ono što nismo predstavili, kao ono što nismo vidjeli, što nismo čuli, kao ono što nije rečeno, što nije zabilježeno, što nije upamćeno. Prezencija (prisustvo) raskrivajući prikriva (odsutno).

Sama predstava, opažaj, ideja ne „re-prezentira“ ono što predstavlja, niti se ono što se predstavlja do kraja iscrpljuje u predstavi. Istina nije u pojavnosti, u onome kako nam se nešto predstavlja. Mi ne možemo predstaviti (suditi) istinu o svijetu i događajima u svijetu neovisno od vlastitih uslova predstavljanja (prosudivanja).²⁵ Stoga bitak (istina) onoga predstavljenog kroz predstavu ostaje prikriven.

Heidegger kaže da je filozofija, kao metafizika, došla do svoga kraja jer je mislila o bitku na način reprezentativnog mišljenja koje traži istinu u korelaciji između predstave i predstavljenog, egzistencije i esencije, pojma i stvarnosti.²⁶ Metafizika je do sada polazila ili od onog što se predstavlja („physis“ kao produkcija) ili od mišljenja (kao „poiesis“) zaboravljajući pri tome zajednički osnov mišljenja i bitka.²⁷ Parmenid je bio prvi, kaže Heidegger, koji je rekao: „Isto je naime sabiranje (mišljenje) i bitak.“²⁸ To „isto“ mišljenja i bitka otvara pitanje biti identiteta ili mišljenja identiteta kao područja u kojem se čovjek (mišljenje) i bitak stječu.

Istina modernog srpskog nacionalnog bića

Označitelj modernog srpskog nacionalnog identiteta, odnosno bitna refleksivna odredba njegovog bitka, vezana je za konkretan prostor i vrijeme, Kosovo polje 1389. godine. To je vrijeme straha od apokalipse, vjerovanja u neminovnost „dolaska Antikrista“ i „kraja svijeta“.²⁹ Evropa je već imala iskustva «svetih» («krstaških») ratova protiv islama³⁰. Turci

²⁴ Mark Blitz, *Heidegger's Nietzsche*, The Political Science Reviewer, Volume XXII, 1993, str. 65.

²⁵ Mark Blitz, *Heidegger's Nietzsche*, The Political Science Reviewer, Volume XXII, 1993.

²⁶ Vidjeti Chung Chin-Yi, *The Deconstruction Theory of Derrida and Heidegger – A Study*, IRWLE VOL. 6 No. I January 2010, st. 6

²⁷ Vidjeti Chung Chin-Yi, *The Deconstruction Theory of Derrida and Heidegger – A Study*, IRWLE VOL. 6 No. I, januar 2010.

²⁸ Heidegger, *Stav identiteta*, u Heidegger: „Kraj filozofije i zadaća mišljenja“, Zagreb, Naprijed, 1996, st. 287. i 288.

²⁹ Žan Delimo, *Strah na zapadu*, KZNS-Dnevnik, 1987, str. 276. i 277.

³⁰ „Islam je bio shvaćen, ne samo kao oblik paganstva, nego kao fundamentalni neprijatelj kristjanstva, ko sama Antikristova religija.“ Tomaž Mastnak, *Etnično čišćenje*

(Osmanlije) su u 14. st. ozbiljno pritiskali granice onoga što se nazivalo „res publica Christiana“.³¹ U takvom evropskom ozračju dolazi do Bitke na Kosovu, nakon koje je srpska srednjovjekovna država pala pod Otomansku upravu i tako postala kapija ulaska islama u kršćansku Evropu. Za moderno srpsko nacionalno samorazumijevanje Kosovo i Bitka na Kosovu 1389. postaju „slava najvećeg poraza“, tačka na kojoj je „otpočeo novi život srpske nacije“, „najskuplja srpska reč“, „ono sa čime je sve počelo i čime će sve završiti“, „kolektivna trauma“³² koja je bitno odredila i još uvijek određuje sudbinu srpskog naroda.³³

Za sam događaj (Bitku na Kosovu) smatraju historičari „nema pouzdanih historijskih podataka“, niti se samoj bici može dati veliki historijski značaj kao što je to dobila njegova „mitska interpretacija“.³⁴ Kosovska „mitopoetska kreacija“³⁵ modernog srpskog nacionalnog identiteta započela je u 15. st. na „usmenoj folklornoj tradiciji, epskoj

kot temelj Europe, u: Denz Hay, „Europa rojstvo ideje“, Sophia 4/95, Ljubljana, 1995, str. 144.

³¹ Denz Hay, *Europa rojstvo ideje*, Sophia 4/95, Ljubljana, 1995, str. 68.

³² Matija Bećković, *Kosovo – najskuplja srpska reč*, Valjevo, 1989, internetsko izdanje: <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html>.

³³ Značaj Kosova za srpski narod sažeto je izrazio Nebojša Pavković: „Srbija je u Kosovu i Kosovo je u Srbiji. Srpski korijeni su na Kosovu, i sve što je povezano sa Srbima u prošlosti kroz vijekove je ovdje. Svaki Srbin je intimno povezan sa Kosovom.” Nebojša Pavković, *War in Europe: Interview with Nebojska Pavkovic*, u Perter B. Lugar, „The history and effect of the Kosovo Polje mythology”, Fort Leavenworth, Kansas, 2005, str. 81.

³⁴ „Historija kosovskog mita je kontradiktorna. Mada je to realan i značajan događaj na srpskom historijskom kalendaru, detalji bitke u najmanju ruku su nejasni. Historičari, naučnici, religijski lideri i političari su studirali bitku naširoko, ali je čak ostalo nejasno ko je ustvari pobijedio, ako je pobjednika uopće i bilo. Mit koji je nastao iz bitke 1389. godine zamijenio je realan događaj, učinivši ga nebitnim za mnoge koji vjeruju u mitologiju”, Perter B. Lugar, *The history and effect of the Kosovo Polje mythology*, Fort Leavenworth, Kansas, 2005, str. 12.

³⁵ Većina autora interpretaciju Bitke na Kosovu kroz folklor, epsku poeziju, književnost podvode pod kategoriju mitske ili mitskopoetske kreacije, a da pri tome, sem nekih rijetkih izuzetaka, ne definišu specifičnosti i karakteristike mita i mitskopoetske kreacije. Bandić kaže: “Pod kosovskim mitom podrazumeva se skup tvorevina narodne književnosti posvećenih Kosovskom boju, koji se odigrao u 14. veku i koji je imao nemešljiv uticaj na dalju sudbinu srpskog naroda.” Dušan Bandić, *Narodno pravoslavlje*”, Beograd, Biblioteka XX vek, 2010, str. 25. Bieber navodi da je „bitka na Kosovu 28. juna 1389. naročito u kasnom 19. st. postala fundamentalni mitski nacionalni momenat prošlosti.” Vidjet: Florian Bieber, *Nationalist mobilization and Stories of Serb Suffering*, *Rethinking history* 6:1, 2002, str. 95. Gordan Đerić navodi da je „kosovski mit, pored svetosavskog, osnovni srpski mit”. Gordan Đerić, *Prvo lice množine*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, Filip Višnjić, 2005, str. 15.

poeziji i književnosti“, da bi svoj vrhunac dostigla u 19. st. pod bitnim utjecajem Vuka Karadžića i P. P. Njegoša, kao i Srpske pravoslavne crkve.³⁶ Kosovski mitski narativ postaje u 19. st. osnovna odrednica samosvijesti srpskog nacionalnog duha i osnovni interpretativni okvir nacionalnog samorazumijevanja.³⁷ Kosovske refleksivne odredbe modernog srpskog nacionalnog identiteta definitivno su dobile mitske forme. Razumijevanje mita tako postaje pretpostavka razumijevanja srpske mitskopoetske interpretacije Bitke na Kosovu, kao bitnog označioca modernog srpskog nacionalnog bića.

Mit

Mit kao i jezik, religija te umjetnost je „simbolička forma“ ispoljavanja ljudskog duha (ljudske misli). Jezik i mit su najstarije simboličke forme ljudskog duha. Ljudski duh kroz simboličke forme (jezik, mit, umjetnost), odnosno simboličke forme kroz ljudski duh, kreiraju ljudsku stvarnost i samog čovjeka³⁸

U općem smislu „mit je priča o nečemu“ („story about“).³⁹ Bart definira mit kao „tip govora“ („type of speech“), kao „sistem komunikacije“ („system of communication“) „koja je poruka“ („message“)⁴⁰. Mit nije definiran objektom poruke (sadržaj), nego načinom na koji se poruka iznosi (forma). Odnos forme i sadržaja, odnos oznake i označenog kod mita nije odnos jednakosti (equality), nego odnos ekvivalentnosti (equivalence).

Mit kao priča (govor) izražava se putem znakova koje proučava semiologija. Osnovna jedinica semiološkog sistema je „znak“ („sign“), koji se sastoji od „oznake“ („signifier“) i „označenog“ („signified“). Mit je specifičan tip semiološkog sistema. To je semiološki sistem drugog reda („second order system“), koji se zasniva na semiološkom sistemu

³⁶ Perter B. Lugar, *The history and effect of the Kosovo Polje mythology*, Fort Leavenworth, Kansas, 2005, str. 25–42.

³⁷ Naravno, to ne znači da je kosovski mit bio i jeste jedini označilac srpskog nacionalnog identiteta. Paralelno sa njim postoje drugačiji označioc koji su afirmirali i afirmiraju između ostalih Tucović, Marković, Đinđić, Jovanović, ali koji gotovo nikada nisu imali većinsku podršku u srpskom narodu.

³⁸ Vidjeti: Ernst Cassirer, *Language and myth*, New York, Dover Publication INC, 1946.

³⁹ „Mit je priča ('story'), priča o nečemu, o bogovima i herojima, o stvaranju svijeta, bilo kao legende ili narodne priče.“ „Sve teorije u ovoj knjizi smatraju mit pričom.“ Robert A. Segal, *Myth A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2004, str. 4. i 5.

⁴⁰ Roland Barthes, *Mythologies*, New York, The Noonday Press, 1957, str. 107.

prvoga reda („first order system“).⁴¹ Bitka na Kosovu kao semiološki „sistem prvoga reda“ postaje predmet mitske obrade (semiološki sistem drugog reda). Tako „znak“ (oznaka i označeno) prvog reda (samo događanje bitke) postaju „označilac“ semiološkog sistema drugog reda (mitska obrada), koje mu daje novo mitsko značenje („označeno“). Mitski „označilac“ je tako ambigvitetan. U isto vrijeme ima i značenje i formu („oznaku“ i „označeno“) prvog reda. Odnos sadržaja i forme je ustvari odnos deformacije. Odnos deformacije kao odnos nove mitske signifikacije određen je intencijom mita koja nikada nije slučajna. Intencija mita je kompenzatorska. Njome se obnavlja, ali i deformira neki prošli (traumatski) događaj na način sublimiranja traume. Mit ne reprezentira realnost nego je određuje („mode of signification“) na način nekog performativnog akta. U tome se ogleda dvostrukost mita. „Mit krade značenje za novo značenje“.⁴² Claude Levi-Strauss kaže: „Mit je govor, ali govor koji radi na veoma visokom nivou, i na kojem smisao uspijeva, ako se tako može reći, da se odlijepi (uzleti) od lingvističkog temelja na kojem je nastao.“⁴³

Mitski „označilac“ stoga uvijek ima mogućnost da referira na dvostruka značenja (označena), koja se isprepliću. Ako se kritikuje značenje (označeno) drugog reda (mitsko značenje), onda se uvijek ima mogućnost da se kao predmet kritike pojavi značenje prvoga reda (sam događaj bez mitske obrade). Ako se kritizira mitska instrumentalizacija Kosovske bitke kao legitimacije za etnička čišćenja i zločine, onda se pod predmet kritike može podvesti označeno prvog reda, stvarne žrtve na Kosovu polju koje su pale u odbrani srpstva (hrišćanstva).

Jedan historijski događaj se mitskom obradom transformira u univerzalan događaj. Esencija mita postaje bezvremena. Na mjesto historijskih junaka (učesnika) dolaze novi junaci, koji prenose specifične ideologijske poruke suvremenosti. U mitu su isprepleteni prošlost, sadašnjost i budućnost. „Prošlost se osuvremenjuje“, kao što se „sadašnjost historizira“⁴⁴ po principima samog mita, odnosno njegove ideologizirane poruke. Mitom se retroaktivno modelira (osuvremenjuje) prošlost i tako modelirana funkcionalizira (historizira) u sadašnjosti.

⁴¹ Isto, str. 113.

⁴² Roland Barthes, *Mythologies*, New York, The Noonday Press, 1957, str. 124.

⁴³ Claude Levi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Zagreb, Stvarnost, str. 218.

⁴⁴ Vidjeti: Florian Bieber, *Nationalist mobilization and Stories of Serb Suffering*, *Rethinking history* 6:1, 2002.

Malinovski kaže da je osnovna funkcija svakog mita da pomiri čovjeka sa neugodnim događajima iz prošlosti.⁴⁵ Mitsko objašnjenje prošlih događaja (traume) ima iscjeliteljsku (kompenzacijsku) funkciju⁴⁶, odnosno „mit je uvijek neka potraga za izgubljenim vremenom“.⁴⁷

„Propast srpskog carstva“

Suštinu srpske kosovske mitopoetike izražava pjesma „Propast srpskog carstva“.⁴⁸ Ova pjesma je mitskopoetska refleksija Kosovske bitke, kao esencijalne odredbe srpskog nacionalnog bića. Spajajući svetosavski sa kosovskim mitom, „nacionaliziranjem hrišćanstva“ i „teologiziranjem nacije“⁴⁹ pjesma „Propast srpskog carstva“ je postala mitski označilac duha srpskog naroda. Prve varijante pjesme pojavile su se sredinom 18. i početkom 19. st., „a Vuk Karadžić ju je zapisao u sadašnjem obliku sredinom 19. veka“,⁵⁰ upravo u vrijeme procvata srpskog nacionalnog pokreta.

⁴⁵ Robert A. Segal, *Myth A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2004, str. 126

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Claude Levi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Zagreb, Stvarnost, str. 211.

⁴⁸ Gordan Đerić kaže da „prema većini autora, ova pesma je tematski okvir za analizu kosovskog mita; štaviše, u literaturi se neretko srpski nacionalni mit svodi na korpus motiva pesme 'Propast srpskog carstva'“. Vidjeti: Gordan Đerić, *Prvo lice množine*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, 2005, str. 23. Dušan Bandić kaže da „samo središte mita predstavlja pesma 'Propast srpskog carstva'“. Vidjeti: Dušan Bandić, *Narodno pravoslavlje*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2010, str. 25.

⁴⁹ Đerić navodi Bogoslava Zjelinskog koji je, „fokusirajući se upravo na ključne ideje i motive kosovskog predanja prema navedenoj pesmi“, naveo da je „specifičnost nacionalnog mita Srba što spaja dva kulta, 'visoki' i 'niski' (svetosavski i kosovski), od kojih prvi određuje kao 'religijski', a drugi kao 'folklorni.'“ Vidjeti: Gordan Đerić, *Prvo lice množine*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, 2005, str. 23.

⁵⁰ Gordan Đerić, *Prvo lice množine*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, 2005, str. 22.

“Pesmu 'Propast srpskog carstva' čuo je Lukijan Mušicki na nekom vašaru kod manastira Šišatovca od nepoznate slepice iz Grgurevca. Kao u kakvoj biblijskoj legendi, ne zna se ni ime, ni godine, ni poreklo slepe žene, kod koje je Stefan, đakon šišatovačkog arhimandrita, našao i zapisao početak kosovske epopeje. Zna se da bezimena slepa žena nije znala značenja reči koje je čuvala i pevala. Tako smo tek 1817. posle oba srpska ustanka, dobili pesmu koja je naknadno zauzela svoje mesto na početku srpske Ilijade.” Vidjeti: Matija Bečković, *Kosovo – najskuplja srpska reč*, Valjevo, 1989, internetsko izdanje: <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html>.

Pjesma „Propast srpskog carstva“ može se podijeliti na osam dijelova koji stoje u određenom logičkom odnosu i koji čine strukturu mitskog semiološkog sistema koja na specifičan način „modificira“ sam događaj, (samo)identificirajući referent vlastite poruke.

Prvi element može se nazvati „epifanija“ ili „bogoavljenje“⁵¹ i nalazi se u obliku božanske poruke, koja je stigla na Vidovdan⁵² i koju nosi Bogorodica.⁵³

„Poletio soko ptica siva
I od Svetinje i od Jerusalima
I on nosu tice lastavicu.
To ne bio soko ptica siva,
Veće bio svetitelj Ilija;
On ne nosi tice lastavice,
Veće knjige od Bogorodice.
Spušta knjigu caru na koleno
Sama knjiga caru besedila“⁵⁴

Drugi dio je *dilema* cara Lazara koja je sadržana u poruci u obliku pitanja „sub species aeternitatis“.⁵⁵

⁵¹ „Bogoavljenje, dan kada se otvaraju nebesa i objavljuje istina o dolasku Sina Božijeg na zemlju.” Vidjeti: Ivan Čolović, *Vidovdan, identity Day*, Republika, februar 2010, str. 1–28.

⁵² Vidovdan je „Dan kada se sve vidi. To je dan kada se vidi 'ko je vera, a ko nevera', odnosno dan kada srpska nacionalna istorija pregledava.” Vidjeti: Ivan Čolović, *Vidovdan, identity Day*, Republika, februar 2010.

⁵³ Iz „Jerusalima, od Apostola, tj. od Samoga Hrista i Duha Svetoga, na Kosovo dolazi Prorok Božji Ilija, i on nosi 'Knjigu' od Bogorodice, tj. od same Apostolske Crkve sa Siona, jer je poznato da je Bogorodica oduvek shvatana kao simbol Crkve Hristove.” Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), „Kosovski zaveti”**,

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁵⁴ Vidjeti: *Kosovski ciklus: Propast srpskog carstva*, <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=590.0>.

⁵⁵ „I ovde sada, na Kosovu, ističe se Jevanđelje pred kneza Lazara i Srpski narod: da se u kritičnom momentu svog života u istoriji opredele i učine presudni izbor, kojim se posvedočava ljudska sloboda i samoodgovornost pred Bogom, pred sobom i pred svetom: koje će 'carstvo' izabrati? Hoće li život ili smrt? Svetlost ili tamu? Dobro ili zlo? Tačno onako kako je Bog postavio pitanje pred Stari Izrailj: 'Evo, dao sam preda te život i smrt, dobro i zlo, blagoslov i prokletstvo, pa izaberi...'“ (5Mojs.30,15-19). Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), „Kosovski zaveti”**,

„Care Lazo čestito koleno!
„Kome ćeš se privoleti carstvu?
Ili voliš carstvu nebeskome,
Ili voliš carstvu zemaljskome?
Ako voliš carstvu zemaljskome,
sedlaj konje, priteži kolane,
Vitezovi sablje pripasujete,
Pa u Turke juriš učinite,
Sva će Turska izginuti vojska;
Ako l voliš carstvu nebeskome,
A ti sakroj na Kosovu crkvu,
Ne vodi joj temelj od mermera;
Već od čiste svile i skerleta,
Pa pričesti i naredi vojsku;
Sva će tvoja izginuti vojska,
Ti ćeš, kneže, njome poginuti’ ‘.
A kad care saslušao reči,
Misli care misli svakojake:
Mili Bože, što ću i kako ću?
Kome ću se privoliti carstvu?
Da li ću carstvu nebeskome?
da li ću carstvu zemaljskome.“⁵⁶

Treći dio je *odluka*, odnosno opredjeljenje cara Lazara za „carstvo nebesko“ umjesto za „carstvo zemaljsko“. Odabirom „carstva nebeskog“ cara Lazara srpski narod je preuzeo ulogu žrtve i mučenika na zemlji zaradi nebeske nagrade.

„Zemaljsko je za malena carstvo,
A nebesko u vek i doveka
Car volede carstvu nebeskome
A nego li carstvu zemaljskome“⁵⁷

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁵⁶ Vidjeti: *Kosovski ciklus: Propast srpskog carstva*,
<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=590.0>.

⁵⁷ Vidjeti: *Kosovski ciklus: Propast srpskog carstva*,
<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=590.0>.

Četvrti element je izgradnja *crkve*, kao simbola nebeskog na zemlji. Mjesto stradanja (žrtve) srpskog naroda je „parusija“, znak Božijeg prisustva, vrata nebeskoga na zemlji i najava „ponovnog dolaska Isusa“ („Second coming of Christ“).⁵⁸

„Pa sakroji na Kosovu crkvu,
Ne vodi joj temelj od mermera,
Već od čiste svile i skerleta,
Pa doziva Srpskog patrijarha,
I dvanaest velikih vladika,
Te pričesti i naredi vojsku.“⁵⁹

Peti dio je *bitka* kojom se veliča srpsko junaštvo i najavljuje mogućnost zemaljske pobjede.

„Istom kneže naredio vojsku
na Kosovo udariše Turci.
Mače vojsku Bogdan Juže stari
s devet sina, devet Jugovića,
kako devet sivi sokolova:
u svakog je devet iljad' vojske,
a u Juga dvanaest iljada,
pa se biše i sekoše s Turci,
sedam paša biše i ubiše;
kad osmoga biti započese,
al' pogibe Bogdan Juže stari,
i izgibe devet Jugovića,
kako devet sivi sokolova,
i njiova sva izgibe vojska.
Makoš' vojsku tri Mrnjavčevića:
ban Uglješa i vojvoda Gojko
i sa njime Vukašine kralje:
u svakoga triest iljad' vojske,
pa se biše i sekoše s Turci,

⁵⁸ „Gdje su pali tu se zemlja u nebo pretvorila, gdje počivaju tu je sveto mjesto, jer su mučenici za božansku pravdu.” Vidjeti: Justin Popović, *Vidovdanska etika*, <http://www.pecat.co.rs/2011/06/justin-popovic-vidovdanska-etika/>.

⁵⁹ Vidjeti: *Kosovski ciklus: Propast srpskog carstva*, <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=590.0>.

osam paša biše i ubiše,
devetoga biti započese,
pogiboše dva Mrnjavčevića,
ban Uglješa i vojvoda Gojko,
Vukašin je grdni rana dop'o,
njega Turci s konjma pregaziše,
i njiova sva izgibe vojska.
Maše vojsku erceže Stepane:
U ercega mloga silna vojska,
mloga vojska, šezdeset iljada,
te se biše i sekoše s Turci,
deset paša biše i ubiše:
desetoga biti započese,
al' pogibe erceže Stepane,
i njegova sva izgibe vojska.
Mače vojsku Srpski knez Lazare:
u Laze je silni Srbalj bio,
sedamdeset i sedam iljada,
pa razgone po Kosovu Turke,
ne dadu se ni gledati Turkom,
da kamoli bojak biti s Turci!“⁶⁰

Šesti dio je *izdaja* koja obrazlaže zemaljske razloge poraza. I pored toga što se opredjeljenjem cara Lazara za „nebesku državu“ izabralo zemaljsko žrtvovanje (stradanje) mitskopoetskom označiocu su, pored nebeskih, bili potrebni i zemaljski razlozi poraza. Tek izdaja Vuka Brankovića poraz na Kosovu čini mogućim.

„Bog ubio Vuka Brankovića!
On izdade tasta na Kosovu.“

Sedmi dio predstavlja *poraz* srpske vojske kojim započinje viševjekovna turska okupacija.

„Tada Lazu nadvladaše Turci,
I pogibe Srpski knez Lazare,
I njegova sva izgibe vojska,

⁶⁰ Isto.

Sedamdeset i sedam iljada“.⁶¹

Osmi dio je *posvećenje* samog događanja i mjesta događanja, kojim je zemaljsko postalo nebesko, odnosno „Bogu pristupačno“.

„Sve je sveto i čestito bilo
I milome Bogu pristupačno.“⁶²

Ovakvom mitskopoetskom artikulacijom Kosovske bitke u pjesmi „Propast srpskog carstva“ provedena je u prvom redu hristijanizacija samog događaja, u okviru koje glavni mitski označioc – *bogojavljenje, dilema, odluka, crkva, bitka, izdaja, poraz, posvećenje* – dobijaju značenje „sub species aeternitatis“. Kosovska tragedija postaje „kosovski zavjet“, „svetolazarevski zavjet“ koji se ostavlja u amanet narednim generacijama s kojim će se radati, s kojim će trajati i s kojim će umrijeti. Bitka na Kosovu postaje neka vrsta „Imitati Christi“, gdje ulogu Krista preuzima srpski narod. Pogibija cara Lazara i njegovih vojnika se tumači kao pogibija cijelog srpskog naroda kao mučenika opredijeljenog za „nebesku državu“. Kosovo postaje srpska golgota, ali i mjesto vaskrsenja i duhovne obnove. Bitka na Kosovu tako postaje hristijanizirana svetinja nacionalnog identiteta ili „Identity Day“ srpskog naroda.⁶³

Kao semiološki sistem drugog reda mitskopoetska „obrada“ Bitke na Kosovu, sadržana u pjesmi „Propast srpskog carstva“ ima dvojni funkciju. S jedne strane, mitskopoetskom hristijanizacijom Kosovske bitke stiže se duhovno-religijski horizont njene interpretacije. S druge strane, mitska „obrada“ ima prije svega kompenzacijski zadatak. Nacionalna tragedija (trauma) srpskog naroda „mitskom sublimacijom“, legitimiranom (zaodjenutom) hrišćanskom dogmatikom, motiviranom „psihologijom samoodržanja“, postaje sredstvo „unutarnje odbrane“ kojom se trauma želi prevladati. Odstupanje od historijske osnove pjesnički se pravda:

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ Vidjeti: Ivan Čolović, *Vidovdan, Identity Day – Kosovski boj i dalje traje*, Republika, februar 2010. 1–28.

„Istina je najgora utjeha,
Zato smo se s njome posvađali,
Zato smo se od nje udaljili,

Strano li je ginuti za poraz.“⁶⁴

Analizom odnosa ovih strukturalnih elemenata hristijanizirane mitskopoetske signifikacije Kosovske bitke sadržanih u pjesmi „Propast srpskog carstva“ pokušat ćemo otkriti njegovu logičku strukturu i temeljne logičke kategorije koje predstavljaju esenciju srpske nacionalne samosvijesti. Pošto je riječ o mitskopoetskoj refleksiji srpskog nacionalnog duha, ove kategorije refleksije na način „vječnog vraćanja istog“ („Eternal Return of the Same“) uslovljavaju tumačenje prošlosti, ali i ideje, želje sadašnjosti i budućnosti srpskog naroda.

Bitne odrednice pjesme „Propast srpskog carstva“

Svođenjem ovih osam elemenata mitskopoetske signifikacije Bitke na Kosovu sadržanih u pjesmi „Propast srpskog carstva“ na njihova bitna onto-logička određenja dolazi se do tri osnovna elementa. Analizom logičkih odnosa ta tri elementa pokušat ćemo doći do suštine njihova značenja koje se hristijaniziranom mitskopoetskom sintagmatskom i paradigmskom „obradom“ pokušalo prikriti.

Prvi element je *poraz* (žrtva), koji se sastoji od *bitke*, *izdaje* i *poraza*. Drugi element je *carstvo nebesko*, koji se sastoji od *bogojavljenja*, *dileme*, *odluke* i *crkve*. Treći element je *povratak* (*second coming*) koji je najavljen u *posvećenju*. Ova tri elementa na fenomenološkom planu odgovaraju temeljnim kategorijama kršćanskog učenja o žrtvovanju, uskrsnuću i eshatologiji ponovnog dolaska. No, ova hristijanizirana fenomenologija bitnih strukturalnih elemenata pjesme „Propast srpskog carstva“ je mitskopoetskom „obradom“ nacionalizirana i stavljena u latentnu „kompenzatorsku“ funkciju mita.

Mada sama pjesma počinje *bogojavljenjem*, odnosno otvaranjem transcendentnog (hristijaniziranog) horizonta iz kojeg se želi utemeljiti logika svih dešavanja, ipak je prvi element od kojeg je sve počelo – *poraz*. Poraz na Kosovu polju 1389. godine svakako je jedna od najvećih tragedija srpskog naroda kojom započinje pet stotina godina okupacije

⁶⁴ Matija Bečković: *Četiri pesme: Lelek meni (odlomci)*,
<http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html>.

srednjovjekovne srpske države, pet stotina godina patnje i stradanja, vazalstva i poniženja.⁶⁵ On se može izraziti logičkim kategorijama negacije, ne-bitka, ništa, a na nivou kolektivne svijesti kao doživljaj potpunog nestanka srpstva.⁶⁶ Taj realitet (realno) srpska nacionalna samosvijest nije prihvatila. Da bi se sačuvalo elementarno samopoštovanje, da bi se „održalo i izdržalo“, moralo se tom porazu, koji nije bio samo fizički nego i duhovni i kulturni, dati dodatni smisao.⁶⁷ Zato se na nivou nacionalne samosvijesti morala izboriti nova pozicija koja će cijelom događaju dati novo značenje. I, zaista, narod se „održao i sve izdržao“ zahvaljujući Kosovu (kosovskoj mitopoetici) i *crkvi* kao zemaljskom simbolu „carstva nebeskog“. Hristijaniziranom mitskopoetskom „obradom“ poraza na Kosovu *poraz* postaje svesrpsko žrtvovanje za „nebesku državu“. To više nije bila samo bitka između Srba i Osmanlija, nego bitka između hrišćanstva i islama, Krista i Antikrista, Dobra i Zla. Tako Kosovo postaje „srpska golgota“, „srpsko raspeće“, a sve što je na Kosovu izginulo postaje bezvremena žrtva:

„Što je Kosovo no žrtvena porta,
Đe je svako od nas poginuo,
Davno prije no što se rodio.“⁶⁸

No, ova „hristijanizacija“ Kosovske bitke odvija se u sklopu njene mitskopoetske artikulacije. Mit je definiran svojom intencijom, a intencija je mita da dovede do pomirenja sa neugodnim životnim događajem, do pomirenja sa traumom. U odnosu na traumatski događaj, mit ima

⁶⁵ „Čiji ste vi, mali Srbi? Mi smo telo od tela, i kost od kosti, i duh od duha onoga naroda, koji je posle Kosova živeo na svom ognjištu bez slobode, u svojoj zemlji pod tuđinom, bez zemaljskog carstva i bez zemaljskog sjaja; onoga naroda koji je putovao kroz pustinju ropstva bez svoga Mojsija.“ Sv. episkop Nikolaj Velimirović: *Kosovo i Vidovdan*, internetsko izdanje: <http://www.rastko.rs/kosovo/duhovnost/nvelimirovic-kosovo.html>.

⁶⁶ „Na Kosovu je – uslovno rečeno – ostalo sve ono što je kod Srba najbolje, najvrednije. Srpski vladar je, dakle, ceo srpski narod poveo ka carstvu nebeskom.“ Dušan Bandić, *Narodno pravoslavlje*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2010, str. 26.

⁶⁷ „I zaista narod se održao i sve izdržao, blagodareći Kosovu i crkvi. Crkva mu je bila tumač *Kosova*, a *Kosovo* tumač svega što se dogodilo pre i posle propasti zemaljskog carstva srpskog. Pomoću ta dva verna tumača, narod je shvatio suštinu slobode.“ Nikolaj Velimirović, *Kosovo i Vidovdan*, internetsko izdanje: <http://www.rastko.rs/kosovo/duhovnost/nvelimirovic-kosovo.html>.

⁶⁸ Matija Bećković, *Kosovo-najskuplja srpska reč*, Valjevo, 1989, internetsko izdanje, <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html>.

iscjeliteljsku, pomirujuću, kompenzatorsku funkciju. No, mitskopoetska kompenzirajuća „obrada“ Kosovske bitke ne vrši se na samom događaju kao traumi (*poraz*), nego na njegovoj „hristijaniziranoj“ interpretaciji (*žrtva*). Samo događanje Kosovske bitke kao *poraza*, kao stradanja, kolektivne sramote i poniženja nisu dostupni kompenzatorskoj (iscjeliteljskoj) mitskoj signifikaciji, nego „hristijaniziranoj“ interpretaciji žrtvovanja srpskog naroda za „nebesku državu“. Kompenzatorska mitizacija Kosovske bitke tako postaje semiološki sistem trećeg reda, koji se vrši na „hristijaniziranoj“ interpretaciji (semiološki sistem drugog reda) Kosovske bitke – *poraza*, kao semiološkog sistema prvog reda. Sam događaj (semiološki sistem prvog reda), kao trauma, kao stradanje, patnja i poniženje nije neposredno dostupan kompenzatorsko-iscjeliteljskoj „obradi“ mita. Trauma se može neposredno izraziti samo u „hristijaniziranoj“ interpretaciji koja nema iscjeliteljsku funkciju, nego samom događaju daje transcendentalnu dimenziju i viši smisao *sub specias aeternitatis*. U okviru „hristijanizirane“ interpretacije *poraz*, stid, patnja i poniženje dobijaju novo značenje, značenje svjesnog nacionalnog opredjeljenja za žrtvovanje zaradi „nebeske nagrade“. No, „nebeska država“ je ono što još nije, a treba biti. To je odloženo „iscjeljenje“. Trauma kao žrtva se može tako samo *sub specias aeternitatis* kompenzirati. Stoga trauma u formi žrtve iskazuje neurotske simptome. Ti simptomi su vidljivi u mitskopoetskoj strukturi pjesme „Propast srpskog carstva“ u okviru koje između dva nivoa paradigmatičke semantičke strukture pojedinih kategorija nema ekvivalencije. Ako je žrtva svjesno izabrana, onda ne trebaju zemaljski razlozi žrtvovanja. Tačno je da u hristijaniziranoj interpretaciji Kosovske bitke ne trebaju zemaljski razlozi žrtvovanja za „carstvo nebesko“, ali trebaju zemaljski razlozi poraza, patnje, sramote i poniženja. Zato trauma kroz mitskopoetsku „obradu“ traži „sekularizirani“ oblik iscjeljenja koji će se uklopiti u „hristijaniziranu“ interpretaciju događaja. Kolektivni osjećaj stida, poniženja i patnje ne samo zbog poraza nego i zbog vazalskog odnosa i islamizacije jednog dijela srpskog (hrišćanskog) stanovništva projiciran je u hristijaniziranu interpretaciju zemaljskog izdajice srpskog naroda koji je kriv za *poraz* na Kosovu polju:

„Bog ubio Vuka Brankovića!
On izdade tasta na Kosovu.“⁶⁹

⁶⁹ *Kosovski ciklus: Propast srpskog carstva*,
<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=590.0>.

Vuk Branković kao Juda Iškariotski tako postaje „neurotski simptom srpske kosovske traume“ (*poraz*) koji se u hristijaniziranoj (nebeskoj) interpretaciji Bitke na Kosovu („Propast srpskog carstva“) ne može racionalno prevladati.

Drugi element pjesme „Propast srpskog carstva“ nazvali smo „carstvo nebesko“ u okviru kojeg se nalaze elementi: *bogojavljenje, dilema, odluka* i *crkva*, te kao takav predstavlja antitezu prvom elementu (*porazu*). Ako se prvi element mogao izraziti logičkim kategorijama negacije, ne-bitka, ništa, onda se ovaj drugi element izražava logičkom kategorijom afirmacije bitka, ali hristijaniziranog transcendentalnog, metafizičkog bitka („carstva nebeskog“). Poraz, patnja i poniženje sa kojima se srpska kolektivna samosvijest nije mirila bili su osnovni motivirajući faktor da se unutar te kolektivne samosvijesti izbori nova metodička pozicija („nebesko carstvo“) sa koje će se hristijaniziranom mitskopoetskom „obradom“ dati novi smisao i značenje samoj Bici na Kosovu.⁷⁰ Sa ove tačke unutar srpske nacionalne samosvijesti Kosovo postaje Sion, mjestom ukazanja. Zemaljski se događaj vezao za nebesko i dobija nebeske refleksije. Umiranje na Kosovu i za Kosovo postaje žrtvovanje za „nebesku državu“, da bi se u njoj vječno živjelo. Tek umiranjem za nebesku pravdu može se izboriti uskrsnuće.⁷¹

Mada je „carstvo nebesko“ (*bogojavljenje, dilema, odluka* i *crkva*) smješteno na početak pjesme, ono je ustvari negacija (*determinatio negatio est*) *poraza (bitka, izdaja, poraz)* i kao takva predstavlja logičku osnovu ili refleksivnu odredbu *razlike* kojom se naknadno iz hristijanizirane perspektive „carstva nebeskog“ pokušava racionalizirati (prevladati) sam događaj (*poraz*). Opredjeljenje cara Lazara za „nebesko carstvo“ je naknadno hristijanizirano refleksivno samoodređenje kojim se

⁷⁰ U skladu sa tom novom pozicijom „Kosovo nije mjesto gdje se odigrala bitka, već Sion, mjesto ukazanja, stajna tačka sa koje smo krenuli uvis i pokazali sposobnost da povjerujemo u nešto veliko i važnije od nas.“ Matija Bećković, *Kosovo – najskuplja srpska reč*, Valjevo, 1989, internetsko izdanje: <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html>. „Naša se narodna duša kroz kosovski podvig venčala sa nebeskom pravdom. U ime celog naroda čestiti knez se privoleo Carstvu nebeskom. I mi smo jednom za svagda izabrali nebesku pravdu za narodni ideal i postali njena dragovoljna žrtva.“ Justin Popović, *Vidovdanska etika*, Pečat, internetski portal *Slobodne Srbije*, <http://www.pecat.co.rs/2011/06/justin-popovic-vidovdanska-etika/>.

⁷¹ „Vaskrsenja ne biva bez smrti, ali smrti za nebesku pravdu, nebesku istinu.“ Vidjeti: Justin Popović, *Vidovdanska etika*, Pečat, internetski portal *Slobodne Srbije*, <http://www.pecat.co.rs/2011/06/justin-popovic-vidovdanska-etika/>.

poraz, patnje i stradanja srpskog naroda podvode pod određenje „žrtve“ zarad „carstva nebeskog“ i vaskrsenja. Izgradnja crkve je izgradnja nebeskih vrata na zemlji, parusija, znak Božijeg prisustva, u kojoj se kroz liturgiju i rituale otkriva eshatološka realnost i najavljuje skori „ponovni dolazak Hrista“.

Treći strukturalni element pjesme „Propast srpskog carstva“ trebao bi, u nekoj hegelovskoj tradiciji koju ovdje pokušavamo slijediti, biti prevladavanje razlike (suprotnosti), odnosno sinteza prva dva elementa. Ako je prvi element, logički izražen kao negacija „carstva zemaljskog“, ne-bitak, ništa srpskog nacionalnog bitka, u formi Osmanlija, islama, muslimana, poturica, Vuka Brankovića⁷², a drugi element idealiteta hristijaniziranog bitka („carstvo nebesko“), koji još nije, a treba biti, onda bi treći element trebao biti, u skladu sa hrišćanskim eshatološkim učenjem, ostvarenje „carstva nebeskog“ u obliku strašnog suda, uskrsnuća i vječnog onostranog života.⁷³ Trećim elementom bi se, dakle, trebala prevladati opreka prva dva elementa u formi hrišćanskog eshatološkog učenja o spasenju. Time što je rečeno da je na Kosovu polju nakon bitke:

„Sve je sveto i čestito bilo
I milome Bogu pristupačno“⁷⁴

time je od Boga prihvaćena srpska nacionalna žrtva „carstva zemaljskog“ i data garancija da dolazi vrijeme „kada će mrtvi čuti glas sina Božijeg i oni koji ga čuju će ustati“.⁷⁵ To bi značilo *vaskrsenje* srpskog naroda i vječan život u „carstvu nebeskom“. No, da li bi se time prevladale traume zemaljskog poraza na Kosovu polju i višestoljetne patnje i poniženja srpskog naroda nakon Kosova?

⁷² “Srpski mitski izdajnik kojim se pravda poraz na Kosovu, ali još važnije ima ideološko-političku funkciju da se spreči prelazak na islam, što se izjednačavalo sa izdajom.” Vidjeti: Gordana Đerić, *Prvo lice množine*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, 2005.

⁷³ U hrišćanskoj tradiciji „eshatologija je učenje o 'posljednjim stvarima', vjerovanje u kraj historije, teodiceju, uskrsnuće mrtvih, posljednji sud i mesijanističku eru.” Vidjeti: Encyclopedia Britannica, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/192308/eschatology>.

⁷⁴ Vidjeti: *Kosovski ciklus: Propast srpskog carstva*, <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=590.0>.

⁷⁵ Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, *Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), Kosovski zaveti*, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

Ne treba zaboraviti da je pjesma „Propast srpskog carstva“ samo hristijanizirana mitskopoetska signifikacija Bitke na Kosovu (hristijanizacija nacionalnog mita i mitsko nacionaliziranje hrišćanstva). Osnovno pitanje jeste da li hrišćansko učenje o idealitetu „nebeske države“ i njegovom ostvarenju kroz uskrsnuće i vječan onostrani život mogu zadovoljiti osnovnu funkciju mita, odnosno dovesti do „pomirenja“ srpskog naroda sa kosovskom *realnošću*.

Malinovski kaže da između mita i stvarnosti uvijek postoji dvostruka veza: „čovjekovo pragmatičko interesovanje za izvesne vidove spoljnog sveta i njegova potreba da pomoću magije dopuni racionalnu i empirijsku kontrolu nad izvesnim pojavama“.⁷⁶ Osnovna funkcija mita je da „ojača tradiciju i da joj da veću važnost i istakne prestiž, otkrivajući u višoj, boljoj, natprirodnoj stvarnosti prošla događanja“.⁷⁷ Da li hrišćansko učenje o povijesti spasenja kao povijesti borbe između „civitas Dei i civitas terrena“⁷⁸ koje poraz na Kosovu i višestoljetno stradanje i patnju srpskog naroda tretira kao kolektivno žrtvovanje radi ostvarenja „carstva nebeskog“ uskrsnućem i vječnim onostranim životom može zadovoljiti osnovni zadatak mita da mijenja stvarnost, kako bi je učinio „višom, boljom i natprirodnom“ i na taj način doveo do pomirenja sa njom? Naravno, uz ovu dilemu veže se i pitanje određenja *razlike* između prva dva elementa pjesme „Propast srpskog carstva“ koja se mora prevladati trećim elementom.

Označilac modernog srpskog nacionalnog identiteta, sadržan u mitskopoetskoj predaji („Propast srpskog carstva“) je ne-bitak, totalna negacija srpske srednjovjekovne države i svodenje srpskog „carstva zemaljskog“ na *ništa*. Pošto svako određenje proizvodi svoju razliku, razlika modernog srpskog nacionalnog određenja kao *poraza*, ne-bitka, *ništa* je hristijanizirani idealitet nacionalnog *bitka* („carstvo nebesko“). Prevladavanje *razlike* je nebesko *uskrsnuće* srpskog naroda. No, sama *razlika* nije jednoznačno određena, pa samim tim ni njeno prevladavanje kao *uskrsnuće* nije jednoznačno određeno, nego je ovisna o odnosu svetog i svjetovnog, onostranog i ovostranog, „nebeske i zemaljske države“.

⁷⁶ Branislav Malinovski: *Magija, nauka i religija*, Beograd, Prosveta, 1971, str. 125.

⁷⁷ Isto, str. 126.

⁷⁸ Lowith u Augustinovom obzorju navodi da je “pravo događanje u povijesti, koja je univerzalna, budući da je vodi jedan jedini bog prema jednom cilju, jeste borba između civitas Dei i civitas terrena.” Karl Lowith, *Svjetska povijest i događanje spasa*, Zagreb, Sarajevo, August Cesarac, Svjetlost, 1990, str. 210.

„Himna zločinu“

Uobičajeno je shvatanje vremena kao ravne linije na čijem je kraju *eschaton*, ono što je posljednje: uskrsnuće, strašni sud i vječno carstvo nebesko. No, da bi se iskusilo ono što je na kraju (*eschaton*), potrebno nam je vrijeme. Ali na kraju tako shvaćenog vremena kao ravne linije nema vremena da bi se iskusile posljednje stvari. Vrijeme je uskratilo samo sebi vrijeme da bi se iskusio ponovni dolazak Hristov, strašni sud i carstvo nebesko.⁷⁹

No, ovakvo shvaćanje vremena kao prave linije „nije puno hrišćansko viđenje historije“.⁸⁰ Kosovska mitskopoetska interpretacija srpske žrtve i najave uskrsnuća srpskog naroda, sadržana u pjesmi „Propast srpskog carstva“, ima nešto od „Pavlovljeve mesijansko-eschatološke“ interpretacije vremena⁸¹, koja je bliska i episkopu Jevtiću. „Pavlovljev mesijanizam ne gleda na budućnost i 'kraj vremena' kao nestanak vremena, kao tradicionalni židovski apokaliptizam, nego kao događaj na kraju historije u svrhu transformacije same historije.“⁸² Uskrsnuće i carstvo nebesko nisu vječni zagrobni život, nego vrata kroz koja će se Bog vratiti na zemlju („second Coming of Christ“). „Sadašnjost su vrata kroz koja će se budućnost osloboditi svog kontinuiteta sa prošlošću i učiniti Kraljevstvo nebesko da dođe.“⁸³ Budućnost kao

⁷⁹ Vidjeti Christopher A. Fox: *Sacrificial pasts and messianic futures*, Philosophy and Social criticism, Vol. 33, No. 5, 2007, str. 575.

⁸⁰ Episkop Atanasije Jevtić u svom obrazlaganju pravoslavnog shvaćanja „eshatologije“ kaže da „ma koliko da je značajno ovo pravolinijsko progresivno shvaćanje istorije, kao razvoja bez kraja i konca, ipak to nije puno hrišćansko viđenje istorije. Istorija za Hrišćanstvo, za Pravoslavlje može biti prevaziđena, osmišljena i ispunjena samo Eshatologijom, samo Eshatonom. Pravoslavno Hrišćanstvo procjenjuje historiju Eshatologijom.“ Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), Kosovski zaveti**, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁸¹ „U Pavlovljevom Hrišćanstvu mesijansko vrijeme je određeno otkupiteljskim odnosom između prvobitnog dolaska Mesije i njegovog završnog ponovljenog drugog dolaska (Parusija), koji vodi najavi nove kreacije i novog doba. Eshatološko vrijeme je ime dato univerzalnom ispunjenju historijskog vremena onim što je najavljeno mesijanskim vremenom.“ Vidjeti: John Roberts, *The „Returns of Religion“: Messianism, Christianity an the Revolutionary Tradicion*, Part I, „Wakefulness to the Future“, *Historicam Materialism* 16, 2008, str. 69.

⁸² Isto, str. 70.

⁸³ Isto, str. 70.

eshaton će doći u obliku strašnog suda na zemlji.⁸⁴ Iako *eshaton*, kao strašni sud, još nije stigao na zemlju, on je zahvaljujući crkvi i liturgiji prisutan i kroz njih možemo u njemu da participiramo na zemlji.⁸⁵ Crkva, u sklopu Pavlovljevog mesijanizma, dobija ulogu „avangarde“ u kreaciji novog svijeta koju je Bog najavio.⁸⁶ U kontekstu Augustinovog odnosa nebeske i zemaljske države, kao i logičkog odnosa elemenata pjesme „Propast srpskog carstva“ kao „apsolutne razlike“, eshatologija kao „ponovni dolazak Hristov“, kao uskrsnuće i strašni sud, posredovan crkvom i liturgijom, može se desiti samo u obliku 2svetog nasilja“⁸⁷

Naravno, ovaj „ponovni dolazak“ na Kosovo polje, posredstvom crkve i liturgije, neće se desiti u obliku Hristova uskrsnuća nego u obliku uskrsnuća cara Lazara i njegove svete soldatetske, odnosno uvijek novih „srpskih junaka“. Paradigmatska struktura mitskopoetske interpretacije Bitke na Kosovu omogućuje da se bezvremena logička struktura kosovskog mita metonimijski uvijek iznova osuvremenjuje novim prostorom, vremenom i učesnicima.

Mit je istovremeno historičan i ahistoričan. Ima historijski kontekst svoga događanja, ali ga oživljava za uvijek novu upotrebu i uvijek novu publiku. Mitskim istiskivanjem historijskog vremena

⁸⁴ „Ono posljednje je Eshaton: procena, ocena i presuda, Sv. Apostol Pavle kaže: 'Gospod Isus Hristos će suditi živima i mrtvima, sa javljanjem svojim i Carstvom svojim'“, (2Tim 4,1). Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), Kosovski zaveti,**

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁸⁵ „Iako vremenski i istorijski taj Eshaton nije došao, upravo blagodareći Liturgiji mi još sada možemo da u njemu participiramo.“ Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), Kosovski zaveti,**

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁸⁶ Episkop Jevtić navodi „najvećeg hrišćanskog vizionara Sv. Jovana Bogoslova, koji kaže: I videh novo nebo i novu zemlju, jer prvo nebo i zemlja prodoše, gde izraz prodoše označava da prolazi obličje ovoga sveta (1Kop.7, 31), ali ne prolazi sam svet kao delo Božije.“ Vidjeti: Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), Kosovski zaveti,**

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁸⁷ „Možemo sa Peter Brown nazvati Augustina prvim teoretičarem inkvizicije koji je uskladio mehanizam žrtvovanja sa hrišćanskom teologijom, sakralizacijom mučenika afirmirajući kult svetih, a sve iz perspektive svetog nasilja.“ Vidjeti: Michael E. Hardin, *Violence: Rene Girard and the Recovery of Early Christian Perspectives*, www.preachingpeace.org/.../Brethren_Life_&_T.

„vrijeme je zaustavljeno“ i transformirano u ahistorijsko „ovdje i sada“, u „vječno vraćanje istog“.⁸⁸ Kosovska trauma se dekontekstualizirala i mitski ovjekovječila za neurotsko ponavljanje. Prošlost, sadašnjost i budućnost egzistiraju uporedo. Među njima je izbrisana separacija, tako da se prošlost uvijek iznova osuvremenjuje, a sadašnjost i budućnost historiziraju⁸⁹ ili, kako to kaže episkop Tanasije Jevtić, „kosovski zavet je zaista naše pamćenje, ali takvo da se to pamćenje stalno potvrđuje našim ponovnim izborom i opredeljenjem, poput Lazarevog zavetnog liturgijskog izbora i opredeljenja“.⁹⁰ Tako kosovski mit ne objašnjava prošlost, nego je kompenzatorski nadograđuje ili čak zamjenjuje. On postaje izvor zajedničkog značenja oko kojeg se gradi zajednički identitet mobilizirajući kolektivnu energiju, posredstvom crkve, liturgije i komemoracija, oko uvijek novih nacionalnih, religijskih i socijalnih pitanja za nove ratove po starim uzorima.⁹¹

Transponovanje kosovskog mita o „carstvu nebeskom“ u aktuelne nacionalne odore vršilo se putem crkve, liturgije i crkvenih komemoracija spajanjem vjere i mitske predaje, mitizacijom (hristijanizacijom) novih nacionalnih mesija koji su trebali u godinama velikih nacionalnih previranja uspostaviti „carstvo nebesko“ na zemlji.⁹² U tako oblikovanoj srpskoj nacionalnoj svijesti „ideja nacionalnog oslobođenja biva neraskidivo vezana sa ubijanjem susjeda i paljenjem njihovih kuća“.⁹³ Oslobođanje (čišćenje) svetih srpskih zemalja od ne-bitka, zla, Osmanlija,

⁸⁸ Vidjeti: Florian Bieber, *Nationalist Mobilisation and Stories of Serb Suffering*, *Rethinking History* 6:1, 2002, str. 97.

⁸⁹ Vidjeti: Florian Bieber, *Nationalist Mobilisation and Stories of Serb Suffering*, *Rethinking History* 6:1, 2002, str. 97. i 98.

⁹⁰ Jeromonah Atanasije Jevtić, **Od Kosova do Jadovna (putni zapisi), Kosovski zaveti**, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/OdKosovaDoJadovna/Lat_OdKosovaDoJadovna35.htm.

⁹¹ Vidjeti: Florian Bieber, *Nationalist Mobilisation and Stories of Serb Suffering*, *Rethinking History* 6:1, 2002.

⁹² „Proces konvertovanja Kosovskog političkog mita iz pasivne u aktivnu ulogu započeo je sa liberalnim studentima 1845. godine. Društvo srpske omladine je simbolički osnovano 28. juna na dan kada su se herojski preci žrtvovali za slobodu da bi pokazali generacijama koje dolaze put koji treba slijediti.“ Vidjeti: Peter Ricketson, *Political myth: the political uses of history, tradition and memory*, University of Wollongong, 2001, str. 139.

⁹³ Baveći se Njegošem i njegovom pjesničkom ulogom u afirmaciji kosovskog mita, Judah tvrdi da on „pomaže da se objasni kako je oblikovana srpska nacionalna svijest i kako ideja nacionalnog oslobođenja postaje neraskidivo vezana sa ubijanjem susjeda i paljenjem njihovih kuća.“ Peter Ricketson: *Political myth: the political uses of history, tradition and memory*, University of Wollongong, 2001, str. 110.

islama, muslimana (poturica) iz rakursa idealiteta bitka carstva nebeskog odvijalo se u skladu sa Njegoševom „poetikom masakra“:⁹⁴ „Zločin činiti onome ko zlo čini, tu zločina nikakvog nema“.⁹⁵ A Srbima je kroz kosovsku mitskopoetičku predaju, koja čini esencijalnu refleksivnu odredbu njihovog modernog nacionalnog identiteta, počinjen temeljan ontološki i etički zločin (Kosovo) koji vrijedi uvijek i svuda.⁹⁶ Stoga zlo činiti u ime svetih kosovskih žrtava nije zločin nego „non-criminal putting to death“, a oni nad kojima se zločin provodi nisu ljudi nego „hostis“ i „homo sacer“, oni koji se mogu nekažnjeno ubijati. „Ponovni dolazak“ mesija u obličjima cara Lazara, Miloša Obilića, Karadžića, kneza Miloša, Gavrila Principa, Draže Mihalovića, Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Ratka Mladića, posredstvom crkve i crkvene liturgije, odvijao se od srpskih ustanaka, balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata, raspada SFRJ i stvaranja nacionalnih država i još uvijek se odvija s ciljem „etničkog čišćenja kukolja“, u obliku Osmanlija, muslimana, Albanaca, Hrvata i domaćih izdajica – „poturica“ (Vuka Brankovića, Stambolića, Đinđića, Jovanovića) sa svetih srpskih zemalja (Makedonije, C. Gore, Hrvatske, BiH, Kosova).⁹⁷ Kosovska mitskopoetska predaja kao esencijalna odredba modernog srpskog nacionalnog identiteta postala je „himna genocidu“.⁹⁸

Ubijanje više stotina nedužnih civila u Šahovićima u noći 9. i 10. novembra 1924. godine za koje niko nije odgovarao i za koje nikada nije bilo javnog pokajanja u sklopu kosovskim mitom uobličene moderne srpske nacionalne svijesti, nije bio zločin, kao što zločina nije bilo u

⁹⁴ Anzulović navodi da je Njegoš bio „poet masakra u kojeg je odsijecanje glave bilo svet i herojski čin“. Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: From myth to Genocide*, New York, University Press, 1999. str. 63.

⁹⁵ Lidija Vukčević, *Andrićevi eseji o Njegošu*, Matica, zima 2011, str. 164.

⁹⁶ „Uskrsnuće cara Lazara a samim tim i Srbije neće se desiti dok se Lazar ne osveti a sljedbenici Lazarevih ubica, Turci i zaključno svi muslimani ne budu istrebljeni.“ Peter Ricketson, *Political myth: the political uses of history, tradition and memory*, University of Wollongong, 2001, str. 132.

⁹⁷ Srpski vojnik opisuje svoje emocije dok je marširao ka Kosovu 1912. godine: „Duh Lazara, Miloša i svih kosovskih mučenika gledaju na nas. Mi se osjećamo snažno i ponosno, jer mi smo generacija koja će realizovati vijekovima star san cijele nacije: da mačem osvojimo slobodu koju smo sa mačem izgubili.“ Peter L. Lugar, *The History and Effects of the Kosovo Polje mythology*, Fort Leavenworth, Kansas, 2005, str. 61.

⁹⁸ Anzulović navodi da „veselje nad masakrima i obmanjivanjem krštenjem u krvi koje je vodilo nacionalni preporod učinilo je poemu himnom genocidu.“ Vidjeti: Peter Ricketson, *Political myth: the political uses of history, tradition and memory*, University of Wollongong, 2001, str. 110. Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: From myth to Genocide*, New York, University Press, 1999.

Beogradskom pašaluku, Užicu, Smederevu, Kumanovu, Debru, Plavu, Foči, Višegradu, Vukovaru, Srebrenici. To su bili vaskrsli Lazarevi ratnici koji su oslobađali svetu srpsku zemlju od Antikrista. Stoga pucnji u dječije glave „svetih srpskih ratnika“, koje se rasprskavaju u naša lica, ostaju dio povijesti „non-criminal putting to death“, što traje od stare Grčke do današnjih dana.

**EVROPSKA UNIJA I NACIONALNI SUVERENITET DRŽAVA
ČLANICA UGOVORNA OSNOVA EU
SA OSVRTOM NA ODBAČENI USTAV EU**

**THE EUROPEAN UNION AND THE NATIONAL SOVEREIGNTY
OF MEMBER STATES - THE EU'S CONTRACTUAL BASIS
WITH REGARD TO THE REJECTED EU CONSTITUTION**

Sažetak

Rad je usmjeren ka istraživanju potencijalne uspostave ustavnopravnog poretka Evropske unije uz analizu i komparaciju sa trenutnim ugovornim odnosom država članica. Tačnije, na koji način države članice mogu zaštititi nacionalni suverenitet i kako su ga do sada zaštitile u formi postojećeg ugovornog saveza država. Takav odnos sam po sebi navodi na analizu (ne)postojanja „suverene kompetencije Evropske unije“ kao višeg pravnog poretka u odnosu na države članice. Također, bavi se propitivanjem trenutnih teorijskih pristupa dokazivanja redukcije suvereniteta država članica unutar EU, pa do onih koje smatraju da je članstvom u ovoj asocijaciji suverenitet jednostavno anuliran. U tom pogledu, namjera rada nije predstavljanje deskripcije labirinta u kojem su se našli različiti teorijski pristupi, već objektivni prikaz relacije EU – države članice kroz prizmu suverene kompetencije i ugovorne osnove. Dodatno pitanje je usmjereno ka ugovornoj osnovi i njenom projiciranju sistema diobe vlasti, tj. da li je preko osnivačkih ugovora Evropska unija dobila bitne elemente koji karakterišu suverenu državu na štetu država članica ili su, pak, iste upravo kroz ugovorne odredbe zaštitile svoj nacionalni suverenitet?

Ključne riječi: *Evropska unija, države članice, osnivački ugovori, Ustav Evropske unije, nacionalni ustav, narod, nacija, suveren, suverenost, suverenitet*

Summary

This paper is based on research into the potential constitutional and legal order of the European Union to the analysis and comparison with the current contractual relationship among the Member States. Namely, how Member States can protect their national sovereignty and how they have been protecting it so far in the form of existing alliance of states. The very nature of such relationship leads to the analysis of (non)existence of "sovereign competence of the European Union" as a senior legal order with the respect of the Member States. Also, the author is questioning the current theoretical approaches aimed at proving the reduction of state sovereignty within the EU, to

those, who believe that membership in this association sovereignty is simply annulled. In this regard, the intention of this paper is not to present the description labyrinth in which they were different theoretical approaches, but fair presentation of EU - Member States relation through the prism of sovereign competence and contractual bases. This question is additionally directed to the contractual basis and its projection through a system of separation of powers. I.e., whether has the EU acquired substantial elements that characterize a sovereign state to the detriment of the member states or whether those member states, through the same contract provisions, have protected their national sovereignty?

Keywords: *European Union, Member States, treaties, the Constitution of the European Union, the national constitution, the people, the nation, sovereign, sovereignty, sovereignty*

Uvod

Sve su češće izjave čelnih ljudi država članica i institucija Evropske unije usmjerene ka očuvanju nacionalnog suvereniteta, slabostima postojećih ugovornih osnova i potrebe iniciranja novih rasprava o prelasku na ustavnopravni poredak Evropske unije.¹ Kao konkretan primjer ovakvih navoda stoji skorašnja izjava Guida Westerwellea, njemačkog ministara vanjskih poslova, objavljena u listu *Der Spiegel*. U svojoj izjavi istakao je kako Savezna Republika Njemačka ima namjeru da ponovno potakne raspravu o Ustavu Evropske unije. Motiv za ovakav poticaj nalazi u potrebi za jačanjem sposobnosti Evropske unije kako bi prevladala trenutne finansijske probleme, s jedne strane, te da bude kontrabalans sve većem rastućem utjecaju zemalja u razvoju, s druge strane. Također, ukazao je i na pravne slabosti Ugovora iz Lisabona, upoređujući ga sa Ustavom Evropske unije iz 2005. godine, konstatirajući da je sadržinski izmijenjen, ali i oslabljen u odnosu na ustavne odredbe. Smatra da kao takav ne posjeduje dovoljnu pravnu snagu za donošenje i provođenje efikasnih odluka. O potencijalnim raspravama o ponovnom pokušaju usvajanja Ustava Evropske unije trebaju inicirati ili, bolje rečeno, nastaviti pregovori država članica. Očito je da spomenuti ministar shvata ustav kao najviši pravni akt iz kog

¹ Evropski sud pravde u svom mišljenju n° 1/91 istakao je „da je Ugovor ustavna povelja (...), subjekti koji su obuhvaćeni pravom nisu samo države članice, već i njihovi državljani“, odnosno Evropska unija ne okuplja samo države članice već i njihove narode, „građane Evropske unije“.

proizlazi cijela uprava i upravljanje. Na Samitu ministara vanjskih poslova Evropske unije održanom u Kopenhagenu na postavljeno novinarsko pitanje, odgovorio je: „Moramo otvoriti novo poglavlje u europskoj politici (...). Mislim da moramo ponovno otvoriti raspravu o europskom Ustavu. Imamo dobar sporazum, ali moramo imati Ustav (...). U svijetu postoje novi centri moći.“² Ovakvim izjavama prethodili su raniji njemački stavovi, koja se tokom cijele 2012. godine borila za izmjenu Ugovora iz Lisabona s namjerom uvođenja čvršćeg regionalnog nadzora državne potrošnje kao i dodjelu ovlasti Evropskom sudu pravde da poništi zakone državi članici koja krši fiskalnu disciplinu. U tom pravcu Wolfgang Schaeuble, njemački ministar finansija, otvoreno je izjavio „da njegova zemlja želi vidjeti promjene unutar Evropske unije, s obzirom na Lisabonski ugovor do kraja 2012. godine, kako bi se postavili temelji za zajedničku fiskalnu politiku u Uniji“.³ Sličnog stava je i njegov kolega, francuski ministar za budžet Žerom Kaizak, koji smatra da Francuska treba da „dijeli nacionalni suverenitet“. Cijena ovakvog pristupa nalazi se u zajedničkom interesu svih evropskih partnera u određivanju svog nacionalnog budžeta. Smatra da se „budžetska solidarnost u Evropi ne odnosi samo na budžet Francuske, već i Njemačke, Italije, Španije (...). To nije odustajanje od suvereniteta, već dijeljenje (...). Potrebno je da se Francuska i Njemačka dogovore. Njemačka treba da prestane da umišlja inflaciju..., a Francuska treba da razumije da je ta podela suvereniteta možda i u interesu naše zemlje.“⁴ To ujedno znači da bi države članice trebale prenijeti više ovlasti na evropske institucije. Tako smatra i Jose Manuel Barroso, predsjednik Evropske komisije, koji želi vidjeti Evropsku uniju kao svojevrsnu konfederaciju. Smatra da „zajednički suverenitet znači više, a ne manje snage“, te poziva na formiranje evropske (kon)federacije „nacionalnih država“. „Nemojmo se bojati riječi: moramo krenuti prema konfederaciji nacija-država.“⁵ Prema njemu, Evropska unija bi trebala biti (kon)federacija više nego panevropska vještina. Za realizaciju ovakvih ideja potrebno je da Komisija prije sljedećih izbora za Evropski parlament sačini prijedlog za izmjenu Ugovora iz Lisabona. Glavno načelo te izmjene trebalo bi biti konfederacija umjesto superdržave. Ovakvi stavovi Berlina, Pariza i

² <http://www.advance.hr>, Njemačka želi raspravu o Ustavu EU – čvršći regionalni nadzor, kao temelj zajedničke fiskalne politike.

³ Ibidem.

⁴ http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2012&mm=06&dd=26&nav_id=621660.

⁵ <http://www.advance.hr>, Jose Manuel Barroso, predsjednik EU komisije, pozvao na stvaranje federacije.

Brisela bili su shvaćeni od drugih država članica kao direktni napad na nacionalni suverenitet. Tradicionalno, prva je reagovala Velika Britanija, preko objavljenog plana u listu *Guardian* o povratku oko 130 nadležnosti koje je predala Briselu, uglavnom s područja unutrašnjih poslova i pravosuđa. Premijer David Cameron je istakao da želi novi dogovor u kojem bi Velika Britanija ostala povezana sa Evropskom unijom na području zajedničkog tržišta, trgovine i konkurencije, dok bi na ostalim područjima opet preuzela nekadašnje ovlasti i vodila samostaliju politiku. „Korak dalje je otišao“ Michael Gove, ministar za školstvo, kada je rekao „da u slučaju kad bi se održao referendum o opstanku Velike Britanije u EU, spreman sam glasovati za odlazak Velike Britanije iz EU“. Ovakvim stavovima suprotstavljaju se liberalni demokrati, koji su trenutno koalicioni partneri konzervativnoj stranci u vladi Njenog veličanstva. Da bi se situacija umirila, potrudio se zamjenik premijera Nick Clegg, pojašnjavajući, da se „ne radi se o Europi – radi se o unutrašnjim poslovima“. Sve u svemu, Velika Britanija našla se u procesu „povratka“ nadležnosti koje je prenijela na evropske institucije. Osim toga, tu je na snazi i premijersko obećanje o referendumu o ostanku Velike Britanije unutar Evropske unije, koji bi se trebao održati u periodu od narednih pet godina.⁶ Također, u svom nastupu na BBC-u 6. 1. 2013. godine istakao je da „Velika Britanija ima pravo preispitati svoje odnose s Europom. Izlazak iz Evropske unije za zemlju ne bi bio dobar, ali promjene koje se događaju zbog eura mijenjaju prirodu odnosa.“⁷ Odnose je dodatno zakomplikovalo (prvi put u historiji evropskih integracija) ulaganje veta na budžet Evropske unije za 2013. godinu. Za njegovo povlačenje tražila je veliki broj garancija za svoj nacionalni finansijski sektor kao mjeru zaštite „fiskalnog suvereniteta“. To ne bi trebalo da predstavlja nikakvu novinu, ako znamo za sva ranija ugovorna izuzeća koja je uspjela pridobiti u namjeri odbrane nacionalnog suvereniteta.

1. Osnivački ugovori, Ustav Evropske unije i nacionalni ustavi

Evropska unija u teoriji se zasniva na osnivačkim ugovorima kao temeljnim pravnim aktima. Iako pripadaju kategoriji međunarodnih ugovora, preko Evropskog suda pravde okarakterizirani su kao „Ustavna povelja Evropske unije“, jer je Sud preko svoje presude proširio pravno

⁶ Guardian, www.ft.com.

⁷ <http://www.advance.hr>. Žestoke rasprave u Velikoj Britaniji o pitanju vraćanja ovlasti koje su date Briselu.

djelovanje osnivačkih ugovora sa država članica i na građane riječima da „unutar europskog pravnog sistema nisu samo subjekti prava države članice, već i njihovi građani“.⁸ Ovakva presuda dovela je do hipotetičkog pristupa kod mnogih autora evropskih integracija da u svojim terminološkim pristupima osnivačkim ugovorima priznaju, odnosno daju karakter „ustava“. Međutim, preko dublje analize otkriva se veliki broj problema. Prvo treba istaći strukturu u kojoj su unijski ugovorni dometi u nacionalnim pravnim sistemima i nacionalnim sistemima upravljanja „ograničeni“ i nisu u potpunosti provodljivi. Postojeća struktura Evropske unije omogućuje sistem u kom se odluke donose na evropskom nivou, ali provode kroz nacionalne sisteme upravljanja, jer Evropska unija ne posjeduje vlastite mehanizme provođenja, već samo kontrole. Mehanizmi provođenja ostaju u direktnoj („i prešutnoj“) ingerenciji država članica, pa i njihova efikasnost zavisi od spremnosti (i sposobnosti) implementacije u državama članicama. Primjera radi, u 2000. godini, od usvojenih 86 obavezujućih akata, provedeno je samo pet. Ovakav trend je primjetan i danas, a najizraženiji je u Rumuniji i Bugarskoj. Osim navedenog, jednostavno se nameće pitanje same razlike u formi nastanka ustava i ugovora. Treba znati da je ustav izraz volje građana jedne države, a osnivački ugovori su nastali na osnovu volje država članica. Samim tim i pored spomenute sudske odluke vrlo ih je teško dovesti u istu ravan ili neku drugu vrstu identičnosti sa ustavom nacionalne države. Zapravo, preko sadržaja osnivačkih ugovora koji imaju karakter međunarodnih ugovora, odražava se činjenica da Evropska unija svoj autoritet crpi iz država članica, a ne iz same sebe. Na osnovu toga nedostaju joj neka bitna obilježja države, odnosno preko ovakvog odnosa zasnovanog na relaciji države članice – Evropska unija nisu se mogli izgraditi neki bitni elementi koji su nužni za kompletan sistem upravljanja koji karakteriše nacionalnu državu. Sve ovo kanališe jedan od najčešćih prigovora Evropskoj uniji – pitanje demokratskog legitimiteta. Mada smo u samom sažetku rada okarakterisali Evropsku uniju kao zajednicu suverenih država, a ne državnu zajednicu, ovdje treba istaći još jednu činjenicu. Kako u prošlosti tako i u savremenoj historiji teorije države i prava prepoznaju se države sa nedemokratskim političkim sistemima, ali ni u kom slučaju ne poznaju se države koje ne posjeduju vlastiti ustavnopravni poredak iz koga proizlaze sve ostale pravne ovlasti i političke nadležnosti.

⁸ Evropski sud pravde, mišljenje n° 1/91.

2. Evropa nacija, ne evropska nacija

Česte teorijske rasprave koje su nastale nakon usvajanja Ugovora iz Maastrichta usmjerene su ka pojmu „evropskog državljanstva, odnosno, evropskog građanstva“ kao jedne novine unutar ugovorne osnove. Pored toga što je Ugovor jasno definisao da „državljanstvo pojedinca uređuje isključivo nacionalni propis države članice“, „otvorio“ je niz teorijskih pitanja. Primjera radi, da li državljanstvo Evropske unije zamjenjuje nacionalno državljanstvo i ima li potencijalnu namjeru da kroz svoju odredbu konstituiše jedan „Evropski narod“ ili i dalje ostaju evropski narodi utemeljeni u formi države nacije? Dileme su otklonjene usvajanjem Ugovora iz Amsterdama, koji u svom sadržaju eksplicitno definiše da „državljanstvo Evropske unije ne zamjenjuje nacionalno državljanstvo, već ga samo dopunjuje“.⁹ Ovakvo određenje dodatno usmjeruje predmet istraživanja ka komparaciji ugovora sa ustavima nacionalnih država. Prije svega, većina evropskih nacionalnih ustava u prvom planu definiše svoje građane kao „titulare“ suvereniteta,¹⁰ na osnovu čije volje i nastaju, a osnivački ugovori Evropske unije ističu nacionalni odnosno narodni pluralitet. Takva realnost je definisana u uvodnom dijelu Ugovora o Evropskoj uniji i klauzuli o „sve bližoj uniji između naroda Evrope“.¹¹ Mada je Ugovorom iz Lisabona sadržinski termin „narodi Evrope“ zamijenjen terminom „građani Evropske unije“, ona se i dalje neupitno sastoji od velikog broja naroda i zajednica, a ne nekog integralnog evropskog naroda. Međutim, prema mišljenju Heinza Theisena, državama članicama Evropske unije „donekle je oduzet deo

⁹ Član 17. st. 1 (ex-član 8. st. 1) Ugovora o EZ.

¹⁰ Evo nekoliko konkretnih primjera: Ustav Italije iz 1948. godine, u čl. 1. propisuje da: „Suverenitet pripada narodu koji ga obavlja u oblicima i u granicama određenim Ustavom“. Ustav Francuske iz 1958. godine, propisuje: „Suverenitet pripada narodu koji ga obavlja preko svojih predstavnika i referendumom“ (čl.3.), dok Ustav Španije iz 1978. godine, propisuje da: „Suverenitet počiva u španskom narodu iz kojeg proizilaze sve državne vlasti“ (čl.1.). Ustav Slovačke iz 1992. godine, čl. 2. propisuje da: „Državna vlast pripada građanima koji ju obavljaju neposredno ili izborom svojih predstavnika“, dok Ustav Savezne Republike Njemačke propisuje, da: „Sva državna vlast proizlazi iz naroda. Narod je ostvaruje na izborima, referendumom te preko tijela zakonodavne, izvršne i sudbene vlasti.“ (čl.20. st. 2.) Ovakve odredbe su prepoznatljive i kod Ustava Sjedinjenih Američkih Država, koji u svojoj Preambuli počinje riječima: „mi građani u Sjedinjenim Državama....“

Navedeni primjeri su preuzeti iz djela: Smiljko Sokol, Branko Smerdel, Ustavno pravo, Informator, Zagreb, 1998.

¹¹ Demzon Dinan, Sve bliža unija, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

suvereniteta, mora da se politička lojalnost prema nacionalnoj državi preusmeri ka supranacionalnoj Evropskoj uniji. Identitet Unije ne može proizaći iz zakletve nad univerzalnim vrednostima, već iz jednog istorijski stvorenog zajedničkog sporazuma. Umesto utopijske besprostornosti radi se o kulturnom vezivanju za mesto porekla. Gubitkom zajedničkog evropskog identiteta bi nacionalni identiteti, koji su naizgled bili čuvani u okrilju evropskog federalizma, ponovo došli u prvi plan. Proces produblјivanja došao bi do samog kraja, a mogućnost političkog delovanja Evropske unije bi jednostavno nestala. Državni savez Evropske unije bi – kako kaže Jozef Isenses porastom kompetencija i integracionom kompaktnošću, kao i rastućim dometom većinskog principa, morao da se osloni na homogenost svojih državnih članica. Ovo uglavnom proizlazi iz Ustava, ali ne i iz verbalnog sporazuma oko ustavnog teksta, već iz substancijalnog zajedništva osnovnih pravnih odredbi, koje zavise od sociokulturnih preduslova. Kultura i društveni etos nisu samo delimično važni u odnosu na Ustav. Oni su sami po sebi suština: oni su ono evropsko u Evropskoj uniji.¹² Bazirajući se na posljednje navode, treba napomenuti da je razvoj zasebnog „evropskog identiteta“ tijesno u vezi sa stvaranjem Evrope posredstvom njenih država i snage evropske intelektualne tradicije. „Potrebno je naglasiti da je 'Evropa' tvorevina nastala složenim ukrštanjem 'unutrašnjih' i 'spoljašnjih' procesa i snaga.“¹³ Njihovim nerazumijevanjem nastaju dodatne konfuzije u shvatanju nacionalnog identiteta. Stoga je neophodno dodatno pojasniti same procese nastanka modernih nacija, ali i stvarni trijumf moderne evropske države. Naime, danas u Evropi postoji veći broj monoetničkih država ali i veliki broj država koje imaju multietničku strukturu stanovništva, a time i usloženjen pluralni karakter. Za relevantan primjer prvog navoda i nastanka nacije najčešće se uzima Francuska, jer ona predstavlja kolijevku u kojoj se preko Bodena rodila ideja o vladarskoj suverenosti i odbrani nezavisnosti francuskih kraljeva od *imperiuma* njemačkih kraljeva, Monteskejeova ideja državne suverenosti ali i njima suprotstavljena ideja o narodnoj suverenosti preko Rusoove opće volje.¹⁴ Dominantna ideja da se cijeli narod identificira kao „titular“ suvereniteta, potakla je mnogobrojne evropske revolucije u periodu XVIII i XIX stoljeća. Vrhunac ove ideje ostvaren je u vremenu Francuske buržoarske

¹² Heinz Theisen, *Granice Evrope, Kulturni relativisti i kulturalisti*, FRIEDRICH EBERT FONDACIJA, Beograd, 2012., str.3.

¹³ Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997., str. 48

¹⁴ Pogledati: Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd, Filip Višnjić, 1993.

revolucije, preko proglasa Nacionalne skupštine da „suverenost pripada cijeloj naciji“. Put ka ovakvoj mogućnosti utrla je ere apsolutističke vladavine, koja nije dozvolila razvoj separatizma, raznorodnosti niti neki drugi oblik lokalizma. S tim više, uspostavila je jasne državne granice, organizovala birokratsku strukturu, a nadasve uvela je jedinstven maternji jezik. Ove aktivnosti prouzročile su slom feudalizma ali i rađanja novog osjećaja kolektiviteta – nacije.¹⁵ Drugi primjer nam govori o državnim zajednicama koje nisu prolazile ovakav put razvoja i čiji građani pripadaju različitim etnicitetima, različitim religijskim uvjerenjima i govore različite maternje jezike, ali ipak su uspjele proizvesti jedinstven osjećaj nacionalnoj pripadnosti, kao što je Švicarska¹⁶ i druge države. Rezultat je postignut preko razvoja države koja posjeduje institucionalnu snagu u „očuvanju kulturnog identiteta etno-grupe u pogledu jezika, kulturne tradicije i običaja“. ¹⁷ Iako je jezik jedna od najbitnijih nacionalnih odrednica, ovaj nam primjer pokazuje da on nije bio nužno obilježje u procesu nastanka jedne nacije. Ovakvi primjeri ukazuju na procese koji su vođeni u multietničkim i multijezičkim društvima zapadnoevropskih država, u kojima jezik u konačnici nije bio presudan faktor pri formiranju nacionalnog identiteta, već teritorij, tj. zajednički prostor življenja. Državni prostor koji je predstavljao određenu vrstu ekvivalenta zajedničkoj prošlosti i izgradnji zajedničkih kulturnih

¹⁵ Razvoj identiteta i procesa identifikacije praćen je „kompleksnim“ pristupom, što potvrđuje sljedeći primjer: „Nikad se nije znalo jesu li primarni mitski preci francuske Francuzi koji su ušli u galsku zemlju u petom stoljeću ili Gali stoljećima ranije. Monarhijska Francuska željela se identificirati sa Francima, a republikanska Francuska sa Galima, premda će galskom jugu nametnuti jezik i kulturu franačkog sjevera.“ Adrijan Hastings, *Gradnja nacionaliteta*, Rijeka, Sarajevo, Baybook, 2003, str. 152.

¹⁶ „Tajna dugovječnosti Švicarske Konfederacije jeste u njezinoj dvostrukoj prirodi. Protiv vanjskih je neprijatelja zadržala dovoljnu jedinstvenost naroda. Protiv unutrašnjih je zadržala dovoljnu jedinstvenost oligarhija. Prastari religiozni razdori bili su politički mnogo istaknutiji od lingvističkih. Prilično je zanimljivo da je na područjima koja su bila neopozivo označena kao katolička, protestantizam bio nezakonit, a u onima koja su bila jednako tako označena kao protestantska, katoličanstvo je bilo ilegalno. I tu su se zakoni strogo poštovali. (jezik je bio stvar osobnog izbora). Tek nakon 1848, kao posljedica revolucionarnih prevrata u cijeloj Evropi i općeg širenja vernakularizirajućih nacionalnih pokreta, jezik je preuzeo mjesto religije i zemlja se segmentirala u neopozivo označene lingvističke zone (religija je sada postala stvar osobnog izbora).“ Benedikt Anderson, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Beograd, Episteme, 1998, str. 130.

¹⁷ Tekst dalje slijedi: „Razumije se vodeći uvijek računa o tome da je svaki od njih kao pripadnik određene etnije ili jezičke grupe, ali i kao građanin, čovjek, jednako zaštićen u pogledu ostvarivanja svojih javnih i privatnih prava i sloboda.“ Suad Kurtćehajić, Omer Ibrahimagić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, knjiga treća, Sarajevo, 2007, str. 307.

vrijednosti poslužio je kao presudan element u proizvodnji osjećaja nacionalne pripadnosti i zaokruživanju osjećaja političkog identiteta kao nacije – nacije državljana. Kako navodi Anderson, „nacija se uvijek zamišljala kao istinsko horizontalno druženje“,¹⁸ dok je vertikalno proizvodio autoritet države, odnosno ovim primjerom vidimo da su države proizvele svoje nacije. U jugoistočnoj Evropi proces je bio obrnut – ranije oformljene nacije uspjele su da proizvedu nezavisnost svojih država, tj. „da proizvedu svoje države“ (npr. Srbija, Hrvatska, Albanija). U ovim procesima vrlo je interesantan primjer Albanije i izgradnje njene nacije, čiju je najbitniju funkciju odigralo etničko porijeklo uz proces kulturne i lingvističke renesanse koju su vodili predstavnici svjetovne inteligencije. Svojim zalaganjem uspjela je da potisne utjecaj uleme i svećenstva, a time i prvobitni „deprimirajući“ osjećaj konfesionalne pripadnosti u procesu formiranja nacionalnog identiteta. Primjera radi, tako Šehin Kuludža 1901. god., piše: „Albanac je bio Albanac prije nego što će postati Hrišćanin ili Muhamedovac. Čemu, dakle, sve te nerazumljive riječi kojim nas dijele i sijete konfuziju među nas? Zašto slušate riječ Božju, umjesto što propagirate ideje o patrijarhatu ili egzarhatu koji su igračke Atine i Sofije (...). Da li je Prorok znao turski? Da li je on rekao da mi moramo naučiti taj jezik i napustiti naš (...). Šta će u Albaniji svešteno lice koje nije Albanac, već Grk, Italijan ili Austrijanac?“ Također, Vasa Paša u isto vrijeme će pisati: „Albanci, vi ubijate vašu braću, podijeljeni ste na sto partija. Jedni kažu: Ja sam hrišćanin, drugi kažu: ja sam musliman, jedan opet: ja sam Turčin, drugi: ja sam Latin, jedni kažu: ja sam Grk, a drugi opet, da su Slaveni, ali vi ste svi braća, nesretnici, koliko god vas ima. Popovi i hodže su za vas zapetljali da bi vas podijelili (...). Probudite se iz vaše učmalosti, Albanci. Svi se kao braća, ujedinite u jednoj jedinjoj vjeri. Ne obraćajte pažnju na crkve i džamije, jer vjera Albanaca jeste albanstvo (Albiendom).“¹⁹ Dijelom ovakvog objašnjenja nalazimo i kod Johna McCormicka,²⁰ koji navodi da se prostor zapadne Evrope bazira na temeljima civilizacija stare Grčke, Rima i judeo-kršćanstva, odnosno „kada se pod kršćanstvom kao službenom religijom rađa zajednička europska civilizacija“,²¹ dok narodi unutar dijelova istočne i jugoistočne Evrope svoju kulturnu baštinu

¹⁸ Benedikt Anderson, spomenuto djelo.

¹⁹ Žorž Korm, *Multikofesionalne zajednice*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, str. 273.

²⁰ Pogledati: John McCormick, *Kako razumjeti Europsku uniju*, Zagreb, Mate, 2010.

²¹ Nermin Tursić, *Ugovorno i ustavno uređenje Europske unije*, Osijek, ESSEG, 2012, str. 19.

njeguju i na elementima islamske civilizacije. Zbog ovakvih različitih civilizacijskih utjecaja, Paul Taylor ističe da „Evropska unija ne posjeduje dušu Evrope“. Na kraju zaključujemo da, pored jezika, religije i kulturnog-civilizacijskog utemeljenja, veliki broj etničkih zasebnosti utjecale su na stvaranje današnjeg pluralističkog identiteta,²² koji je itekako prepoznatljiv unutar samih državnih zajednica, a time i širokog prostora Evropske unije. Štaviše, preko regionalnog ili lokalnog prostora življenja uspjeli su da dodatno učine složenijim pojam identiteta. Tako npr. jedan Španac može o sebi razmišljati i kao o Basku, Kataloncu, Andalžaninu, Hrvat o Dalmatincu, Zagorcu, Slavoncu i sl. Suština shvatanja nalazi se u tome da takva vrsta identiteta koja je ukorijenjena u regionalnoj ili etničkoj pripadnosti nije ni u kom slučaju inkompatibilna sa nacionalnim identitetom i nacijom državljana. Naprotiv, ona je komplementarna i nadopunjujuća. Iz njih proizlazi činjenica da je Evropa kao zajednički prostor življenja proizvela prepoznatljive zajedničke osobine, ali nasuprot spomenutim navodima Heinza Theisena, Evropska unija je fokusirana na očuvanju postojećih nacionalnih osobenosti pretakajući u ugovornu osnovu, koja glasi: „Unija će poštivati nacionalne identitete svojih država članica“.²³

3. Evropska unija i mogućnost „suverene kompetencije“

Ovdje se moraju analizirati svi aspekti neophodni u razjašnjavanju mogućnosti suverene nadležnosti u „političkom entitetu“²⁴ kakav je Evropska unija, prije svega njena kategorizacija kao pravna i ekonomska federacija, institucionalna konfederacija te, zbog dijela ostalih javnih politika država članica, međunarodna organizacija. Stoga ćemo analizirati pravnu, institucionalnu, administrativnu, finansijsku nadležnost kao i ostale elemente „državnosti“ koji joj se pripisuju. Pravni aspekti Evropske unije zasnivaju se na supremaciji evropskog pravnog sistema u odnosu na nacionalne. Međutim, provođenje prava Evropske unije u najvećoj mjeri nalazi se u „rukama država članica“, odnosno sve važeće pozitivne pravne odluke provode se kroz nacionalne sisteme upravljanja. Ovim odnosom države članice su jednostavno izgradile određenu vrstu nacionalnog

²² Za više podataka pogledati: Endrju Visent, *Teorije države*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.

²³ Član 6. stav 3. (bivši član F stav 3. Ugovora o Evropskoj uniji).

²⁴ Termin je preuzet iz: T. C. Hartly, *Temelji prava Europske zajednice*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2008.

„monopola“. Nisu dozvolile Evropskoj uniji da izgradi vlastita sredstva i resurse neophodne za cjelovit sistem upravljanja koji karakteriše državnu zajednicu. A da bi se dodatno unaprijedio sistem, potrebna je dodatna „volja i sposobnost za Evropsku pravnu kulturu, koja se ne pokazuje prevođenjem zakonskih tekstova, već sprovođenjem zakona.“²⁵ Institucionalna nadležnost Evropske unije ogleda se u domenu unijskih institucija koje zastupaju zajedničke interese i institucija u kojima se „brane“ interesi država članica. Za zakonodavnu vlast Evropske unije, sa politološkog i pravnog aspekta, najjednostavnije bi se moglo reći da ona posjeduje „klasični dvodomni sistem“. Jedan je Evropski parlament koji predstavlja „građane Evropske unije“, a drugi je Vijeće koje „predstavlja države članice“, s tim da u procesu donošenja propisa Vijeće posjeduje jaču ulogu. U pogledu „izvršne vlasti“, evropske interese brani Komisija, koja nema snagu vlade, mada je Ugovor o Evropskoj uniji definisao da će „članovi Komisije (će), u opštem interesu Zajednice, biti potpuno nezavisni u obavljanju svojih dužnosti (...) neće tražiti, niti primati druge instrukcije od bilo koje vlade ili bilo kojeg drugog tijela.“²⁶ I pored toga, treba znati da svaka država članica zasad šalje po jednog člana Komisije iz svojih nacionalnih redova po principu selektivnog delegiranja. Sve su ovo očite institucionalne slabosti. Da postoje mogućnosti njihove promjene, najavila je njemačka kancelarka Angela Merkel riječima: „Naravno, Evropska komisija će jednog dana postati Vlada EU, vijeće Gornji dom, a Europski parlament će imati veće ovlasti.“²⁷ Hoće li ovo biti izvjesno, ostaje otvoreno pitanje. Do tada Evropska unija mora odgovoriti svim izazovima na osnovu „realne institucionalne moći“ koju posjeduje. Administrativne i tehničke sposobnosti Evropske unije mogu se korelativno posmatrati sa prethodnim navodima. Karakterišu ih vrlo mala raspoloživa sredstva operativnog djelovanja. Ukupni administrativni izdaci predstavljaju „samo“ 4,6% ukupnog budžeta Evropske unije. Ovaj procent je u konačnici neusporediv sa nacionalnom administracijom i nacionalnim budžetskim izdvajanjem. Zbog ovih ali i mnogih drugih pokazatelja, prije daljnje analize moramo zastati i osvrnuti se na česte teorijske predrasude koje se važu za administrativne aspekte Evropske unije. U pogledu ovog fenomena stoje oprečna mišljenja. Tako imamo autore poput Dezmona Dinana, koji na činjenično utemeljenim navodima ukazuju na problem podzaposlenosti unutar evropskih institucija. Ali

²⁵ Heinz Theisen, spomenuto djelo, str. 5.

²⁶ Član 213. Ugovora.

²⁷ <http://euobserver.com/institutional/118126>.

postoji veći broj onih autora koji nastoje ovaj fenomen prikazati u formi prezaposlenosti. Argumentaciju za takve navode nalaze više u populističkom pristupu zasnovanom na dnevnim informativnim osnovama, nego stvarnom ili naučnom utemeljenju. U namjeri boljeg razumijevanja poslužit će podatak koji komparativno ukazuje da su njeni administrativni kapaciteti neosnovano predmet „negativnih“ rasprava. Isti su brojčano manji od administracije ili takoreći uposlenog osoblja grada Pariza. Tako je u 1999. godini „ukupan broj uposlenih u institucijama Evropske unije iznosio je oko 30.500 uključujući i privremene službenike. Taj broj uposlenika se dijelio na sljedeći način: 17.000 uposlenih u Komisiji, 4500 u institucijama decentraliziranih tijela uključujući i istraživačke centre, 4000 u Evropskom parlamentu, 2500 u Vijeću, i 2500 u drugim institucijama i tijelima (Evropski sud pravde, Revizorski sud, Ekonomski i socijalni odbor, Odbor regija). Ukupan broj općinskog osoblja grada Pariza u martu mjesecu 1996. godine iznosio je 56.000 uposlenika.“²⁸ Evropska unija ne finansira se, kao druge međunarodne organizacije, putem direktnog (jedinog) novčanog doprinosa od država članica. Ona posjeduje i vlastite budžetske prihode koji su vidni u formi carina i prelevmana. Iako to nisu sredstva od presudnog značaja, ipak joj ova kategorija dodatno potvrđuje status *sui generis*, uz napomenu da Evropska unija nema vlastite porezne prihode, tako da se glavnina budžetskih sredstava prikuplja od država članica. Gornja kvota finansiranje je ugovorno limitirana na 1,24 % nacionalnog bruto proizvoda država članica, dok je taj procent u 1999. godini iznosio 1,13%. Posljednji ugovor koji je sklopljen u decembru 2005. godine sumu BNP-a je ograničio na 1,045% nacionalnog bogatstva, a važi do 2013. godine. Trenutni problemi oko budžetske politike za period 2014–2020. godine očituju se u prijedlogu budžeta Evropske komisije na 1.03 trilijuna eura za period 2014–2020. godine. To je ujedno i procentualno povećanje od skoro 6% u odnosu na budžet 2007–2013. godine.²⁹ Ovaj prijedlog je izazvao burne rasprave u kojima je Velika Britanija tražila smanjenje za 200 milijardi eura. Zbog neudovoljavanja njenim zahtjevima, prvi put u historiji evropskih integracija u ovoj politici uložen je veto. Zbog ovakvih limitirajućih procenata BNP-a i visine budžetskih sredstava, u velikoj mjeri troškove administracije preuzimaju države članice, a to znači da

²⁸ „Les agents des collectivités locales“, izdanje 1996, Ministère de l'Interieur.

²⁹ Nakon velikog proširenja samo šest država članica bile su kontributorne. Taj broj danas iznosi dvanaest. To znači da daju više novčanih sredstava u evropski budžet nego što ih povlače kroz fondove Evropske unije.

njima i upravljaju. Prema izjavi Jana O. Karlssona, predsjednika Revizorskog suda Evropske unije, taj procent iznosi 85%. Tačnije, za madridski lijevo orijentisani list *EL Pais* kazao je sljedeće: „Države članice upravljaju sa 85% proračuna. Nedavno, dodano iskustvo nam pokazuje, da je davanje Komisiji odgovornost za izravno upravljanje ogromnim svotama novca i važnih programa, uključujući u trećim zemljama, nije bio veliki uspjeh.“³⁰ U prilog ovome ide i konstatacija koju je iznio Paul Teylor u svom djelu „Kraj evropske integracije“ „da je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća budžet Evropske unije bio skoro pa ekvivalent budžetu ministarstva zdravstva Ujedinjenog Kraljevstva.“ I pored svega prikazanog, treba ukazati da se postojeći sistem, njegova priroda funkcionisanja i stupanja na snagu, utvrđuje Odlukom koju moraju ratificirati sve države članice. Posmatrano sa klasičnog teorijskog pristupa, države i prava ili pak sa veberijanskog aspekta, vidimo da Evropska unija nikada nije ugovorno dobila ovlasti da može na bilo koji način raspolagati organima represije ili nekim drugim organima za provođenja legalne prinude.³¹ I to je u potpunosti domen država članica. Sve nam ovo govori da proces daljeg razvoja i jačanja Evropske unije ostaje u vezi sa voljom država članica, što važi za gospodare ugovora („Heren de Verträge“).

4. Suverenitet i dodjela ovlasti

Sa cijelim razvojem i funkcionisanjem Evropske unije konstantno je u vezi pojam „suverenitet“, koji se nalazi u svakoj državi članici preko zaštićenog, samoodrživog izvora političke moći iz kog su izvedene sve specifične političke ovlasti, odnosno u svojoj funkciji država uživa suverenitet i moć na osnovu unutrašnjeg prava svih područja upravne vlasti, naravno, osim onih koje nisu u nadležnosti države ili nisu ustavno definisane kao takve. Pojam suvereniteta, vladanja i onih nad kojima se vlada dovodi u kauzalni odnos. Formira shvatanje „natporetka“ koje nas vodi ka različitom pristupu razumijevanja fenomena suvereniteta unutar sistema suverenih država kakva je Evropska unija. Pored toga, ne možemo ovakva shvatanja dovesti u formu metodskog anarhizma koji bi

³⁰ Intervju s Janom O. Karlssonom, predsjednikom Revizorskog suda EU, *El Pais*, 14. 3. 1999, originalni tekst: „Los Estados miembros administran el 85% del presupuesto“. Napomena: korišteni citat u radu je slobodnog prevoda.

³¹ Postoje države koje nemaju vlastitu vojsku kao npr. Island, ali i države koje nemaju saveznu policiju, npr. Švicarska.

u tom slučaju ugrožavao određene teorije o suverenitetu. One su bazirane na Bodenovom „summa potestas“, te su prisutne i u današnjim teorijskim pristupima. Nalazi se u logičkoj relaciji koja označava vrhovništvo, nešto najviše, nešto što se smatra posljednjom instancom koja se ne može dalje dijeliti. Ova logika nas uči da je država ta koja se nalazi na najvišem mjestu. Ako, pak, kooperativnim pristupom suverenitet shvatimo kao činjenicu u održavanju historijskog identiteta unutar državnih zajednica i njenu egzistenciju, doći ćemo do potpuno drugačijih zaključaka. U tom slučaju, države članice posmatrat ćemo kao ravnopravne i suverene aktore, čijom voljom dolazi do ujedinjenja određenih suverenih nadležnosti, preko kojih i nastaje Evropska unija.

Tako „proizvedeni entitet“³² svojim povratnim pravnim djelovanjem neposredno je utjecao na povratak suvereniteta i međunarodnog subjektiviteta SR Njemačke nakon Drugog svjetskog rata. Dalje, kroz svoje institucije 1996. godine Evropska unija je spriječila podjelu belgijskih predstavnika u Vijeću na valonske i flandrijske zastupnike i time sačuvala „jedinstven belgijski suverenitet“. Današnjim pravilima politika proširenja sputava katalonski separatizam u Španiji te istim osnovama utječe na Škotsku, koja treba da provede referendum o nezavisnosti.³³ Ovi primjeri ne umanjuju pravnu mogućnost izlaska država članica iz Evropske unije. Ona je definisana klauzulom o povlačenju u Ugovoru iz Lisabona, koji predviđa da „svaka država članica može odlučiti da se, u skladu sa svojim ustavnim pravilima, povuče iz Unije“. ³⁴ Njegova eventualna upotreba ne može se smatrati politikom separatizma, već suverenim pravom države članice da napusti dobrovoljno ustanovljen „viši poredak“. „Dok se ta mogućnost ne iskoristi“, države članice unutar Evropske unije će i dalje ispunjavati svoje suverene ovlasti koje uključuju pravo na donošenje zakona,³⁵ pravo gonjenja i sankcionisanja, pravo stupanja u odnose sa drugim državama, pravo na odbranu, pravo na finansiranje državne potrošnje kao i pravo

³² Sinonim za Evropsku zajednicu za ugalj i čelik.

³³ U slučaju istupanja i proglašenja samostalnosti bilo koje jedinice koja se nalazi u sastavu država članica Evropske unije, važi ponovljeno pravilo ulaska u Evropsku uniju. A to znači ispunjavanje ustanovljenih procedura, kao i mogućnost ulaganja veta Španije na ulazak Katalonije ili Velike Britanije na pristup Škotske Evropskoj uniji.

³⁴ Član 50, Konsolidovani ugovor o Evropskoj uniji, priredio Milutin Janjević, Beograd, Službeni glasnik, 2009, str. 54.

³⁵ Činjenica, moraju biti u duhu evropskih pravih vrijednosti, ali također treba znati da su te iste vrijednosti ujedno i vrijednosti država članica svake ponaosob, jer su ih i zajednički proizvele.

poreza. Isti se mogu okarakterisati kao unutrašnji, vanjski, vojni suverenitet i oblik finansijske autonomije. Glavne elemente suverenosti države članice su zadržale u svojoj nadležnosti. Ovi navodi pokazuju da države članice imaju sveobuhvatnu suverenost, iako postoji veliki broj autora koji smatra da suverenitet unutar Evropske unije ne postoji ili je, pak, itekako umanjen, reduciran. Takve stavove nastoje objasniti tvrdnjama da ulaskom unutar evropskog sistema države članice gube suverenost, jer ne mogu posjedovati i samostalno odrediti svoju unutrašnju i vanjsku politiku zbog suprematije evropskog pravnog sistema kao i dodjelom ovlasti evropskim institucijama. Takvi procesi nimalo nisu jednostavni. Njihova kompleksnost traži izrazito temeljit pristup i analizu. Ako su države usaglasne sarađivati kroz formu ispunjavanja ugovornih osnova, to se ne može jednostavno iz objašnjenih razloga podvesti pod formu redukcije suvereniteta, jer su osnivački ugovori (preko kojih je nastala Evropska unija) nastali kao izraz volje tih istih država članica. Također, u svojim sadržajima definišu većinsko odlučivanje ali i pravilo jednoglasnog odlučivanja. Na kraju, donesene odluke su obavezujuće, ali, s druge strane, i dalje svaka država članica koja sudjeluje u saradnji ima pravo da spriječi odluku koja ugrožava njen nacionalni interes preko uloženog veta. To je jedan od modela i načina koji dodatno garantuje zaštitu suvereniteta svakoj državi članici. Sve nam to govori da je u proteklih šest desetljeća evropskih integracija stvorena određena vrsta ugovorne jedinstvenosti koja se znatno razlikuje u odnosu na konvencionalni oblik saradnje država, „sa“ ili „bez“ ograničenja suvereniteta u polju zajedničkih politika. Sadržaj osnivačkih ugovora definišu suverena prava i prenos na evropske institucije u određenim poljima zajedničkih politika kao što su: zakoni u području poljoprivrede i ribarstva, transporta roba, prava tržišne konkurencije, vanjske trgovine. Ovakvom saradnjom vidni su pozitivni efekti za sve države članice, čime je zadovoljena i druga, sistemska funkcija države. Ovakva shvatanja neophodno je dalje proširivati kroz pojam nezavisnog suvereniteta koji omogućava dalju produkciju suverenih ovlasti odnosno „Kompetenz-Kompetenz“, kako se naziva u njemačkoj pravnoj terminologiji. Ovu vrstu suverene ovlasti Evropska unija ne posjeduje. Tačnije, Evropskoj komisiji kao izvršnom tijelu Evropske unije onemogućeno je korištenje načela *odjeljivanja i stvaranja dodatnih ovlasti izvan odredbi* Ugovora o Evropskoj zajednici, tako što „Zajednica deluje unutar granica ovlasti koje su joj dodijeljene ovim Ugovorom i ciljevima koji su pridruženi

njemu“.³⁶ Dok dio Ugovora koji se odnosi na načelo supsidijarnosti i proporcionalnosti definiše da „u područjima koja ne pripadaju u njenu isključivu nadležnost, Zajednica će poduzeti mjere u skladu s načelom supsidijarnosti, samo ako (...) ciljevi predloženog djelovanja ne mogu dovoljno postići države članice (...). Svako djelovanje Zajednice neće ići iznad onoga što je potrebno za postizanje ciljeva ovog Ugovora.“³⁷ Spomenutim odredbama limitira se politička snaga Komisije, naravno, sem u onim oblastima koje su drugačije ugovorno definisane. To znači da svako političko djelovanje Komisije mora biti ugovorno definisano. Za prevazilaženje svojih ovlasti i kršenje ugovornog osnova nadležan je Evropski sud pravde, koji je do sada i nekoliko puta djelovao. Svaku mogućnost stvaranja nadležnosti institucija Evropske unije države članice su onemogućile u skladu sa odredbama Ugovora o Evropskoj uniji, koji „ne dopušta obavljanje bilo koje vlasti koja se nalazi izvan okvira propisanih Ugovorom“.³⁸ Vijeće kao institucija koja „zastupa interese država članica“ ima mnogo restriktivniji pristup u pitanju primjenjivanje ove odredbe. Pored ugovorne osnove, svoje pravno uporište dodatno crpi iz presude „Brunner“ njemačkog Ustavnog suda,³⁹ ali i danskog Ustavnog suda. Pogotovo je „stanje“ promijenjeno 15. novembra 1994. godine izricanjem mišljenja Evropskog suda pravde (ECR 1994-11/12, I-5267) i mišljenja od 28. marta 1996. godine (ECR 1996-3, I-1788) o pitanju: da li Zajednica može pristupiti Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima? Zajedničko objašnjenje u prve dvije presude nalazi u tome da Evropska unija nije savezna država, već svoje ovlasti i legitimitet postojanja crpi od država članica.

5. Načelo supsidijarnosti i nacionalni suverenitet

Ugovorom iz Maastrichta kojim je ustanovljena Evropska unija, definisano je načelo supsidijarnosti,⁴⁰ kao jedan od dodatnih načina funkcionisanja tog entiteta. U spomenutom ugovora stoji: „Zajednica deluje u okvirima nadležnosti koje su joj dodeljene i prema ciljevima koji

³⁶ Član 5. tačka 1. (bivši član 3b).

³⁷ „Podtačke“ člana 5.

³⁸ Član 308. (bivši član 235).

³⁹ Presuda od 12. 10. 1993. njemačkog Saveznog suda (Bundesverfassungsgericht), u predmetu „Brunner“, 89, 155 VBerfGE.

⁴⁰ Preambula ugovora, kao i članom 3.b., Reformskim ugovorom EU iz Lisabona članom 5. Reformski ugovor EU iz Lisabona, priredio, Milutin Janjević, Beograd, Službeni glasnik, 2008, str. 289.

su utvrđeni ovim ugovorom. U oblastima koje ne spadaju u njenu isključivu nadležnost, Zajednica preduzima mere, u skladu sa načelom supsidijarnosti, samo ako i ukoliko ciljevi i predviđene akcije ne mogu u potpunoj meri biti ostvareni od strane država članica, odnosno mogu biti uspješnije ostvareni od strane Zajednice, imajući u vidu veličinu ili učinak predviđene akcije. Mere Zajednice neće prelaziti okvire onoga što je neophodno da bi se postigli ciljevi ovog ugovora.“⁴¹ Ovako načelo supsidijarnosti nastaje kada ugovorom nisu jasno definisane nadležnosti i akcije komunitarnih organa u situacijama podijeljenih nadležnosti Evropske unije i država članica. Može se reći da se spomenuto načelo očituje preko dodatne podjele kompetencije između Evropske unije i njenih država članica kada je riječ o oblastima van isključivih nadležnosti. Njime se jednostavno prelama nadnacionalni i međuvladin koncept saradnje u okviru Evropske unije. Daljom analizom navedenog člana vidimo da se načelo supsidijarnosti realizuje preko tri pretpostavke djelovanja i to: *u stvarima koje su van isključive nadležnosti, kad pojedina država članica nije u stanju riješiti neki problem na adekvatan način i kad Evropska unija taj isti problem može riješiti na bolji, tj. „efikasniji“ način.* Međutim, zbog svoje definicije i federalističkog teorijskog pristupa načelu supsidijarnosti kao vertikalne podjele ovlasti, u evropskim integracijama dolazi do reduciranog poimanja ovog termina. Ono se u dokumentima Evropske unije shvata kao kriterij funkcionalne podjele zadataka i njihovog rješavanja.⁴² Kada se analizira pozadina njegovog nastanka, primijeti se da je velikim dijelom proizašlo kao plod političkog kompromisa između Berlina i Londona sa početka devedesetih godina prošlog stoljeća. Velika Britanija je zahtijevala zaštitu nacionalnog suvereniteta, dok su njemački stavovi išli u pravcu očuvanja kompetencije svojih saveznih država. Prema Paulu Tayloru, „britanska vlada je tokom 90-tih godina prošlog veka, pozdravljala doktrinu supsidijarnosti zato što je ona suštinski menjala budući razvoj institucija Evrope. Ona ne samo što je isključila federalističku opciju, već je, takođe, isključila i svaku mogućnost promenu radnog karaktera nacionalne države i zadržala njihov tradicionalni oblik.“⁴³ To je uspjela ostvariti preko ugovornih odredbi u kojima stoji da treba „spriječiti pretjerano korištenje regulatornih ovlasti

⁴¹ Član 3.b, ibidem.

⁴² „Što je moguće bliže građanima Evropske unije.“

⁴³ Pol Tejlor, *Kraj evropske integracije*, Beograd, IP Albatros plus, JP Službeni glasnik, 2010, str. 25.

Zajednice“.⁴⁴ Ovim pravnim djelovanjem dobila se dimenzija horizontalne supsidijarnosti koja ima namjeru ojačati sektor civilnog društva i isključiti svaku mogućnost koja bi mogla Evropsku uniju pretvoriti u neku „superdržavu“ centraliziranog karaktera. Različitim političkim zalaganjima nije mogao da prevlada niti jedan koncept suprotstavljenih verzija u pogledu vizije Evropske unije, tako da je i dalje ostao na snazi funkcionalni model upravljanja, koji ne dozvoljava funkcionisanje Evropske unije bez jasno definisanih i ugovorno dodijeljenih kompetencija, odnosno „problem je u tome što u praksi supsidijarnost postala pre politički nego funkcionalni princip, pa pitanje da li nešto može biti bolje urađeno na evropskom nivou značilo poziv za davanje negativnog odgovora. Razlog za ovo treba tražiti u nesposobnosti nestručnjaka, uključujući i članove nacionalnih parlamenata, da unapred izračunaju hoće li predložena odluka biti bolje rešenje na nivou država članica ili na nivou zajedničke uprave.“⁴⁵ Pojednostavljeno, to znači da je gotovo prije svake upotrebe načela supsidijarnosti potrebno zatražiti mišljenje Evropskog suda pravde (Evropskog suda) o tome da li je Evropska unija u nečemu kompetentnija ili nije u odnosu na državu članicu, evropsku regiju ili lokalnu samoupravu. Sve to iziskuje komplikovan proces utvrđivanja, kojem je cilj odrediti dokaz da država članica ili neka regija nije u stanju na adekvatan način riješiti dati problem. Slijedom člana 3.b. Ugovora iz Maastrichta, odnosno član 5. Ugovora iz Lisabona, određuje se kompetencija Evropske unije u pogledu njene sposobnosti u efikasnijem rješavanju problema. Uz sve spomenuto, načelo supsidijarnosti često se svodi na tehničku normu funkcioniranja Evropske unije, ali, s druge strane, preko federalističkog shvatanja,⁴⁶ načelo supsidijarnosti postaje svojevrsan antipod načelu suvereniteta. Tako nastaje odnos između suvereniteta i supsidijarnosti, kao i njihove dijalektike u poimanju Evropske unije. Suverenitet jasno naglašava zadatke koje bi trebale ostvariti države članice kroz ustavnu zaštitu suverene kompetencije. Takvi nacionalni stavovi stvorili su ugovornu osnovu u kojoj organi Evropske unije ne mogu sami sebi stvarati i dodjeljivati dodatna suverena ovlaštenja niti stvarati bilo koju vrstu suverene kompetencije. To znači da će države članice preko nacionalnog

⁴⁴ Članovi 2. i 5. Ugovora.

⁴⁵ Pol Tejlor, spomenuto djelo, str. 25.

⁴⁶ „Načelo supsidijarnosti vodi poreklo iz ustava federalnih država u kojima služi za da reguliše raspodjelu nadležnosti između federalne države i njenih konstituenata.“
Radovan Vukadinović, *Uvod u institucije Evropske unije*, Kragujevac, Pravni fakultet u Kragujevcu, 2008, str. 29.

suvereniteta i dalje biti u mogućnosti da naglašavaju važnost međunarodnih organizacija, pa tako i Evropske unije. S druge strane, načelo supsidijarnosti ostaje model asistencije i kooperacije naspram nacionalnog suvereniteta koji uveliko služi u podupiranju systemske funkcije država članica, odnosno potpomagati suverenitet država članica, a nikako njegovo narušavanje.

Zaključak

Očito je potencijalno uspostavljanje ustavnopravnog poretka unutar Evropske unije i njegove komparativne prednosti u odnosu na postojeći ugovorni odnos i važeće ugovore, koje je Evropski sud u svom mišljenju nazvao „Ustavnom poveljom Zajednice“. Ustav Evropske unije nema veliku sadržinsku razliku od važećeg Ugovora iz Lisabona. Prema izvještaju „Europskog odbora za nadzor britanskog parlamenta, (...) Lisabonski ugovor u svom sadržaju ne posjeduje samo dvije od 440 izvornih ustavnih odredbi. Tako da prema njima, novi ugovor sadrži sve elemente ustava, koji su samo prepakovani u cvjetnom aranžmanu.“⁴⁷ Pored ovog navoda, i samo simbolično usvajanje, a time i važenje Ustava Evropske unije, daje drugu dimenziju procesu evropskih integracija. Sama razlika između ova dva poretka je ogromna, mada je proces evropskih integracija dodatno proizveo međusobnu zavisnost Unije sa nacionalnim suverenitetom, tako da integracija podrazumijeva prilagođavanje nacionalnog suvereniteta novim prilikama nastalim u sistemu suverenih država, a nikako njegovo ukidanje. Kontinuitet integracija rezultira jačanjem komunitarnih institucija i pravnog sistema na osnovu zadovoljenja interesa država članica, ali kroz kontrolisane procese u kojima institucije država članica ne gube svoju raniju uspostavljenu moć. Na taj način integraciju treba shvatiti kao proces u kom su države Zapadne Evrope pronašle način za pomirenje, dostizanja višeg nivoa saradnje ali i očuvanja ideje vlastitog suvereniteta, odnosno „članstvo u evropskom projektu oduvek se shvatalo kao sredstvo očuvanja nacionalnih država u Evropi, a ne neki oblik njihovog prevazilaženja. Ovo moramo shvatiti da bismo shvatili kako dalja integracija ne treba da dovede do stvaranja neke super-države, (...) važno je naglasiti njegov sui generis karakter, a ne da se on shvati kao konglomerat opštepažljivih političkih uređenja.“⁴⁸ Da bi Evropska unija

⁴⁷ Nermin Tursić, spomenuto djelo, str. 168.

⁴⁸ Pol Tejlor, spomenuto djelo, str. 17.

imala osnov za vlastiti suverenitet, morala bi posjedovati vlastitu teritoriju, stanovništvo koje je povezano zajedničkim navikama, tj. integralnu naciju iz koje proizlazi vlastita tradicija u procesu organizovanja i očuvanja vlasti, koja ima kontrolu nad svim osobama i stvarima unutar svojih granica, sposobnost vođenja rata i sklapanja mira, kao i zasnivanje međunarodnih odnosa sa drugim državnim zajednicama i organizacijama u međunarodnoj zajednici. Jasno je da Evropska unija nema takvu kompetenciju, jer nema „svoju naciju“, ne posjeduje mogućnost legalne prinude, vlastitu vojsku, zajedničku obranu itd. U skladu sa odredbama Ugovora iz Lisabona, Evropska unija ima vlastiti međunarodni subjektivitet (i visokog predstavnika za vanjske poslove i sigurnosnu politiku). To znači da može sklapati međunarodne ugovore iz svoje ili zajedničke nadležnosti u mjeri u kojoj međunarodni ugovor regulira podijeljenu nadležnost između Evropske unije i država članica, dok su države članice slobodne da prema vlastitim ovlastima sklapaju ugovore u svoje ime. Što se tiče Evropske unije, ona sada ima mogućnost ugovaranja u područjima obuhvaćenim glavom V. i VI Ugovora o Evropskoj uniji, koji određuje: „Kada je u okviru primene ovog naslova neophodno da se zaključi sporazum s jednim ili više država ili međunarodnih organizacija, Savet može ovlastiti predsjedavajućeg, kome će prema potrebi pomagati Komisija, da u tom cilju otpočne pregovore. Takve sporazume zaključuje Savet na preporuku predsjedavajućeg. Savet će donositi jednoglasne odluke kada sporazum obuhvata pitanje za koje je potrebna jednoglasnost kod donošenja internih odluka (...). Odredbe ovog člana takođe se primenjuju i na naslov VI (...).Nijedan sporazum neće biti obvezujući za onu državu članicu čiji predstavnik u Savetu izjavi da je ona obavezna da se povinuje zahtevima svoje ustavne procedure; ostale članice Saveta mogu se dogovoriti da će se sporazum privremeno primjenjivati na njih.“⁴⁹ Prema mišljenju Antonia Tizzana, ovaj član ugovora učvršćuje argument koji implicitno Evropskoj uniji daje pravnu osobnost, čak i u nedostatku izričite odredbe u tom dijelu.⁵⁰ Ranija ali i sadašnja praksa pokazuje poteze kojima je Evropska unija kroz primjenu međunarodnog prava i trenutnih političkih prilika znala nametnuti trgovački embargo ili drugu vrstu sankcija prema trećim državama i organizacijama. Postepeno oblikovanje zajedničke odbrambene politike vrši se preko odredbi Ugovora o Evropskoj uniji, u kom stoji da

⁴⁹ Član 24, Reformski ugovor, spomenuto djelo, str. 271. i 272.

⁵⁰ Vidi: Antonio Tizzano: „La personnalité juridique de l'Union Européenne“, Revue du Marche Singl européen act, 4/1998.

„zajednička spoljna i bezbednosna politika obuhvata sva pitanja koja se odnose na bezbednost Unije, uključujući postupno definisanje zajedničke spoljne i obrambene politike, koja bi mogla da dovede do zajedničke odbrane, ako to odluči Evropski savet. U tom slučaju, on će preporučiti državama članicama da usvoje takvu odluku u skladu sa njihovim ustavnim odredbama.“⁵¹ Ugovor iz Lisabona definiše da „Unija vodi, utvrđuje i sprovodi zajedničku spoljnu i bezbednosnu politiku koja se zasniva na razvoju uzajamne solidarnosti država članica“.⁵² Također, na osnovu ugovora Evropska unija ima ovlasti regulisanja ekonomskog i monetarnog sektora. U prvom dijelu države članice oslanjaju se na korištenje vlastite administrativne prisile koju imaju na raspolaganju kako bi se osigurala pravilna primjena prava Evropske unije. Monetarna politika, koju čine države čija je zajednička moneta euro (njih sedamnaest), provodi se kroz monetarne institucije koje, po uzoru na raniju njemačku Centralnu banku, posjeduju potpunu autonomiju upravljanja i odlučivanja. Nakon analize različitih ugovornih odredbi možemo doći do dva zaključka: Evropska unija nije država, mada ima nadležnost dogovorenu međunarodnim odnosno osnivačkim ugovorima. S druge strane, države članice nisu zadržale svoju punu suverenu snagu zbog ujedinjenja, a time i potpunu slobodu političkog djelovanja. Prihvatile su da preko ujedinjenja suvereniteta prenesu neke od svojih ovlasti na institucije Evropske unije. To nedvosmisleno znači da legitimitet vlasti Evropska unija ne ostvaruje od građana, već od država članica. Ovakav odnos su zaštitile preko činjenice da konstitutivno i legitimno tijelo za pregovaranje, usvajanje ili, pak, izmjene i dopune osnivačkih ugovora ostaju samo države članice kao strane ugovornice, gospodari ugovora („Heren de Verträge“). Evropska unija je organizacija sa mnogostrukom i otvorenom usložjenošću unijskih i pravnih državnih struktura. Kao takva stvara osnov za dalje integracije koje neće anulirati nacionalni suverenitet, ali ni države članice neće moći zadržati kategoriju vestfalskog suvereniteta, kakvog su poznavale prije početka evropskih integracija.

⁵¹ Člana 17. stav 1. Ugovora o Evropskoj uniji.

⁵² Član 11. stav 2.

Literatura

1. Benedikt Anderson, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Beograd, Episteme, 1998.
2. Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Beograd, Filip Višnjić, 1997.
3. Demzon Dinan, *Sve bliža unija*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.
4. T. C. Hartly, *Temelji prava Europske zajednice*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2004.
5. Adrijan Hastings, *Gradnja nacionaliteta*, Rijeka, Sarajevo, Baybook, 2003.
6. Suad Kurtćehajić, Omer Ibrahimagić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, knjiga treća, Sarajevo, 2007.
7. Žorž Korm, *Multikonfesionalne zajednice*, Sarajevo, Svjetlost, 1977.
8. John McCormick, *Kako razumjeti Europsku uniju*, Zagreb, Mate, 2010.
9. Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd, Filip Višnjić, 1993.
10. Smiljko Sokol, Branko Smerdel, *Ustavno pravo*, Zagreb, Informator, 1998.
11. Pol Tejlor, *Kraj evropske integracije*, Beograd, IP Albatros plus, JP Službeni glasnik, 2010.
12. Nermin Tursić, *Ugovorno i ustavno uređenje Europske unije*, Osijek, ESSEG, 2012.
13. Endrju Visent, *Teorije države*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.
14. Radovan Vukadinović, *Uvod u institucije Evropske unije*, Kragujevac, Pravni fakultet u Kragujevcu, 2008.

Pravni izvori

1. *Konsolidovani ugovor o Evropskoj uniji*, priredio Milutin Janjević, Beograd, Službeni glasnik, 2009.
2. *Mišljenje*, ECR 1991-1, n° 1/91 (14. 12. 1991. godine).
3. *Mišljenje*, ECR 1994-11/12, I-5267 (15. 11. 1994. godine).
4. *Mišljenje*, ECR 1996-3, I-1788 (28. 3. 1996. godine).
5. Presuda njemačkog Saveznog suda (*Bundesverfassungsgericht*) u predmetu „Brunner“, VberfGE (12. 10. 1993. godine).
6. Presuda Ustavnog suda Danske (*Højesteret*) u slučaju „Carlsen“ (6. 4. 1998. godine).
7. *Reformski ugovor EU iz Lisabona*, priredio Milutin Janjević, Beograd, Službeni glasnik, 2008.
8. *Ugovor iz Amsterdama*, <http://www.europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/>.
9. *Ugovor o Evropskoj uniji – Ugovor iz Mastrihta (Treaty on European Union)*, <http://www.europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/>.

10. Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (EEC) – Ugovor iz Rima, <http://www.europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/>.
11. Ustav Sjedinjenih Američkih Država, preuzeto: Nijaz Duraković, *Uporedni politički sistemi*, Sarajevo, 2000.

Internetski izvori

1. Guardian, www.ft.com.
2. <http://euobserver.com/institutional/118126>.
3. <http://www.advance.hr>.
4. http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2012&mm=06&dd=26&nav_id=621660.

Ostali izvori

1. „El Pais“, Madrid, 14. 3. 1999, tekst: „Los Estados miembros administran el 85% del presupuesto“.
2. „Der Spiegel“, Hamburg, 8. 3. 2012.
3. „Les agents des collectivités locales“, Ministère de l'Intérieur France, 1996.
4. Antonio Tizzano, „La personnalité juridique de l'Union Européenne“, *Revue du Marché Singl européen act*, 4/1998.

„Why has government been institutionalized at all? Because the passions of men will not conform to the dictates of reason and justice without constraint“¹
Alexander Hamilton

LIBERALNO DRUŠTVO KAO RODNO MJESTO LOKALNE SAMOUPRAVE

LIBERAL SOCIETY AS THE BIRTHPLACE OF THE LOCAL SELF GOVERNMENT

Sažetak

U ovom tekstu autor je dao pregled teorijsko-historijskih činjenica i ključnih političkih teoretičara koji su obilježili ili utjecali na razvitak teorije o liberalno-demokratskom konceptu. Bit njihovog shvatanje, iako očito različit, a ponekad i dijametralno suprotnih gledišta, ipak se ogleda u zajedničkom shvatanju kako su i individualni i društveni faktori potrebni za funkcionisanje jednog demokratski uređenog društva. Čitav niz mislilaca, historičara, politologa, sociologa i filozofa, kao što su J. S. Mill, Tocqueville, Weber, Hobbes, B. R. Rousseau i Locke, uspio je da nam približi koncept demokratije i da postavi teorijske temelje za njeno praktično djelovanje. Njihov doprinos je utoliko veći što su i sami bili kritičari ovakvog uređenja, time podstičući na kritičko razmišljanje, konstruktivni dijalog i praktično djelovanje.

Očito je da je Velika Britanija središte liberalizma i stoga ne čudi da lokalna samouprava ima i najdužu tradiciju u toj državi, koja je, međutim, skoro pa neuporediva sa ijednom drugom evropskom državom upravo zato što je i Velika Britanija po svom administrativno-pravnom uređenju jedinstvena. Utoliko je još teže „izvesti“ britanski koncept uređenja lokalne samouprave u tranzicijske države koje nemaju razvijene administrativne mehanizme kakve ima Velika Britanija, koja u svojoj dugogodišnjoj tradiciji nije posmatrala lokalnu upravu i samoupravu kao opasnost za državnu vlast, što je često slučaj bio u drugim evropskim državama, koje su „gušile“ lokalnu samoupravu upravo iz tog straha. Ključno je istaći da su ideje i principi liberalne demokratije definitivno bili odlučujuća i zajednička nit evropskih nacija, a doprinijeli su razvoju demokratskih evropskih društava kakve poznajemo danas.

¹ Nezvaničan prevod: *Zašto je uopće vlada institucionalizirana? Jer strasti ljudi neće biti u skladu sa razumom i pravdom ukoliko se ne ograniče.*

Ključne riječi: liberalna demokratija, lokalna samouprava, Velika Britanija, reforma, individualna prava, tranzicijske države, Evropa

Summary

In this paper, the author gave an overview of the theoretical and historical facts, and key political theorists who marked and influenced the development of the theory of liberal-democratic concept. The point of their comprehension, although obviously different and sometimes with opposing views, is still reflected in the common understanding that both the individual and social factors are required for the functioning of a democratic society. A whole range of thinkers, historians, political scientists, sociologists, and philosophers, such as J.S. Mill, Tocqueville, Weber, Hobbes, B.R. Rousseau and Locke, were able to approach the concept of democracy and to lay the theoretical foundation for its practical application. Their contribution is even greater as they themselves were also critics of the democracy as a concept, thereby encouraging the critical thinking, constructive dialogue and practical action.

It is obvious that the Great Britain is the center of liberalism and it comes as no surprise that the local government has the longest tradition in this country; however, it is almost incomparable to any other European country, precisely because the United Kingdom is unique for its administrative and legal organization. It is for reason that it is difficult to 'export' British concept of organization of local government in transition countries which do not have developed administrative mechanisms like the Great Britain, which in its long tradition has not seen local government and self-government as a threat to the state government, as has often been the case in other European states that have 'choked' local government because of this fear. It is crucial to note that the ideas and principles of liberal democracy were definitely crucial and common thread of European nations, and contributed to the development of democratic European societies as we know them today.

Key words: liberal democracy, local self government, Great Britain, reform, individual rights, countries in transition, Europe

Liberalizam kao teorijski koncept

S obzirom da govorimo o liberalno-demokratski uređenim društvima, bitno je definisati šta je zapravo liberalizam i kako je kao koncept pozicioniran u odnosu na druga politička i društvena uređenja. U klasičnoj stručnoj literaturi liberalizam je opisivao kao sistem vrijednosti koji podržava slobodu i razum prije svega, odnosno kao sistem koji „osporava moć despotskih monarhija i njihovo pravo na vlast po milosti božjoj; liberalizam je želio ograničiti moć države i jedinstveno definirati privatnu sferu, nezavisnu od djelovanja države. U središtu tog projekta

nalazio se cilj oslobađanja civilnog društva (osobnog, obiteljskog i poslovnog) od političkog uplitanja uz istodobno ograničavanje vlasti države“ (Held, 53). Claus Offe smatra da sljedeće ključne riječi: „država, tržište i zajednica“ pružaju osnovu liberalnom konceptu (Offe, 27). Dakle, liberalizam kao pokret je pokušavao da prije svega limitira moć ili uplitanje države kako u privatni sektor tako i u živote građana, ali istovremeno se zalaže i za veće slobode građane.

Britanski liberalisti, i prije svega utilitaristi, ponajprije J. S. Mill i Bentham, ponudili su sljedeći opis za liberalnu demokratiju: „Liberalna demokratska država osigurava nužne uvjete u kojima će pojedinci slijediti svoje interese, i bez izloženosti arbitrarnom uplitanju politike, sudjelovati slobodno u ekonomskim transakcijama, razmjenjivati rad i dobra na tržištu, te privatno prisvajati sredstva. Te ideje bile su srž engleskog liberalizma devetnaestog stoljeća: država je trebala imati ulogu arbitražnog suca, a pojedinci su, prema pravilima ekonomske konkurencije i slobodne razmjene, u civilnom društvu slijedili svoje interese“ (Held, 79). Međutim, iako su očito pozivali na minimalističku ulogu države kako na tržištu tako u životima pojedinaca, utilitaristi su ipak vjerovali u sistem kažnjavanja za ona djela koja su smatrali kao nedolično ponašanje. Rezultat tog zalaganja jeste nastanak zatvorskog sistema i kreiranje administrativne vlasti „za uređivanje sa osobama“ (Faucault, 3. glava; Ignatieff, 6. glava). Samim tim, država je imala odriježene ruke da reaguje kada *laissez faire* sistem nije funkcionisao onako kako su pravila nalagala, iako se formalno zalagalo za ideju da pravila ne postoje (otuda *laissez faire*). Može se zaključiti kako je utilitarizam, kao doktrina, imao korijene u smitovskoj² *laissez faire* ekonomskim načelima i, osim u ovoj ekonomskoj, oslanjao se i na sljedeće dvije pretpostavke. Prva, da državna moć treba biti osporavana i ne više toliko centralizovana kako je to do tada bio slučaj i samim tim ideja o nastanku civilnog društva je počela imati značaja, jer je ovaj dio društva počeo preuzimati uloge u sferama politike koje su do tada bile rezervisane samo za državni aparat. Druga, podržao je stvaranje ideje o državnoj intervenciji, a sve u cilju općeg dobra za cjelokupno društvo.³ David Held naglašava da je „moderni svijet prvo bio liberalan, a tek kasnije, poslije mnogih sukoba, liberalno-demokratski. Razvitak

² Adam Smith.

³ Bentham se, recimo, zalagao za besplatno školovanje i određene beneficije u zdravstvenom sistemu.

liberalizma, međutim, bio je neodvojiv od razvitka liberalne demokracije“ (Held, 21).

Očevi liberalizma, liberalne demokratije i interpretacije ličnog interesa

Još u devetnaestom stoljeću John Stuart Mill, koji se može smatrati ocem i kreatorom koncepta liberalno-demokratskog društva, objašnjavao je teoriju socijalnog razvoja. On tvrdi da je zapravo angažiranje građanstva u lokalnoj vlasti izuzetno bitno za cjelokupni razvoj i funkcioniranje društva. Kao i Tocqueville, on uporno naglašava kako je bitno imati efikasnu lokalnu upravu i u to vrijeme je bio kritički orijentiran prema tadašnjoj britanskoj lokalnoj vlasti, koju je smatrao haotičnom i neefikasnom. Tek nakon 1871. godine njegovo učenje poprima uporište nakon što je centralna vlast Britanije odlučila provesti valjane reforme.

Djelimično opčinjen Tocquevillom, Mill se svesrdno zalagao za individualizam do te mjere da je čak i ekscentričnost smatrao manjim zlom od masovnog društvenog uniformiteta. Vjerovao je da je najveća opasnost demokratiji, kao općem pojmu, supresiranje individualizma odnosno zabrana pokazivanja različitosti u društvu. U knjizi *Considerations on Representative Government* (1861) Mill uspijeva sjediniti koncepte učešća (*participation*) i sposobnosti (*competence*) objašnjavajući kako je krucijalno da postoji demokratski pluralizam odnosno da intelektualna elita na lokalnom nivou treba imati pluralitet glasova, iako treba naglasiti da je duboko vjerovao u univerzalno pravo glasa i proporcionalnu zastupljenost.

S druge strane, zanimljivo je da Thomas Hobbes opisuje demokratiju kao najmanje stabilan oblik vladavine, iako je u knjizi *Leviathan* (1651) smatra legitimnim režimom, stoga je smatran kao jednim od najranijih branilaca teorije demokratije. Naime, Hobbes tvrdi da upravo iz razloga što je čovjek u neprestanoj borbi sa samim sobom, potrebno je formirati državu/federaciju (*commonwealth*) i predati individualnu ovlast ili moć tom apsolutnom odnosno suverenom autoritetu. Tako je za Hobbesa individualna pokornost nečem većem, tj. državi, zapravo neophodna kako bi se preduhitrilo stalno stanje konflikta. On tvrdi da bi bez političke vladavine život običnog čovjeka bio „okrutan,

zao i kratar.“⁴ Njegova poznata izjava „*bellum omnium contra omnes*“, odnosno „rat svih protiv svakoga“, zapravo se temelji na ideji da se individualna sloboda čovjeka, ukoliko ima neograničene slobode i pravo na sve, ubrzo pretvara u potrebu za samoodržavanjem i čovjek bi radio stvari samo radi postizanja ličnog interesa (Leviathan, VII). Vrlo bitno je naglasiti da se Hobbes, dakle, zalagao za ideju civilnog društva samo u onolikoj mjeri ukoliko je ono zapravo nagrada za prihvatanje većeg autoriteta od pojedinca, tj. države. David Held tvrdi da je Hobbes prvi politički mislilac koji je uspio da artikuliše prirodu javne vlasti i definisao je kao „vještačkog čovjeka“ koga odlikuju trajnost i suverenitet „koji daje život i pokret društvu i političkom tijelu“ (David Held, 5). Stoga je bitno naglasiti da je Hobbes, vjerovatno, sveobuhvatno uspio prikazati opravdanje državne vlasti. Macpherson piše da „Hobbes nije želio da ubijedi svoje savremenike da sklope ugovor kako bi stvorili državu već da prihvate da postoje valjani razlozi da se ponašaju kao da to već jesu učinili, odnosno da prihvate obaveze prema suverenoj državi“ (Macpherson, 45).

Stephen Holmes u knjizi *Passions and Constraint: On the Theory of Liberal Democracy* piše da su „pogrešne interpretacije rutinski počele tako što su se počele razvijati lažne konstrukcije o temi koncepta ličnog interesa. Primat ličnog interesa u liberalnoj misli je bio kontinuirano pogrešno opisan slaveći neobuzdani egoizam kao zagrljaj prema potpunom materijalizmu i nepriznavanje opšteg dobra“ (Holmes, 2). Holmes dalje ističe tezu koja je iznenađujuća za mnoge kada kaže: „Hobbes nije bio liberal. Kada bih bio zabrinut samo sa odvajanjem moći, neovisnošću pravosuđa, religijskom tolerancijom, slobodom javne diskusije i pravnom kontrolom policije, ne bih nikad uključio Hobbesa u knjigu o liberalizmu. Ali svaki komentator koji želi istražiti psihološke pretpostavke liberalne teorije mora diskutovati o Hobbesu“ (Holmes, 3).

„Ključni koncept za razumijevanje međuovisnosti liberalizma i demokratije jeste konstitucionalizam“, piše Holmes (Holmes, 3). Za razumijevanje konstitucionalizma Jean Bodin ima osovinsku ulogu, smatra Holmes, jer postavlja na pravo mjesto odnos ograničenosti konstitucionalizma i liberalizma i ne treba ga odbaciti kao apsolutistu, odnosno pobornika države sa neograničenim moćima i neograničene suverenosti. Holmes ističe: „Činjenica da moderna demokratija ne može postojati van liberalnog ustavnog okvira jeste istinita, ali i dalje postoje

⁴ “Life in the state of nature is solitary, nasty, brutish and short”, in *Leviathan* by Thomas Hobbes, pg. VII and XIII.

politički teoretičari kojima to zvuči kao ekscentričnost ili čak hereza“ (Holmes, 9). Holmes ističe kako pravila koja štite privatnu sferu, po bilo kojoj cijeni, nisu uvijek usmjerena *protiv* politike. Ona su ponekad dizajnirana kako bi unaprijedila politiku, da doprinesu tome da je javna debata racionalnija. Kada je ovo slučaj, može se tvrditi da liberalizam pojačava demokratiju.

Jules Townshend u knjizi *C.B. MacPherson and the Problem of Liberal Democracy* piše kako je liberalna demokratija zapravo brak između demokratije i kapitalizma. On ističe da „demokratija znači vladavinu ljudi, a kapitalizam zahtijeva suverenost profita“, dok „ideologija liberalne demokratije kaže da imperativi oba imperativa mogu biti usklađeni kroz socijalnu državu, državne regulacije i zaštitu privatnog kapitala omogućavajući obostrano koristan kompromis između kapitalizma i volje naroda“ (Townshend, VII). „'Posesivni individualizam' je bio Crawford Borough MacPhersonov teorijski potpis i stajao je u centru njegove preokupacije sa odnosom imovine i demokratije“ (Townshend, 1). Citirajući MacPhersona, Townshend ističe kako je on smatrao demokratiju „ne samo prosto kao sredstvo, kao set institucija, već kao set razloga ili ciljeva zbog kojih su ove institucije samo sredstvo“, a drugim riječima demokratija je značila „jednak pristup sredstvima radi ličnog razvoja“ (Townshend, 13). Sumirajući, epicentar MacPhersonovog odnosa prema liberalnoj demokratiji zasnivao se na izučavanju odnosa imovine i demokratije, odnosno „posesivnog individualizma“.

Također, začetnik koncepta demokratije Jean-Jacques Rousseau je tvrdio da se politika i moralnost ne trebaju odvajati. Prema njemu, svaki put kada država odbije da reaguje na moralan način, odnosno da poštuje opća moralna načela, ona istodobno prestaje funkcionisati, odnosno njen autoritet prema individui nestaje. Sljedeći princip u koji je strogo vjerovao, a koji je također usko povezivao sa ulogom države, jeste sloboda – vjerovao je da je država dužna da očuva individualne slobode. U svom najpoznatijem djelu *Le contrat Social* (1862) on opisuje odnos između čovjeka i društva koji se umnogome slaže i sa Lockovom teorijom individualizma, ali prvenstveno ističući da uređeno društvo treba počivati na općoj volji ili *volonté générale*, što nije isto kao suma individualnih mišljenja i stoga daje važnost i kolektivističkom ili tzv. holističkom pristupu. Tako se za njega popularna suverenost treba ogledati u tome šta je zapravo u najboljem interesu za čitavo društvo ili, gledano iz uže perspektive, šta je najbolje za čitavu lokalnu zajednicu, a ne samo za manjinu ili čak jednu individuu koja je dovoljna moćna da utječe ili čak

sama kreira proces donošenja odluka. Međutim, bitno je naglasiti da je Rousseau stavljao pod sumnju teoriju da je odluka većine *uvijek* ispravna, odnosno smatrao je da je cilj države osigurati slobode, jednakost i pravdu bez obzira na to je kakvo je mišljenje većine u vezi sa tim konceptima. Upravo tu leži sukob u idejama između Rousseaua i Milla o tome kolika moć pojedinca treba biti, jer Mill pokušava ustrajati na tome da pojedinci odnosno elita pojedinaca koji imaju nadmoćniju intelektualnu snagu trebaju voditi čitavo društvo, trebaju biti lideri u svojim lokalnim zajednicama, dok Rousseau tvrdi da se pojedinci moraju odreći nekih individualnih sloboda kako bi se mogao zavesti red u čitavom društvu koji bi bio u interesu većine, a ne samo elite, bila ona intelektualno nadmoćna ili ne. Mill ide i toliko daleko da čak tvrdi da su profesionalni službenici uposleni na lokalnom nivou manje intelektualne moći od uposlenika na državnom nivou, kada ističe: „Lokalna predstavnička tijela i njihovi službenici, prije svega, gotovo su sigurno nižega stupnja inteligencije i znanja nego što su tu članovi parlamenta ili službenici egzekutive. Drugo, osim što su sami inferiornih kvalifikacija, njih nadzire a i odgovorni su inferiornom javnom mišljenju“ (Mill, 1988: 157).

Analizirajući Rousseauov *Društveni ugovor*, Ljubomir Tadić objašnjava kako Rousseau tvrdi sljedeće: „Opštost zakona je ključni pojam liberalno-demokratskog legaliteta. Kao izjava opšte volje ona mora biti obezbjeđena od uticaja pojedinačnih volja, bilo da je riječ o apsolutističkom vladaocu, ili o privatnoj, pojedinačnoj 'volji svih'“ (Rousseau, 20). Rousseau, kao filozof jednakosti i nejednakosti među ljudima – može se okarakterizirati kao *petit bourgeoisie* XVIII vijeka – svakako vidi demokratiju kao idealan oblik vladavine, s naglaskom na idealan, jer tvrdi da u realnom svijetu demokratiju nije moguće provesti, upravo jer je *idealna*. On tvrdi da je nemoguće „živjeti“ demokratiju ili da je ona moguća, ali „ne u svom strogom smislu“ s tim da je jedino možda provodljiva u malim državama (Rousseau, 26). Evidentno je iz Rousseauovih pisanja da on pokušava naći ravnotežu između individualnih sloboda i volje većine kao jednog od demokratskih principa, ali Rousseau „u stvarnim odnosima građanskog društva (demokratiju) smatra nemogućim. Ono što je moguće jeste umjereni egalitarizam u društvu i umjereni republikanska vlast u državi, vlast koja počiva na zakonima i koja je zakonima ograničena“ (Rousseau, 21). Dakle, može se smatrati da je Rousseau propagirao zapravo određeni balans između slobode pojedinca, koju je smatrao temeljem društva, i autoriteta države, za koju je vjerovao da mora postojati kako bi zaštitila te iste individualne slobode.

John Locke, s druge strane, ima različitu viziju društvenog ugovora odnosno *social contract-a*, ali, kao i Hobbes, vjeruje da ljudi strahuju jedan od drugog i da je kreiranje države, odnosno neke supratvorenine, neophodno za očuvanje ljudskih sloboda. Ali za razliku od Hobbesa, u svojoj knjizi *Second Treatise of Government* (1689) on tvrdi da bi čovjek dobrovoljno kreirao neku vrstu asocijacije i da bi imao viša moralna načela u odnosu prema drugome (nego što to Hobbes tvrdi), kao i da bi ljudi tražili da im država ponudi „neutralnog suca“ te da bi zapravo tako mogli zaštititi svoje živote, slobode i materijalna posjedništva. Locke se zalagao za ideju da državni zakoni mogu biti legitimni samo u onolikoj mjeri ukoliko je njihov cilj da budu dobri za sve, odnosno da postignu univerzalno dobro, dok se Hobbes zalagao za potpuni i apsolutni autoritet. Konačno, osnova Lockovih vjerovanja bila je da čovjek ima prirodna prava i da će ljudi i u grupi učiniti ispravnu stvar, dok Hobbes nije vjerovao u čovjekovu volju toliko koliko je vjerovao je da su ljudi u suštini sebični i okrenuti ličnim interesima. Locke je kritikovao Hobbesove tvrdnje o čovjeku kao biću nad kojim je neophodno imati vlast, ukoliko on želi živjeti miran i slobodan život i ove njegove kritike su zapravo dale začetke ideji protektivne demokratije. O Hobbesovim analizama je pisao sljedeće: „To znači misliti da su ljudi tako glupi te se brinu izbjeci zla što im ga mogu nanijeti tvorovi i lisice, ali zadovoljni, štoviše sa sigurnošću, ako ih proždiru lavovi“ (Locke, 372). Drugim riječima, „jedva je vjerovao da će ljudi, koji ne vjeruju međusobno jedan drugome, povjerovati nekom svemoćnom vladaru da će se brinuti za njihove interese“ (Held, 1990: 62). Locke je smatrao da su ljudi sposobni, u svom prirodnom stanju, stanju slobode, naći načina da „raspolazu sobom kako nalaze za shodno, u granicama prirodnog zakona, a da ne pitaju za dopuštenje ili da ovise o volji bilo kojeg drugog čovjeka“ (Locke, 309).

Još jedan otac „društvenog ugovora“ bez kojeg bi prikaz i analiza jednog društva bila besmislena jeste Alexis de Tocqueville, koji se nije libio kritikovati individualizam i braniti ideju asocijacije. Njegova knjiga *Democracy in America* (1835) pokazuje kako udruživanje ljudi u zajedničkom cilju kako u privatnoj tako i u javnoj sferi zapravo doprinosi jačanju nacionalizma u pozitivnom smislu, odnosno jačanju pojma da nacija postaje nešto više i jače od pukih individualnih želja te tako doprinosi stvaranju aktivnog političkog i civilnog društva, koje je odvojeno od države. Tocqueville efikasno pojašnjava sve prednosti funkcionalnog političkog društva odnosno prednosti političkog i drugog

udruživanja. Umnogome je Tocqueville bio uzor i samom Millu koji je bio opsjednut njegovom elaboracijom o demokratiji u Americi u to vrijeme, ali kako se Mill mijenjao, tako je i njegova odvojenost od većine Tocquevilleovih principa rasla. U jednoj od prvih analiza Tocquevilleove knjige Mill piše da je „to prva filozofska knjiga ikada napisana o demokratiji, onako kako se ona manifestira danas u modernom društvu“ (Mill, 1840: 3). Zanimljivo je da je Mill pisao kako se lokalna reprezentativna (vladina) tijela moraju baviti isključivo i samo lokalnom politikom. On tvrdi da se većina otežavajućih okolnosti u lokalnoj vlasti dešava zbog slabog intelektualnog kapaciteta osoba koje uzimaju učešće u vlasti. Kao što se može reći da je Platoovo djelo *Republika* rasprava o utopijskom društvu prije nego o politici, tako se i za Milla može reći da je on uveo „biznis“ u demokratiju, odnosno set pravila u skladu s kojima bi se građani trebali ponašati u jednom civilizovanom, demokratskom društvu. Stoga se rasprava o Millu, kao britanskom liberalisti devetnaestog stoljeća, može završiti riječima da iako je on zapravo pisao o demokratiji i u državama zapadne hemisfere, smatra se ocem demokratskih principa, prema njemu samom je demokratija moguća u teoriji, a u praksi je ona utopija i zapravo bi meritorna elita trebala vladati.

Joseph Schumpeter u svojoj izuzetno utjecajnoj knjizi *Capitalism, Socialism and Democracy* analizira ideju uređenja društva prema demokratskim principima i strastveno napada stanovište da je demokratija teorija sredstava i cilja. On tvrdi da je demokratija zapravo teorija koja se ne treba vezati za određene ideale ili ciljeve. Schumpeter ističe: „Demokratija je politički *metod*, tj. određeni tip institucionalnog aranžmana za stizanje do političkih – legislativnih i administrativnih – odluka“ (Schumpeter, 242). Razlog zašto demokratija sama sebi ne smije biti svrha jeste zato što i režimi koji se nazivaju demokratskim mogu da proganjaju ili diskriminiraju određene grupe ljudi pod zastavom demokratije, stoga demokratija može biti samo metod, a nikako cilj. Međutim, sama „demokratska metoda“ treba se definisati, a Schumpeter nudi sljedeću definiciju: „Onaj institucionalni aranžman koji se koristi da bi se stiglo do političkih odluka u kojima individue ostvaruju moć odlučivanja tako što postoji konkurentna borba za glasove“ (Schumpeter, 269).

S druge strane, B. R. Berelson kritikuje klasične političke teoretičare odnosno njihovu djelimičnu opsjednutost individualizmom i važnosti poštivanja individualnih sloboda u demokratskom društvu. Stoga on tvrdi: „Individualni glasači danas čini se nisu u stanju da zadovolje zahtjeve demokratskog sistema konstruisanog od političkih teoretičara, ali

sistem demokratije odgovara određenim zahtjevima političke organizacije. Individualni glasači moguće nisu u stanju da postignu sve standarde, ali čitav (sistem) ipak opstaje i raste“ (Berelson, 312). Klasični teoretičari, očevi političkog pluralizma koncentrisali su se, prema Berelsonu, na individualne građane društva, ignorišući važnost političkog društva kao takvog. Berelson također ističe da su za opstanak političke demokratije potrebni sljedeći uslovi: intenzitet konflikta mora biti ograničen, brzina promjena u društvu mora biti obuzdana, socijalno-ekonomska stabilnost mora biti održana i na kraju pluralistička organizacija društva kao i osnovni konsenzus mora postojati (Berelson, 312–313).

Dahl – kritičar Berelsona, koji ne tvrdi da je pluralističko učešće građana u donošenju odluka u društvu kako na centralnom tako i na lokalnom nivou neophodno za demokratiju – skeptičan je u vezi sa klasičnim teorijama demokratije. U svojoj knjizi *A Preface to Democratic Theory* (1956) Dahl tvrdi da „ne postoji teorija o demokratiji, već samo demokratske teorije. On sam ne vjeruje da su klasični teoretičari (obrađeni u gornjem dijelu teksta) uspjeli ponuditi rješenja koja su aplikabilna u današnjim demokratskim društvima, već tvrdi da je demokratija kao „poliarhija“⁵ – vladavina višestrukih manjina – mnogo bolje rješenje. Na koncu, Dahl objašnjava da su potrebni određeni preduslovi da bi demokratska poliarhija bila uspješna, a to je *social training* ili društveno obučavanje koje se može provoditi u porodicama, školama, crkvama, preko novina itd.

Sljedeći izuzetno utjecajni teoretičar demokratije i demokratskih principa u Evropi jeste Sartori. U svojoj knjizi *Democratic Theory* (1962) Sartori nudi dotad najekstremniju reviziju ranijih teorija o demokratiji i tvrdi da u demokratiji zapravo ne vladaju manjine, već takmičarske elite. Zapravo, Sartori objašnjava da postoji nepremostiva razlika između klasične teorije demokratije i realnosti i piše „nezahvalnost, tipična za čovjeka našeg vremena i njegovo razočarenje sa demokratijom jeste zapravo reakcija na obećani cilj koji je nedostižan“ (Sartori, 54). Određeni teoretičari koji zastupaju ideju antielitizma nazivali su Sartorija elitistom odnosno profesorom koji zastupa elitističke teorije demokratije. Međutim, on je jasno stavio do znanja da ne podržava elitističke teorije.

⁵ Profesor Dahl sa Univerziteta Yale uveo termin u diskurs modernih političkih nauka (poly – više, archy – vladavina)

S druge strane, Eckstein u svojoj knjizi *A Theory of Stable Democracy* (1966) opisuje uslove odnosno preduslove neophodne za demokratski sistem da se održi u vremenu. Interesantno je da on tvrdi da u stabilnoj demokratiji struktura vladajućih organa u nacionalnoj vladi ne može ili ne smije biti „čisto“ demokratska. Bitno je naglasiti da Eckstein stavlja naglasak i na bitnost nevladajućih struktura odnosno na građansko društvo i piše: „Ako bilo koji aspekt društvenog života može direktno utjecati na vladu, onda su to iskustva koja ljudi prožive u drugim sferama života, naročito ona koja oblikuju karaktere i kojima se (ljudi) posvete tokom svojih života“ (Eckstein, 225).

Dakle, klasični teoretičari osamnaestog, devetnaestog i dvadesetog vijeka su ponudili temeljne argumente o samoj ideji demokratije kao i njenim principima i karakteristikama, ali evidentno je da mnogi filozofi mlađe generacije ne vide njihovu aplikabilnost u današnjem vremenu. Naime, John Stuart Mill, koji se u akademskim krugovima definitivno smatra za jednog od osnivača ideje demokratije, u knjizi *Political Economy* tvrdi da „demokratski ustav koji nije podržan od demokratskih institucija do u detalje i koji je još dodatno omeđen centralnom vlašću, ne samo da nije politička sloboda, već često kreira upravo suprotnu situaciju“ (Mill, 944). Dalje, analizirajući Tocquevillovu *Democracy in America*, Mill razlaže da nema nikakve koristi imati univerzalno pravo glasa u državi i učešće u nacionalnoj vladi ako individua nije sebe pripremila za takvo učešće na lokalnom nivou – upravo na ovom nivou se uči kako se upravlja/vlada/administrira sobom. Dakle, Mill otvoreno i argumentovano zaključuje da učešće u vlasti treba biti „vježbano“ na lokalnom nivou, jer upravo na tom nivou vlasti individua „uči demokratiju“ (Mill, 347–348).

Na isti način kako tvrdi da je učešće u lokalnoj vlasti neophodno za učešće na državnom nivou zbog svog *edukativnog* karaktera, Mill smatra da učešće u upravljanju na radnom mjestu može imati isti efekat. Kako bi povukli paralelu između Millove teorije o važnosti učešća na lokalnom nivou sa drugim teoretičarima, potrebno je spomenuti i utjecajnog engleskog političkog teoretičara Georgea Douglasa Howarda Colea. On tvrdi, baš kao i Mill, da osoba na lokalnom nivou i kroz lokalna udruženja uči demokratiju. Naime, Cole ističe: „Nad morem raznolikih mehanizama moderne politike individua nema kontrolu, ne zato što je država prevelik (pojam), nego zato što mu nije pružena šansa da uči rudimente o samoupravi unutar manjeg okruženja“ (Cole, 157).

Carole Pateman u svojoj nadasve lucidnoj knjizi *Participation and Democratic Theory* (1970) je uspjela zatresti akademske krugove zapadne hemisfere, tako što preispituje ne samo moderne teoretičare demokratije, već i klasične teoretičare kao što su Rousseau, Mill i Tocqueville. Pateman ne forsira niti preferira nijednu školu političke teorije, već postavlja pitanje šta je to demokratija danas, kakav je odnos pojedinca prema društvu i koja je uloga učešća pojedinaca u procesu samouprave. Ona tvrdi da teorija učešća (*participation*) pada ili prolazi na dvije hipoteze „na njenoj edukativnoj funkciji i njenoj krucijalnoj ulozi u industriji“ (Pateman, 44). Pateman smatra da je „ubjeđenje ranih autora na temu demokratije (takozvani 'klasični teoretičari') koji srčano promoviraju ideju maksimalnog učešća svih ljudi, potrebno drastično revidirati, ako ne i direktno odbiti“ (Pateman, 1). Njena druga, ne manje bitna kritika, odnosi se na uslove i preduslove demokratskih sistema i Pateman ističe da je „preokupacija sa stabilnosti političkog sistema i uslovi i preduslovi neophodni za njegovo ostvarenje (...) ima korijene u kontrastu između demokratije i totalitarizma, kako jedine dvije političke opcije dostupne u modernom svijetu“ (Pateman, 2). Ona se osvrće na djela najutjecajnijih političkih naučnika i tvrdi za Schumpetera i njegovu knjigu *Capitalism, Socialism and Democracy* (1943) da je „napisana prije nego što je postojalo bogatstvo empirijskih informacija, koje su sada dostupne na temu političkih nauka“, ali da Schumpeter „smatra da su činjenice iznesene od strane 'klasičnih' teoretičara u stanju revizije, a da je upravo on ponudio takvu revidiranu teoriju“ (Pateman, 3).

Međutim, nijedna analiza društvenih tokova ne bi bila potpuna bez spomena Webera, koji je svojim filozofskim postavkama, prije svega iz sfere sociologije ali i iz politologije i religije, pridonio boljem razumijevanju društva i uloge države u savremenom svijetu. „Svaka država je utemeljena na sili“, rekao je Trotsky, a Weber se u potpunosti slaže s ovom izjavom i tvrdi sljedeće: „Kada bi postojale društvene institucije koje ne poznaju upotrebu sile, onda bi i sam koncept države bio eliminiran. Danas, međutim, možemo reći da je država ljudska zajednica koja (uspješno) polaže pravo na monopol nad legitimnim korištenjem fizičke sile na određenoj teritoriji“ (Gerth, Mills, 78). Dakle, ova Weberova definicija države je relevantna za ovu temu jer direktno pravi vezu između države i politike. Weber nastavlja: „Dakle, politika za nas znači borbu za podjelom moći ili za utjecajem nad distribucijom moći, kako među državama, tako i među grupama u državi“ (Gerth, Mills, 78). Ova definicija je relevantna i za odnose u lokalnoj zajednici gdje se interesne grupe ili pojedinci bore da preuzmu moć i tako vladaju

procesom donošenja odluka koje direktno ili indirektno utječu na kvalitet života ljudi, ali je i od krucijalne važnosti jer nas vraća na temu učešća pojedinca u političkim procesima, a znamo da je pravo na učešće zapravo i jedan od stubova „prave“ demokratije.⁶

Weber ima višestruk značaj ne samo pri definisanju države, državnog aparata i odnosa ljudi unutar zajednica već i zbog toga što je on stavljao značaj na legitimnost i vladavinu prava, pozicionirajući ih u kontekst legitimne sile – države. On kaže: „Sila, dakako, nije normalno ni jedino sredstvo države – a to niko i ne kaže – ali sila je sredstvo specifično za državu, (...) država je odnos ljudi koji vladaju ljudima, odnos poduprt sredstvima zakonitog nasilja“ (Weber, 78).

Teorijske škole razumijevanja društva kao cjeline, države kao apstraktnog pojma i odnosa pojedinca prema državi zaokružujemo Platom, utemeljivačem samog koncepta filozofije. U svom djelu *Republika* Plato raspravlja o prirodi pravde i kroz Sokratove dijaloge pojašnjava zašto individue trebaju izabrati da vode pravedan, a ne nepravedan život i kako pravedno društvo zahtijeva i ravnopravno učešće. Sokrat ne objašnjava definiciju pravde, jer to nije ni relevantno, već posvećuje pažnju temi zašto individue koje vode pravedan život žive bolji i sretniji život od nepravednih individua. Objasnjavajući koncept pravde kao standarda zdravog društva i temelja svake zajednice, Plato je postavio osnove za razvoj svih političkih i socioloških škola/teorija koje se bave društvom i društvenim porecima.

Frank Cunningham ističe razlike među najutjecajnijim filozofima koncepta demokratije pa tvrdi sljedeće: „Tako Robert Dahl prepoznaje visokorazvijenu ekonomiju i moderno evropsko ili sjeverno američko uređenje društva kao favoritni i skoro pa najizuzetniji oblik demokratije, u smislu koji isključuje urođenička/aboridžinska društva, koja drugi teoretičari smatraju održivim, i u nekim slučajevima superiornijim oblicima demokratije. Dok je Schumpeter smatrao da demokratija zahtijeva relativnu slobodu od vlade od strane javnog mnijenja, Michael Margolis ohrabruje javno kritikovanje vlade kao jedan od uslova održive demokratije“ (Cunningham, 25).

⁶ Mill tvrdi kako postoje dvije vrste demokratije – prava, koja dozvoljava zastupanja manjina, i, druga, idealna u kojoj svi imaju pravo glasa, ali bez dodatnog objašnjenja da li su glasovi jednaki. Za detaljniju analizu Milllove podjele demokratije, pogledaj: Pateman, 1970, str. 32.

Što se tiče Milla, za njega je demokratija podrazumijevala „vladu svih ljudi, jednako predstavljenih“ koja je naravno uključivala i predstavljanje manjina. „Međutim, njegova ideja jednakosti se nije odnosila i na pravo glasa, po čemu se Mill izdvaja od drugih teoretičara liberalne demokratije“ (Cunningham, 30). Mill nije smatrao da se ideja jednakosti treba širiti toliko daleko da uključuje i pravo na glas i naglašava: „Ne gledam na jednako pravo na glasanje kao jednu od stvari koje su dobre same po sebi“, objašnjavajući svoj stav time da „dajući edukovanim i needukovanim ljudima jednako pravo glasa, demokratija štetno proklamuje neznanje prema pravu da se dostigne nivo najviše političke moći i znanja“ (Cunningham, 30).

Da zaključimo, skoro svi liberalni demokrati podržavaju predstavničku demokratiju⁷, kao najbolju opciju održive demokratije u kojoj se predstavnici biraju većinom glasova i gdje država poštuje, ali se ne miješaju u političke i građanske slobode, kao i ekonomska, građanska i socijalna prava svake individue. Naime, ideje pluralizma i političkog individualizma predstavljaju kičmu teorije o demokratiji navedenih filozofa.

Koncept državljanstva

Prije nego što se može pisati o pravima i obavezama građana u demokratskim društvima, moramo se osvrnuti na sam koncept državljanstva, njegove multidimenzionalne principe i definiciju kao i odnos između države i slobodnog građanina. Kako bi rasprava o građaninu i državi bila potpuna, krenut ćemo od Aristotela koji ističe da je „demokratija najmanje zlo (od svih devijacija), jer pravi najmanje devijacije od same forme pravog političkog sistema“ (Aristotel, 227). Međutim, politički diskurs koncepta državljanstva i ljudskih prava prije svega se veže za političke principe, principe legalnosti i pitanje identiteta. Sve tri dimenzije mogu biti analizirane iz konteksta republičkog i liberalnog modela.

Sam Aristotel ali i Machiavelli i Rousseau su argumentirano pisali o republičkom modelu, koji se historijski proteže od vremena Atine, pa sve to italijanskih gradova-država. Naime, karakteristika ovog modela jeste što vidi građanina kao individuu sposobnu da vlada nad ostalim i

⁷ Representative democracy.

bude vladana od ostalih⁸. Aristotel je okarakterisao „građanina“ kao nekog ko daje mišljenja i obavlja javne funkcije⁹ odnosno „biti građanin značilo je sudjelovati u javnim poslovima“, dok se Finley nadovezuje na ovu tezu i s tim u vezi kaže da „ograničenja koja savremena politika postavlja aktivnom uključenju građana smatrala bi se krajnje nedemokratskim“ (Finley, Held, 22). Za definiciju građanina u modernom društvu Gidens piše: „U modernim društvima, međutim, većina ljudi koji žive unutar granica političkog sistema, jesu građani (državljeni) sa istim pravima i obavezama, koji sebe smatraju dijelom nacije“ (Gidens, 425). Bitno je reiterirati da i Rousseau u svom najpoznatijem djelu *Le Contrat Social* naglašava kako je građanska samouprava moguća. Dakle, srž republikanskog modela jeste naglasak na građaninu kao aktivnom subjektu koji je slobodan i koji živi u slobodnom društvu gdje vlada legitimnost zakona.

Frank Cunningham u knjizi *Theories of Democracy: A Critical Introduction* piše da ostaje nejasno „da li je Aristotel smatrao Atinu primjerom najmanje loše demokratije, one u kojoj je vladavina zakona provedena i u kojoj postoji velika srednja klasa koja preuzima ulogu najaktivnijeg lidera“ (Cunningham, 8). Cunningham zaključuje: „Dok je za Aristotela demokratija najbolja opcija od ponuđenih loših oblika vladavine, Tocqueville je posmatrao 'demokratske revolucije' svog vremena, prije svega francusku revoluciju koja se desila manje od dva desetljeća prije njegovog rođenja i koje se sjećao sa istom gorčinom kao i svi ostali koji su bili aristokratskog porijekla, i još pikantnije američke revolucije – kao neizbježne ishode historije rastuće jednakosti u Evropi“ (Cunningham, 8).

S druge strane, liberalni model odnosi se na vrijeme Rimske imperije i kao takav prvi put širi sam pojam državljanstva na osvojene narode i tako potpuno transformirajući princip državljanstva koji ne ostaje više isključivo usko vezan za dimenziju identiteta.¹⁰ Glavna karakteristika liberalnog modela jeste što građani mogu izražavati svoje učešće i kroz privatni sektor ili različite interesne grupe, a ne samo kroz (ranije usko definisano) političko djelovanje. Ali bitno je naglasiti da ovaj model posmatra sve građane kroz prizmu njihovog legalnog statusa.

⁸ Više o ovome u Aristotelovim djelima (*The Politics of Aristotle and the Nichomenean Ethics*, 1958).

⁹ Aristotel, 1981, str. 169.; Held, 1997, str. 22.

¹⁰ Za više informacija o ovome modelu državljanstva pogledati: Waltzer, *Citizenship*, 1989.

Univerzalna prava: nerealan koncept?

Što se tiče akademske rasprave o pravima i obavezama građana, ne smije se zaobići još jedna podjela samog koncepta državljanstva, a to je prije svega na univerzalni ili unitarni model i model diferenciranog državljanstva¹¹. Naime, univerzalni model ističe da je državljanstvo pitanje legalnosti i da svaka država treba ponuditi univerzalni set prava koja uključuju socijalna, kulturna i politička prava svim njenim legalnim građanima. Diferencirani model državljanstva je okarakterisan kao model koji leži na dubokoj različitosti. Naime, prema ovom modelu, „individualni građani su inkorporirani u državu ne po univerzalnom modelu (individualno), nego združeno, odnosno kao pripadajući članovi neke etničke ili nacionalne grupe. Stoga različite kulturne i nacionalne manjinske grupe bi pripadale državi na različite načine“ (Baumeister, 9).

Thomas Humphrey Marshall i njegovo djelo *Citizenship and social class* u akademskim krugovima koristi se kao začetnica i glavna referenca za unitarni model. S druge strane, kritičari ovog modela su isticali da unitarni model, iako nudi identična prava svim legalnim građanima, ne uspijeva u potpunosti *ispuniti* njihova prava, odnosno dodatna afirmacija za ugrožene narode je itekako potrebna, poznata i kao koncept pozitivne diskriminacije. Prije svega se misli na Afroamerikance koji su u drugoj polovini dvadesetog vijeka imali *de jure* ista prava kao i ostali građani u Sjedinjenim Državama, ali njihova ljudska prava *de facto* nisu u realnosti bila u potpunosti ispunjena.¹²

Amartya Sen, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju i zagovornik ljudskih prava, u svojoj knjizi *Development as Freedom* pita se sljedeće: „Da li možemo koherentno govoriti o pravima bez specifikovanja čija je odgovornost da garantuje realizaciju tih prava?“ (Sen, 230) Ovo pitanje je ključno za svaki politički diskurs koji se dotiče kako individualnih tako i kolektivnih prava. Dakle, jasno je da Sen zagovara tezu kako ljudska prava mogu biti formulisana samo na način koji postavlja prava i obaveze u korelacijsku vezu. Važno je napomenuti da Sen nije prvi kritičar teze ljudskih prava ukoliko su ona puka retorika, što je posebno vidljivo u posljednje vrijeme; može se reći da je čak i „moderno“ diskutovati o ljudskim pravima, a i sam Immanuel Kant smatrao je da prava moraju ići zajedno sa institucijom koja je odgovorna

¹¹ Diferencirani model i model različitosti će se koristiti naizmjenično kroz tekst.

¹² Za više informacija o ovome modelu pogledati: Young, *Polity and Group Difference*, 1989.

za njihovu potpunu realizaciju. Tako je on odgovarajuće tijelo/instituciju odnosno specifičnu odgovornost prema specifičnom pravu nazvao „perfektna odgovornost“ (Sen, 230).

Sen, naime, u svojoj knjizi napada retoriku ljudskih prava sa tri strane: prvo, tvrdi da građani u slobodnim društvima svoja prava ne mogu realizovati bez toga da postoji legitimno tijelo odnosno država, prije svega, koja mora na sebe preuzeti obavezu realizacije tog prava i ovu kritiku naziva *kritika legitimnosti*. U vezi s ovom kritikom, relevantno je i mišljenje Karla Marksa koji je tvrdio da pravo ne može prethoditi instituciju države, već je moguće samo obrnuto.¹³ Dalje, Sen napada samu formu koju etika i politika kreiraju oko ljudskih prava, odnosno tvrdi da se svako pravo koje je garantovano individuama mora implementirati od neke legitimne agencije ili državnog tijela, dakle ne treba govoriti o ljudskim pravima bez jasnog navođenja koje tijelo je odgovorno da ga provede u praksi, i ovu kritiku naziva *kritika koherencije*¹⁴. Treća kritika ne odnosi se na institucionalnu ili legalnu stranu prava, već na domenu društvene etike.

Naime, ova posljednja kritika je uzrokovala i najveće reakcije jer dotiče temu univerzalnosti prava, odnosno preispituje njegovo kulturološko porijeklo – da li određeno pravo koje mi uzimamo kao predodređeno ili prirodno zapravo i nije predodređeno, već je zapadna tvorevina liberalno-protestantskih korijena? Sen ovu posljednju kritiku naziva i *kulturološkom kritikom* univerzalnosti ljudskih prava. Treba spomenuti i poznatog britanskog filozofa i reformistu 18. i 19. vijeka Jeremyja Benthama, koji prirodna prava naziva „nonsense“¹⁵, a koncept prirodnih i neotuđivih prava zove „nonsensima na štulama“ (Sen, 229). Na kraju, Sen zaključuje da su „ljudska prava set etičkih zahtjeva koji ne smiju biti identifikovani sa legalno donesenim zakonima“ (Sen, 230).

Politički mislilac i historičar Tocqueville je također pisao o ljudskim pravima u demokratskom društvu: „Čovjek ne može biti velik bez vrlina, kao ni nacija bez poštivanja ljudskih prava; zapravo može se reći da bez njih nema ni društva, jer kakva je veza racionalnih i inteligentnih bića ako su oni povezani samo silom“ (Tocqueville, 238). Dakle, ideja o ljudskim pravima prožima se kroz vjekove i nije samo usko vezana za demokratski režim, koji je predmet ovog istraživanja.

¹³ Za više informacija o ovom argumentu pogledati: Karl Marks, *On the Jewish Question*.

¹⁴ U prethodnom paragrafu već je navedeno i mišljenje I. Kanta o ovoj tezi.

¹⁵ Besmisleno.

Tocqueville je dao neizmjeran doprinos političkoj misli ne samo kao teoretičar demokratskih i društvenih procesa već i kao kritičar „primijenjene“ demokratije u SAD-u u 19. vijeku.

Diskurs o pravima i obavezama građana u slobodnim društvima ne bi bio potpun bez spomena J. Rawlsa, teoretičara koncepta pravde u slobodnim društvima. U knjizi *Theory of Justice* Rawls nudi alternativnu opciju utilitarizmu, koji je dugo vremena smatram temeljem i predodrednicom političke misli. Naime, on piše o jednakostima i slobodama građana u slobodnim društvima, ali ističe bitnost institucija, državnih i lokalnih, koje moraju biti izgrađene tako da mogu izdržati postavke kompletnog sistema pravde. Rawls piše: „Društveni sistem treba da je konstruisan tako da je raspodjela koja proishodi pravedna šta god da se desi, a da bi se postigao ovaj cilj nužno je društvene i ekonomske procese postaviti u okruženje odgovarajućih političkih i pravnih ustanova“ (Rawls, 257).

Kako bi rasprava o pravima građana bila potpuna, ne smije se zanemariti ni sam historijat ljudskih prava odnosno postavke njegove legalnosti kroz različite političke režime. Profesor Ranko Petković piše: „Odvajkada potčinjen ne samo prirodi, već i drugim ljudima, kao pojedinac, pripadnik određenog društvenog sloja, vjere, rase, nacije, pola, uzrasta, čovjek se sam ili oslanjanjem na istomišljenike, državu, međunarodne organizacije, borio za svoja prava“ (Račić, Milinković, Paunović, 3). Dakle, čovjek je kroz vjekove preispitivao svoja ljudska prava, počev od robova koji su se dizali na ustanke još u vrijeme Rimskog carstva, kroz Magna kartu 13. vijeka koja širi ideju slobode koja je do tada bila privilegija samo za vladare i visoke crkvene dužnosnike. Naime, „s Magna kartom važnu skalu prava dobijaju vlastelini, ali je time, u stvari, otpočeo proces 'spuštanja' nekih važnih prava čovjeka sa vrha državne piramide ka njenoj osnovici“ (Račić, Milinković, Paunović, 3).

Profesor Račić smatra da se ljudska prava trebaju posmatrati ne samo u teritorijalnoj dimenziji već i krosdimenzionalno.¹⁶ Dalje, Račić piše da je usvajanju Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima prethodio niz drugih važnih događaja i ističe: „Pri tome ne treba misliti samo na velike povelje – kao što su Magna carta libertatis iz 1215. godine, *Bill of Rights* iz 1689. godine, pa i naš Dušanov zakonik iz 1349. godine (upravljene, prije svega, na ograničavanje vlasti monarha i koje su predstavljale prve značajne nagovještaje na putu stvaranja sistema podjele vlasti) – niti na opšte poznate dokumente iz XVIII vijeka kao što su

¹⁶ Sva ljudska prava kroz različite dimenzije.

Proglas nezavisnosti trinaest država Amerike iz 1776, ili Deklaracija prava čovjeka i građanina iz 1789. (jer je riječ o unutrašnjim pravnim aktima odnosnih država), ne umanjujući uticaj koji su te povelje – dokumenti *unutrašnjeg prava* – imale na razvoj ideje o zaštiti i unapređenju ljudskih prava, ograničavamo se na *međunarodne dokumente*“ (Račić, Milinković, Paunović, 7).

Važno je naglasiti da su građani bili smatrani subjektima svojih matičnih država, koje su bile zadužene, unutar svoje unutrašnje nadležnosti, da osiguraju prava svojim građanima i s tim u vezi i međunarodne institucije su tretirale pitanje ljudskih prava kroz prizmu državopravnosti. Države su bile zadužene da svojim državljanima osiguraju zaštitu njihovih ljudskih prava, i pojedinac, kao individua ili pripadnik nacionalne grupe, u pravnom smislu je mogao biti posmatran samo kao subjekt-državljanin određene države. Takvo stanje u međunarodnoj zajednici je trajalo sve do početka devetnaestog vijeka. Bečki kongres 1815. proglašava „da trgovina robljem predstavlja povredu evropskog međunarodnog prava; praktični rezultati toga, međutim, sveli su se na sprečavanje prevoza robova morem – prije svega iz Afrike u Ameriku“ (Račić, Milinković, Paunović, 8).

Dokument koji predstavlja prekretnicu za građanska i politička prava je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima¹⁷, koja kaže: „Sva bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima“. ¹⁸ U članu dva iste deklaracije piše: „Svakom pripadaju sva prava i slobode proglašene u ovoj deklaraciji bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, vjeroispovijesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti.“¹⁹

Bitno je još i naglasiti da se zaštita ljudskih prava može posmatrati kroz prizmu individualnih ili kolektivnih prava i shodno tome smatra se da Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima štiti individualna prava i kao takav sadrži čitav set pravnih obaveza za države koje su ga ratifikovale. S druge strane, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima sadrži tzv. „mekše“ odredbe međunarodnog prava koje nisu neophodno obavezujuće nego su više konsultativne prirode i on „ne predviđa gotovo nikakav mehanizam međunarodno nadzora“ (Račić,

¹⁷ S obzirom da predmet ovog istraživanja nisu ljudska prava *per se*, autor neće ići u detalje i spominjati sve međunarodne konvencije o ljudskim pravima, uključujući i evropske dokumente, u ovoj fazi rada.

¹⁸ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, član 1.

¹⁹ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, član 2.

Milinković, Paunović, 25). Jednako je važno reći da Pakt o građanskim i političkim slobodama predviđa „dužnost država da podnose izvještaje o ispunjavanju svojih obaveza“²⁰, dok s druge strane Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ističe: „Svaka država ugovornica ovog Pakta obavezuje se da preduzima korake *do maksimuma svojih raspoloživih sredstava* u cilju *postepenog* obezbjeđenja punog ostvarivanja prava priznatih u ovom Paktu“ (Račić, Milinković, Paunović, 26). Iz ovog slijedi da su građanska i politička prava dobila veću legitimnost nego što je to slučaj sa ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i konkretno ovdje možemo primijeniti kritiku koherencije, jer ostaje nejasno koje tijelo je zapravo odgovorno za njihovu implementaciju i koji indikatori će biti primijenjeni kako bi se „maksimalna raspoloživost sredstava“ mogla mjeriti.

David Held, koji sveobuhvatno piše o demokratiji, njenim principima i ulozi građanstva u liberalnoj demokratiji, tvrdi da građanstvo podrazumijeva i prava i obaveze prema političkoj zajednici u državi. Marshall definiše građanstvo kao „status koji u načelu daje individuama jednaka prava i dužnosti, slobode i ograničenja, moći i odgovornosti,“²¹ dok se Held nadovezuje da je „građanstvo podrazumijevalo pripadnost zajednici u kojoj čovjek živi svoj život“ (Held, 86). Međutim, osim građanskih, državama je bilo neophodno uvesti i politička prava koja bi podrazumijevala pravo na jednak tretman u političkoj vlasti, odnosno pravo da se svako slobodno kandiduje za političkog izbornika.

Held piše: „Pod građanskim pravima se podrazumijevaju prava koja su neophodna da bi se uspostavila individualna autonomija, a to obuhvata pravo na slobodu ličnosti, govora, misli i vjerovanja, pravo na svojinu i sklapanje ugovora i pravo na jednakost pred zakonom. Politička prava odnose se na one elemente prava koja omogućavaju izbor članova političke zajednice i njihovo učešće u političkoj vlasti“ (Held, 86–87). Može se reći da je kraj devetnaestog i početak dvadesetog vijeka bilo vrijeme kada su politička prava učvršćena, osim u slučaju Švedske, koja je rijedak primjer u Evropi gdje su se politička prava utemeljila prije građanskih prava, u osamnaestom vijeku.

Etjen Balibar u knjizi *Mi, građani Evrope* iznosi svoje viđenje u vezi sa različitostima pojmova građanstva i državljanstva i definiše termin

²⁰ Račić, Milinković, Paunović, str. 24.

²¹ Marshall, 1973, str. 84.; Held, 1997, str. 86

„građanskost“²² ne kao status, poput državljanstva, „jer ono što uspostavlja relativan kontinuitet između različitih oblika ustanovljenja državljanstva u historiji, te omogućuje da se shvati njihova bar teorijska (mada uvijek problematična) veza s pojmovima kao što su demokratija i narodni suverenitet, nije uvijek samo pozivanje na zajednicu već prije na zajedništvo (...), pojam građanina (*polites, civis, Bürger*, itd.) izražava kolektivnu sposobnost da se 'konstituiše država' ili javni prostor“ (Balibar, 304). Dakle, iz ovoga je jasna autorova intencija da pokaže kako građani imaju ugovor među sobom u kojem su definisane njihove slobode, prava i obaveze kako prema samim sobom tako i prema državi i „otuda veza između ideje građanskosti i ideje slobode“ (Balibar, 305). Ovdje ponovo dolazi do izražaja već spomenuti argument da demokratija koja podrazumijeva građanske slobode nije svrha ili cilj sama sebi, već proces koji ne može nikada biti *a priori* skrojen do kraja.

Treba naglasiti da tendencije liberalno-demokratskih društava, da podstiču svoje građane na učešće odnosno da koriste svoje pravo učešća u kreiranju politika, mogu imati i svoju lošu stranu. Tako, recimo, Norberto Bobio, isto kao što je to ranije činio Weber, tvrdi da se u takvom (demokratskom) društvu „formalna prava demokratske participacije građana kao pojedinaca materijalno isprazne jer dozvoljavaju da poluautonomni 'organi posredovanja volje naroda' (u vidu birokratskih partija, interesnih grupa, političkih vođa ili parlamenata) postanu dominantni; osim toga, zbog svog ličnog interesa da održi sopstvene organizacione mogućnosti, ne samo da se birokratija državne izvršne vlasti u modernim demokratijama povećava po obimu, već se povećavaju i *prepreke* za uticaj građana kao pojedinaca ili neorganizovane političke javnosti“ (Offe, 31). Država, s druge strane, pokušava uvesti mehanizme koji će na neki način „ublažiti“ utjecaj građanskih prava na kreiranje državne politike ne tako što će zabraniti ta prava, nego, kako Offe tvrdi, „razvijanjem imunizacijskih kontratendencija koje će neutralizovati njihovu stvarnu djelotvornost i domet“ (Offe, 31). Dakle, biti građanin ima direktnu vezu sa državnim ustrojstvom odnosno, kako kaže Balibar, „građanskost“²³ se uvijek podudara sa ustrojstvom diferenciranog društva i funkcionisanjem države: ona dakle, kao minimum, podrazumijeva

²² „Jer nipošto nije riječ o društvenom sloju, staležu ili klasi (građanstvo, buržoazija), nego o svojstvu, statusu, pravima, pa i manje ili više opravdanim težnjama građanina ili pretendenta na položaj građanina u modernoj demokratiji (Balibar, str. 11).

²³ Autor namjerno koristi ovaj termin kako bi reflektovao englesku inačicu.

diferencijaciju na upravljače i one kojima se upravlja, kao i diferencijaciju javne funkcije i građanskog društva (Balibar, 305).

Robert D. Putnam u knjizi *Making Democracy Work*, u kojoj piše o različitim načinima primjene demokratije u italijanskim regijama, zaključuje da razlika u nivou demokratije „leži u postojanju osnovnih preduslova za demokratiju u nekim regijama, za razliku od drugih, u interakciji građanstva koje se posmatra jednakim i međusobnom povjerenju i poštovanju među građanima“ (Cunningham, 23). Naime, Putnam tvrdi da sami preduslovi za primjenu demokratije u društvu postoje onda „kada su građani aktivno uključeni na jednakim osnovama u lokalne organizacije kao što su sportski klubovi, kooperative, društva za pružanje međusobne pomoći, kulturne asocijacije i dobrovoljna udruženja“ (Cunningham, 23). Demokratski preduslovi neophodni za njen razvoj su odsutni u onim društvima „gdje su glavne ili jedine forme nevladinih institucija koje su dostupne građanstvu, mafija, crkva, ili glavne političke partije“ (Putnam, poglavlje 4. i 6). Putnam se oslanja i na Tocquevillea odobravajući njegovu tezu o važnosti uključivanja građana, odnosno stavlja naglasak na aktivno građanstvo koje je uključeno u lokalne nevladine aktivnosti. „Putnam dijeli (Tocquevilleovo) mišljenje da je demokratija najotpornija kada postoji energično uključivanje građana u zajedničke aktivnosti, najidealnije u lokalnim forumima kao što su općinska vijeća ili udruženja volontera“ (Cunningham, 24).

Afirmacija i razvoj lokalne samouprave kao pravno-političke i systemske institucije u zemljama Zapadne Evrope

Termin „Zapadna Evropa“ ima više predispozicija koje bi je mogle samostalno ili krosdimenzionalno definisati i njena demokratska politička šarolikost je stoga najbolje opisana kao „poliarhija“ (Wiarda, 10). Većina evropskih debata o političkom diskursu se odvijala o temi koliko individualizam i liberalne vrijednosti treba da prevladaju kolektivnim pravima ili interesima zajednice. Zato je splotom historijskih okolnosti evropsko društveno uređenje variralo od, kako ističe Wiarda, „varijacija koje su uključivale oligarhiju, populizam, autokratiju i druge“ (Wiarda, 10). Wiarda objašnjava kako je u predominantno katoličkim nacijama Crkva zadržala primarnu ulogu posrednika u pružanju mnogih usluga građanima, dok je u pretežno protestantskim društvima sama država preuzimala veće odgovornosti prema socijalnim pitanjima. Vidi se kako je i religija odigrala bitnu ulogu pri karakterizaciji i formiranju evropskih društava.

Ključno je istaći da su ideje i principi liberalne demokratije definitivno bili odlučujuća i zajednička nit evropskih nacija i može se reći da je ona „nosila baklju demokratije“, ali ni slučajno da je značila samu demokratiju (Wiarda, 13). Tako se polako prvo pojavila „radikalna demokratija“ u engleskom društvu primarno zahvaljujući posljedicama Engleskog građanskog rata²⁴, a koja je tek sa Francuskom revolucijom poprimila veće primjese „demokratskog“. Konzervativna demokratija, s druge strane, relativno je noviji koncept i nastao je u devetnaestom vijeku kada je „manjina konzervativaca shvatila da ustavna demokratija i socijalna reforma mogu da štite njihove interese bolje nego doktrine antirevolucionarnih reakcija“ (Wiarda, 13). Naravno, to ne znači da su demokratske institucije zaživjele Evropom, jer u osamnaestom vijeku Evropom su još uvijek vladale frakcije i neformalne političke partije, koje Wiarda zove „protoparlamentima“ u Britaniji i Švedskoj (Wiarda, 14).

Sa svojim različitostima u pogledima zaštite individualnih prava i sloboda, pa sve do analiza morala i etike, ali ne isključujući različita i često turbulentna kako socio-ekonomska tako i politička događanja, evropska društva i demokratske institucije nisu se razvijale kolektivno, već svaka na sebi specifičan način. Tako, recimo, analitičari evropske historije i politologije, kao što su T. H. Marshall, Seymour Martin Lipset i Stein Rokkan, pišu kako je za britansko društvo Magna carta u 13. vijeka označila prekretnicu u političkoj misli. Međutim, u sedamnaestom vijeku borba za umanjenje kraljevskih ovlasti se nastavlja da bi „kulminirala u Slavnoj revoluciji 1688. i konačnoj pobjedi nad apsolutizmom u Britaniji, iako je „odgovorna vlada“ (tj. subordinacija izvršne vlasti prema Parlamentu) bila daleko barem još 150 godina. U ostatku Evrope apsolutizam je bio trijumfalan sve do Francuske revolucije“ (Wiarda, 11).

U Britaniji je napredak krucijalnih faza razvoja demokratije relevantan ponajviše od 1832. godine, kada je došlo do proširenja prava na glas za šire narodne mase i uvođenja tajnog glasanja, potom zamjene monarhije sa kabinetom vlade koji se oslanja na parlamentarnu većinu, potom pojave sofisticirane vanparlamentarne forme organizacije političkih partija (i jačanje radničke partije u dvadesetom vijeku) i na kraju erozije legislativnih moći u Domu lordova. Izuzetno je, i različito od ostalih evropskih društava, da slijed ovih događaja u Britaniji nije podstaknut niti stimuliran faktorima revolucije, ratovima, borbom za nezavisnost ili pak vanjskom okupacijom. Stoga, zaključuje Hogwood, u Britaniji, za razliku od drugih zapadnoevropskih zemalja, historijski slijed

²⁴ 1641–1650.

događaja nije pružio mogućnost da se stari ustav zamjeni novim ili da se preispita postojanje institucija sa monarhijskim naslijeđem i da se one zamijene modernijim i racionalnijim političkim institucijama.

U Francuskoj, za razliku od Britanije, tok događaja je bio dosta dramatičniji i francusko društvo je prelazilo iz monarhijskog apsolutizma u vladavinu rulje, iz vojne Napoleonske diktature u obnovljenu monarhiju pa republiku, te iz njemačke okupacije ponovo u različite verzije republike. Ove političke turbulencije su, kao i u Engleskoj, donijele i šire pravo glasa, razvoj političkih partija kao i reforme izbornih sistema. Nick Hewlett u knjizi *Democracy in Modern France* ističe da su historijski momenti doprinijeli tome da se mogu napraviti tri zaključka koja se tiču razvoja liberalne demokratije u Francuskoj. Najprije, „borba za modernu demokratiju, tj. generalno govoreći liberalnu demokratiju, dešavala se u Francuskoj na revolucionaran način. Drugo, nedostatak liberalnog kompromisa, radikalizacija radničke klase i suprotan utjecaj autoritarnog (ponekad i populističkog) prava je značilo da je najuspješnija državna ideologija, u smislu konsolidovane buržoaske vlasti, bila jedina koja je stavljala ljude u centar zbivanja, u formi republikanizma“ (Hewlett, 59). Treće, „postoji jasna, koncizna i simbiotička veza u Francuskoj između političkih ideja na jednoj strani i praktikovanja politike na drugoj, bilo da se to dešava na javnim sastancima, na ulici ili u formalnom kontekstu državnog parlamenta“ (Hewlett, 59). U Francuskoj su se „borba i politika 'intelektualizirale', i s vremenom, intelektualci su postali politizirani“ (Hewlett, 60).

Njemačka je na svom putu do liberalne demokratije prošla trnovit put. Ujedinjena 1871. godine zahvaljujući diplomatiji Bizmarka i vojnoj strategiji, pod hegemonijom Pruske monarhije u devetnaestom vijeku razvijaju se političke partije i pravo glasa. Međutim, Njemačka se ne može smatrati demokratijom sve do pojave Vajmarske republike 1919. godine, nakon što je Prvi svjetski rat „otpuhao“ njemačku monarhiju. Nažalost, neuspjeh Vajmarske republike i njene slabe i nerazvijene institucije dovele su do razvoja diktatorskog režima, Trećeg rajha, koji je eliminirao sve oblike liberalne demokratije u Njemačkoj. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, a zahvaljujući zapadnim silama koje su preuzele na sebe da rehabilituju dio zemlje, Njemačka se donekle počinje vraćati liberalnim demokratskim vrijednostima, kulminirajući 1949. u Općem zakonu. Padom Berlinskog zida (1989) Njemačka se ujedinjuje i ustav Zapadne Njemačke postaje zajednički.

Literatura

1. Aristotel, *The Nicomachean Ethics*, Oxford, Oxford University Press, 1925.
2. Etjen Balibar, *Mi, građani Evrope*, Beograd, Beogradski krug, 2003.
3. Andrea Baumeister, "Ways of Belonging: Ethno-national Minorities and Ways of Belonging and Models of Differentiated Citizenship", Workshop ECPR Turin, 2002.
4. Berelson et al., *Voting*, Chicago, University of Chicago Press, 1954.
5. George Douglas Howard Cole, *The World of Labour*, London, G. Bell & Sons, 1913.
6. *Labour in the Commonwealth*. London, Headley Bros, 1918.
7. *Self Government in Industry*, London, G. Bell & Sons, 1919.
8. *Social Theory*, London, Methuen, 1920.
9. *Guild Socialism Restated*, London, Leonard Press, 1920a.
10. *Chaos and Order in Industry*, London, Methuen, 1920b.
11. Frank Cunningham, *Theories of Democracy: A Critical Introduction*, New York, Routledge, 2002.
12. R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago, University of Chicago Press, 1956.
13. R.A. Dahl et al., *Hierarchy, Democracy and Bargaining in Politics and Economics*, Glencoe, Free Press, 1956a.
14. H. Eckstein, *A Theory of Stable Democracy*, Princeton University Press, 1966.
15. Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, United Kingdom, Tavistock Publications, 1967.
16. H. H. Gerth, C. Wright Mills, *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York, Oxford University Press, 1946.
17. Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd, Ekonomski fakultet Beograd, 2001.
18. David Held, *Demokratija i globalni poredak*, Beograd, Filip Višnjić, 1997.
19. David Held, *Modeli demokracije*, Zagreb, Školska knjiga, 1990.
20. Nick Hewlett, *Democracy in Modern France*, London, Continuum, 2005.
21. Thomas Hobbes, *Leviathan, 1651*. Michigan, University of Michigan (republished in 2008 by Forgotten Books), 1969.
22. Stephen Holmes, *Passions and Constraint: On the Theory of Liberal Democracy*, Chicago, University of Chicago, 1995.
23. Michael Ignatieff, *Human Rights as Politics and Idolatry*, New Jersey, Princeton University Press, 2001.
24. Michael Ignatieff, *Lesser Evil Politics Ethics in an Age of Terror*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2005.

25. John Locke, *Second Treatise of Government*, USA, Hackett Publishing Co, 1980.
26. C. B. Macpherson, *Introduction to Hobbes*, In T. Hobbes, *Leviathan*, Harmondsworth, Penguin, 1968.
27. C B. Macpherson, *The Real World of Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 1966.
28. Henri Mendras, *Europa i Europljani*, Zagreb, Masmmedia, 2004.
29. J. S. Mill, *Representative Government*, Charlestown, Forgotten Books, 2008.
30. *Autobiography*, USA, P.F. Collier & Son, 1999.
31. *Essays on Politics and Culture*, New York, Himmelfarb G. ed., 1963.
32. *Collected Works*, USA, Liberty Fund, 2006.
33. *Principles of Political Economy*, New York, Cosimo Inc, 2006.
34. *Considerations on Representative Government*, Rockville, Serenity Publishers, 2008.
35. John Stuart Mill, *Izabrani politički spisi: prvi svezak*, Zagreb, Informator (Biblioteka politička misao), 1988.
36. Claus Offe, *Modernost i država*, Beograd, Filip Višnjić, 1999.
37. Carole Pateman, *Participation and Democratic Theory*, New York, Cambridge University Press, 1970.
38. Robert D. Putnam, *Making Democracy Work*, Princeton, Princeton University Press, 1994.
39. Obrad Račić, Branislav Milinković, Milan Paunović, *Ljudska prava – pet decenija od usvajanja opšte deklaracije o pravima čoveka*, Beograd, Međunarodna politika, 1998.
40. J. Rawls, *Theory of Justice*, USA, Harvard University Press, 1971.
41. Jean Jacques Rousseau, *Social Contract*, New York, Cosimo Inc, 2008.
42. G. Sartori, *Democratic Theory*, Detroit, Wayne State University Press, 1962.
43. Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London, Geo. Allen & Unwin, 1943.
44. Amartya Sen, *Development as Freedom*, USA, Anchor Books, 1998.
45. Jules Townshend, *C.B. MacPherson and the Problem of Liberal Democracy*, Edinburgh, Edinburgh University Press Ltd, 2000.
46. Max Weber, *Politics as a Vocation*, In H.H. Gerth and C.W. Mills (eds), *From Max Weber*, New York, Oxford University Press, 1972.
47. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York, Charles Scribner's Sons, 1958.
48. Howard Wiarda, *Comparative Politics: Approaches and Issues*, Plymouth, Rowman & Littlefield Publishers Inc, 2007.
49. Howard Wiarda, *Comparative Politics: Critical Concepts in Political Science*, New York, Routledge, 2005.

**STANJE I PROGNOZE DALJNJEG KRETANJA EKONOMIJE
BOSNE I HERCEGOVINE**

**STATE AND PROGNOSSES OF FURTHER FLOWS IN ECONOMY
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Sažetak

Prema dosadašnjim makroekonomskim analizama za 2011. godinu, u BiH se očekuje postepena ekonomska stabilizacija koja će biti obilježena vrlo niskim realnim ekonomskim rastom od 2%, niskim nivoom inflacije od 2,5%, blagim smanjenjem oficijelne stope nezaposlenosti na 42%, te daljnjim smanjenjem konsolidovanog budžetskog deficita na 3,4% BDP-a. Sve ukazuje na to da će ekonomski rast u BiH u 2011. godini i dalje biti vođen rastom izvoznog sektora zahvaljujući stabilizaciji potražnje zemalja EU i regije, ali praćen i blagim oporavkom domaće potrošnje uslijed očekivane stabilizacije tržišta rada i zaustavljanja rasta stope nezaposlenosti, stabilnog priliva doznaka (transfera) iz inostranstva. U 2011. godini može se očekivati i nešto povoljnija situacija kada su u pitanju investicije, zbog nastavka infrastrukturnih radova na koridoru 5C, novih investicija domaćih elektroenergetskih kompanija u širenje proizvodnih kapaciteta, te nešto bolji priliv stranih direktnih investicija. Kako upozoravaju bh. i inostrani analitičari, odugovlačenje sa formiranjem vlada i nastavkom reformskih procesa jedan je od rizika po očekivanu prognozu rasta za 2011. godinu, a i vrlo loš signal za potencijalne strane investitore.

Ključne riječi: ekonomija Bosne i Hercegovine, postkrizni period

Summary

According to previous macroeconomic analyses for 2011, the gradual economic stabilization is being expected in Bosnia and Herzegovina, which will be marked by low economic growth (cca 2 percent), low inflation level (cca 2,5 percent), slightly increasing official rate of unemployment (to 42 percent) and continuous increase of consolidated budget deficit (cca 3,4 percent) of the GDP. All those facts imply that economic growth in Bosnia and Herzegovina in 2011 will be still directed by export sector's growth, however followed by a slight domestic demand recovery, stabile inflows advances from abroad. We can expect in 2011 prosperity when it comes to foreign investments, primarily because of continuing of infrastructure works on Corridor 5-C, new investments of domestic electro companies into the manufacturing capacities expanding,

and also better flows of foreign direct investments. As both local and foreign analysts warn, the main risks for Bosnia and Herzegovina's future economic growth are delay with forming a domestic government and reform process' continuation.

Keywords: *economy of Bosnia and Herzegovina, post-crisis period.*

Uvod

Osnovni cilj rada je prezentirati aktuelne tokove u bh. ekonomiji. U vezi s tim, iznesena je procjena rasta bruto domaćeg proizvoda BiH u 2011. godini (ali koja ne uključuje političku nestabilnost). BiH je pod najvećim pritiskom ekonomske krize bila u 2009. godini, kada je došlo do pada BDP-a za 2,9 %, dok se 2010. godine blago oporavila uz ostvareni rast od 2,2%.¹ Ključni generator ekonomskog rasta u BiH u 2011. je daljnji rast izvoza, ponajviše u metalnoj industriji, uključujući glinicu, aluminijski i čelik, čija je cijena na svjetskom tržištu u porastu. Drugi pozitivan faktor trebaju biti javne investicije koje se dugo najavljuju. Naravno, sve to je pod pretpostavkom neprodublivanja političke nestabilnosti koja sigurno može imati značajne negativne implikacije. Nažalost, i u ovoj godini očekivati je povećanje stope nezaposlenosti sa prošlogodišnje 27,2% na 28,5% kako zbog sve izraženijeg gašenja malih firmi tako i očekivanih otpuštanja u javnom sektoru. Javna potrošnja u BiH dostiže skoro 50% BDP-a. To je neodrživo stanje i može se pretpostaviti da će vlasti biti prinuđene na redukciju radnih mjesta u javnom sektoru.

Upravo zbog aktuelnosti spomenutih problema, u tematici članka autori potenciraju razvoj BiH, te analiziraju dosadašnji bh. ekonomski razvoj (stanje, tokove, smetnje u razvoju i sl.). U samom težištu rada postavljen je problem istraživanja u smislu kako ubrzati ekonomski razvoj u BiH u cilju što efektivnijeg približavanja (konvergencije) članstvu u EU.

1. Aktuelno stanje i dinamika privrednog sektora u Bosni i Hercegovini

Bruto domaći proizvod osnovni je makroekonomski agregat ekonomske aktivnosti jedne zemlje, a per capita BDP-a općeprihvaćen

¹Dostupno na: http://www.cbbh.ba/files/godisnji_izvjestaji/2011/GI_2011_bs.pdf, 15. 6. 2011.

pokazatelj dostignutog nivoa privredne razvijenosti. Stoga u narednoj tabeli prezentira se dinamika ukupnog i per capita BDP-a u BiH za srednjoročje 2005–2010. godine.

Tabela 1. Dinamika bruto domaćeg proizvoda i per capita BDP-a u BiH u periodu od 2005. do 2010. Godine

Godina	Nominalni BDP u mil KM	BDP po stanovniku (u KM)	Stopa rasta realnog BDP-a u %
2005.	17.127	4.457	3,9
2006.	19.252	5.010	6,1
2007.	21.760	5.664	6,2
2008.	24.702	6.429	5,7
2009.	23.950	6.233	-3,0
2010.	24.486	6.371	2,2

Izvor: Centralna banka BiH, 2010.

Kada je riječ o dinamici rasta bruto domaćeg proizvoda u cijelom poratnom periodu, važno je istaći da su izuzetno visoke stope rasta zabilježene prvih poslijeratnih godina i to 75% u 1996, 35% u 1997, te 15,7% u 1998. godini. Ovako visoke stope rasta BDP-a same po sebi nisu iznenađujuće imajući u vidu vrlo nisku startnu poziciju (neposredno poslije rata BDP u BiH pao je na oko 20% predratnog), ali i veliki priliv međunarodne pomoći, s druge strane (cca 5 mlrd. eura). U posljednjoj deceniji (1999–2008) stopa rasta realnog GDP-a kretala se na prosječnom nivou od oko 6%. Pod utjecajem svjetske finansijske krize u 2009. godini zabilježen je pad GDP od -3,2%. Posljednjih godina nominalni GDP na nivou je oko 24 mlrd. KM.

Tabela 2. Promjene u relativnom nivou razvijenosti BiH prema nekim zemljama, EU i svjetskom prosjeku BDP-a per capita

Godina	Hrvatska =100%	Slovenija =100%	SAD =100%	EU =100%	Svijet =100%
1998.	22,0	10,7	3,6	6,7	23,8
2000.	30,1	13,2	3,6	7,2	26,4
2002.	28,3	13,2	4,0	7,2	29,8
2004.	28,8	14,7	5,3	8,5	34,6
2006.	30,6	13,7	5,9	9,1	35,0

2007.	32,1	16,2	8,1	10,7	44,4
2008.	29,6	17,0	9,7	13,0	49,3
2009.	30,0	17,5	9,2	12,9	46,5
2010.	30,8	18,1	8,8	12,8	45,6

Izvor: IMF Data and Statistics, World Economic Outlook Database, april 2011:
www.imf.org/imfdataandstatistics.

Tabela 2a. Uporedni pregled dinamike per capita BDP-a za BiH, Hrvatsku, Sloveniju, SAD, EU i svjetski prosjek za period 1998–2010. Godine

Godina	BIH	Hrvatska	Slovenija	SAD	EU	Svijet
1998.	1.084	4.923	10.133	30.277	16.275	4.553
2000.	1.260	4.188	9.534	34.774	17.500	4.769
2002.	1.467	5.181	11.093	36.400	20.360	4.923
2004.	2.128	7.378	16.446	39.934	25.900	6.153
2006.	2.581	8.422	18.816	43.883	28.316	7.383
2007.	3.712	11.576	22.933	45.845	34.490	8.353
2008.	4.625	15.634	27.146	47.440	35.000	9.385
2009.	4.279	14.243	24.417	46.381	33.135	9.200
2010.	4.318	10.394	23.705	47.283	24.300	9.020

Izvor: IMF Data and Statistics, World Economic Outlook Database, april 2011:
www.imf.org/imfdataandstatistics.

Analizirajući *per capita* BDP-a u periodu 2000–2009. godine dolazi se do sljedećih zaključaka:²

- ostvaren je relativno dinamičan rast *per capita* BDP-a Bosne i Hercegovine i to po stopi od 13,3%, što predstavlja više nego udvostručenje *per capita* BDP-a u posmatranom periodu;
- najviši nivo *per capita* BDP-a dostignut je u 2008. godini (4.625 \$). Prema tom pokazatelju BiH je u skupini 180 zemalja rangirana na 85 poziciji u svijetu;
- uporedbe sa BDP-om razvijenih područja u 2008. godini pokazuju da *per capita* BDP-a BiH predstavlja tek 13,0% *per capita* EU, 9,7% SAD-a, 17,0% Slovenije, 29,6% BDP-a Hrvatske, odnosno 49,3% svjetskog prosječnog *per capita* BDP-a.

² Komentari i analize prezentiranih tabela mogu se naći u: M. Klapić, *Osnovne karakteristike i trendovi privrede Bosne i Hercegovine*, Ekonomska revija br. 8, god. IV, Ekonomski fakultet u Tuzli, 2006, str. 40–51.

Iako teške posljedice svjetske finansijske krize opterećuju ekonomiju BiH, u 2010. godini su ostvareni respektabilni rezultati u vanjskotrgovinskoj razmjeni. Pozitivni trendovi iz druge polovine 2009. godine su nastavljeni i dodatno su poboljšani, što je rezultiralo rekordnim vrijednostima izvoza i zadržavanjem uvoza na znatno nižem nivou od onoga iz 2007. godine i posebno veoma teške 2008. godine.³ Značajan utjecaj su imale i više cijene domaćih vodećih izvoznih proizvoda na svjetskom tržištu, pa je stopa količinskog povećanja izvoza tih proizvoda nešto niža, ali ni ta činjenica ne umanjuje realnost izvozne ekspanzije i ubrzanog povratka vodećih izvoznika punoj uposlenosti kapaciteta.

Tabela 3. Izvoz i uvoz BiH u periodu 2005–2010. godine u mil. KM

Godina	Izvoz	Uvoz	Saldo robne razmjene	Pokrivenost uvoza izvozom u %
2005.	3.783	11.178	-7.395	33,8
2006.	5.164	11.389	-6.225	45,3
2007.	5.937	13.899	-7.962	42,7
2008.	6.711	16.286	-9.575	41,7
2009.	5.530	12.348	-6.818	44,8
2010.	7.293	13.329	-6.035	54,72

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

Podaci pokazuju da je u 2010. godini ostvaren izvoz iz BiH u vrijednosti (cca) 7,29 mlrd. KM, što je za 29,45% više u odnosu na 2009. godinu. U istom periodu vrijednost uvoza je iznosila (cca) 13,33 mlrd. KM, što je za 10,78% više u odnosu na 2009. godinu. Zahvaljujući ovakvim rezultatima, nivo pokrivenosti uvoza izvozom je u ovom periodu iznosio 54,72%. Ukupan vanjskotrgovinski deficit je u 2010. g. znatno smanjen i iznosio je (cca) 6,03 mlrd. KM, što je za 5,66% manje u odnosu na 2009. godinu. Posebno je važno naglasiti da je znatno niži deficit posljednji put ostvaren još 2002. godine, kada je nivo pokrivenosti uvoza izvozom bio upola manji, a vrijednost izvoza iznosila je tek četvrtinu 2010. godine.

Statistika BiH pokazuje da su zemlje članice EU i CEFTA-e najznačajniji vanjskotrgovinski partneri. Međutim, došlo je do promjene

³ Više u: A. Domazet, *Intraindustrijska trgovina – od komparativnih ka konkurentskim prednostima u vanjskoj trgovini BiH*, Ekonomija ubrzanog razvoja, Forum Bosna, br. 43/08, Sarajevo, 2008, str. 135–166.

strukture poretka među vodećim partnerima. Prema grupama zemalja, najizraženiji bh. partner je kontinuirano EU, a pojedinačno se izdvajaju Hrvatska (14,98% izvoza i 18,81% uvoza), Njemačka (15,36% izvoza i 8,98% uvoza), Srbija (12,68% izvoza i 12,21% uvoza), Italija (11,88% izvoza i 7,77% uvoza) i Slovenija (8,47% izvoza i 9,65% uvoza).⁴ Ohrabrujuće je da je evidentno povećanje učešća ostalih zemalja u strukturi vanjskotrgovinske razmjene BiH, posebno izvoza, ali još nedovoljno u odnosu na vodeća tržišta.

Tabela 4. Struktura izvoza BiH po tržištima 2009. i 2010. Godine

Država/područje	2009 (KM)	Učešće(%)	2010 (KM)	Učešće (%)
Njemačka	816.895.471	14,50	1.120.480.722	15,36
Hrvatska	969.048.654	17,20	1.092.310.016	14,98
Srbija (bez UNMIK/Kosova)	770.035.448	13,67	925.057.924	12,68
Italija	704.929.682	12,51	866.460.063	11,88
Slovenija	465.126.680	8,26	617.801.438	8,47
Austrija	327.169.057	5,81	478.147.587	6,56
Crna Gora	250.306.472	4,44	327.384.994	4,49
Švicarska	114.005.653	2,02	162.700.125	2,23
UNMIK/Kosovo	116.727.490	2,07	159.026.855	2,18
Ostale zemlje	1.100.173.645	19,53	1.544.446.466	21,17
UKUPNO	5.634.418.252	100,00	7.293.816.190	100,00

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

Tabela 5. Struktura uvoza BiH po tržištima 2009. i 2010. Godine

Država/područje	2009 (KM)	Učešće (%)	2010 (KM)	Učešće (%)
Hrvatska	2.322.624.042	19,30	2.507.827.959	18,81
Srbija (bez UNMIK/Kosova)	1.481.290.002	12,31	1.627.242.004	12,21
Slovenija	1.189.085.466	9,88	1.286.272.333	9,65
Njemačka	1.108.636.817	9,21	1.196.480.661	8,98
Italija	1.037.809.692	8,63	1.035.234.752	7,77
Švicarska	874.700.267	7,27	912.803.158	6,85
Austrija	761.600.277	6,33	892.990.251	6,70
Mađarska	435.223.408	3,62	482.329.465	3,62
Turska	326.485.916	2,71	337.475.3852	2,53

⁴Agencija za statistiku BiH, 2011.

Ostale zemlje	2.494.672.371	20,73	3.050.811.579	22,89
UKUPNO	12.032.128.258	100,00	13.329.449.515	100,00

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

U strukturi vanjskotrgovinske razmjene ostvarene u 2010. godini, analiziranoj prema sektorima privrede, uočljivo je poboljšanje položaja u većini sektora uz mnogo značajnije povećanje vrijednosti izvoza od uvoza.

Imajući u vidu prethodno navedeno, može se zaključiti da je izvoz najviše povećan u sektorima: rude i metali (51,51%), mineralna goriva (46,44%), hemijski i farmaceutski proizvodi, đubriva, plastika i gume (38,29%), a smanjen je u sektoru: kamen, kreč, cement, beton i keramika (16,21%). Uvoz je najviše povećan u sektorima: mineralna goriva (39,23%), koža, krzno i tekstil (15,11%), rude i metali (14,59%), a smanjen je u sektorima: kamen, kreč, cement, beton i keramika (3,57%) mašine, aparati, mehanički uređaji, kotlovi i dr. (0,37%).

Tabela 5 a. Struktura vanjskotrgovinske razmjene BiH po sektorima privrede 2010.

Sektor	Izvoz u KM	2010/2009	Uvoz u KM	2010/2009
Agroindustrija	563.916.315	21,01%	2.467.210.344	4,26%
Mineralna goriva	1.111.102.538	46,44%	2.623.814.597	39,23%
Hemijski i farmac. proizvodi	625.272.098	38,29%	1.923.160.120	9,11%
Kamen, kreč, beton	105.826.315	-16,21%	376.067.159	-3,57%
Koža, tekstil, krzno	840.509.411	13,87%	1.217.338.691	15,11%
Drvo, papir, namještaj	1.301.888.357	20,43%	719.593.614	3,18%
Rude i metali	1.676.551.391	51,51%	1.233.620.798	14,59%
Mašine, aparati i dr.	1.021.262.499	19,25%	2.643.004.913	0,37%
Ostali razni proizvodi	47.577.280	-3,34%	134.639.268	-12,25%
UKUPNO	7.293.816.190	29,45%	13.329.449.915	10,78%

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

Pozitivan trend se kontinuirano nastavlja 2011. godine, ali i rast uvoza. Tako je u januaru 2011. godine ostvaren izvoz iz BiH (cca) 626 miliona KM, što je 42,08% više u odnosu na isti mjesec 2010. godine. U istom periodu je povećana i vrijednost uvoza koja je iznosila 931 milion KM, što je za 30,64% više u odnosu na januar 2010. godine. Zahvaljujući ovakvim rezultatima, nivo pokrivenosti uvoza izvozom je povećan za

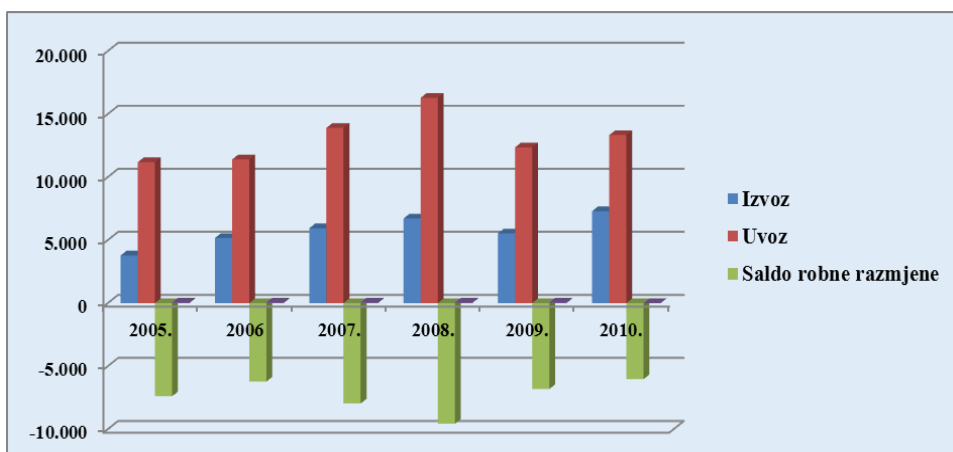
8,76%, te je u ovom periodu iznosio rekordnih 67,3%. Uz to je i vanjskotrgovinski deficit u januaru 2011. godine povećan za 12,06% u odnosu na isti period. Povećanje uvoza je svakako zabrinjavajuće, ali je ohrabrujuće održavanje vrijednosti izvoza na visokom nivou, iako je u januaru obim ekonomskih aktivnosti obično niži od prosjeka.

Osvrtom na vanjskotrgovinske robne tokove BiH u posmatranom srednjoročju 2005–2010. godine, posebno njihov odraz na stopu pokriva uvoza izvozom, mogu se kao karakteristične izdvojiti sljedeće činjenice:

- najviša stopa pokriva uvoza izvozom (54,7 %) postignuta je u 2010. godini, tj. godini najvećeg izvoza u navedenom periodu, a najniža u 2005. g. (33,8 %);
- u neposredno pretkriznom periodu (2006–2008) uvoz BiH raste brže (stopa 19,5 %) od izvoza (14,0 %), što rezultira trendom opadajuće stope pokriva uvoza (pad od 45,3 % u 2006. g. na 41,7 % u 2008. g.);
- utjecajem krize izvoz u 2009. g. ne dostiže vrijednost iz prethodne 2008. g. (manji je za 1,2 mlrd. KM), ali je i uvoz drastičnije smanjen (za oko 4,0 mlrd. KM), što je efektuiralo višom stopom pokriva uvoza (od 41,7% u 2008. povećana na 45,8% u 2009. g.);
- u 2010. godini povećanjem izvoza za 1,7 mlrd KM ali i uvoza (za 1,0 mlrd. KM) u odnosu na 2009. postiže se dosad najpovoljniji odnos izvozno-uvoznih tokova (stopa pokriva uvoza oko 55%).

Prethodno istaknuti komentari su lahko vidljivi i na slijedećoj slici:

Slika 1. Uvoz i izvoz BiH u periodu 2005–2010. godine

Značajna poboljšanja u obimu i strukturi vanjskotrgovinske razmjene BiH ostvarena u 2010. godini i početkom 2011. godine pokazatelj su realnih potencijala domaćih vodećih izvoznika da u povoljnijim uslovima iskoriste svoje prilike i uspješno posluju čak i na „zahtjevnijim“ tržištima. Nažalost, sličnih poboljšanja uslova poslovanja na domaćem tržištu nema, te veliki dio bh. privrede još uvijek ne osjeća naznake oporavka od globalne finansijske krize, zbog čega su stope rasta cjelokupne industrijske proizvodnje ostale simbolične, a broj nezaposlenih se povećao. Koliko god bili sposobni, sami izvoznici ne mogu „spasiti“ domaću ekonomiju. Iako je to bilo i logično očekivati, povećanje obima industrijske proizvodnje i izvoza nije rezultiralo smanjenjem nezaposlenosti, već se, naprotiv, nakon višemjesečne stagnacije broj registrovanih nezaposlenih dodatno povećao i iznosi (cca) 530.000.⁵ Ipak, ukoliko se u 2011. godini ukloni barem dio barijera bh. izvozu i omogući ravnopravnost domaćih sa stranim proizvodima na tržištu BiH, pozitivni bi se trendovi mogli dodatno poboljšati, te tako nastaviti i u 2012. godini.

Veći broj domaćih proizvođača su, i pored djelovanja svjetske finansijske krize, u prethodnom periodu, posebno u 2010. godini, uspjeli obnoviti uzlazni trend poslovanja i osvojiti nova tržišta. Tako nakon duge pauze domaće kompanije namještaja su počele izvoziti na tržište Velike Britanije, Norveške i dr.⁶ Pored metalskog sektora, drvna i industrija namještaja je sigurno najsvjetlija tačka domaće privrede od koje se može očekivati dalji razvoj tokom 2011. godine. Industrija tekstila, kože i obuće, koja kontinuirano posluje na granici rentabilnosti, suočila se u recesiji s pojačanim problemom likvidnosti, jer čak i neznatno povećanje kamatnih stopa na kreditna zaduženja proizvođača u ovom sektoru dramatično se odražava na njihovo poslovanje. Istovremeno se drastično smanjio i obim narudžbi iz inostranstva, a dodatni problem je bila promjena carinskog tretmana lohn-poslova, čime su troškovi naših izvoznika u tim aranžmanima bili nepodnošljivo uvećani. Usklađivanjem carinskih opterećenja s EU ovaj je problem najvećim dijelom prevladan, a u Republici Srpskoj su posebni poticaji od po 50 KM po zaposlenom radniku (koji su isplaćivani do kraja 2010. godine) dodatno pomogli preživljavanju u recesiji. Oporavak na bh. izvoznim tržištima i za ovaj je

⁵ Agencija za statistiku BiH, 2011.

⁶ Više u: E. Muratović, *Regionalna ekonomska saradnja zemalja Jugoistočne Evrope u funkciji njihovog bržeg priključenja EU sa posebnim osvrtom na BiH*, magistarski rad, Ekonomski fakultet, 2010, str. 25

sektor bio presudan, te on bilježi konstantan rast izvoza, posebno u EU, a pojedini proizvođači i nova ulaganja, širenje proizvodnje i pa čak i rekordne rezultate.

U sferi direktnih stranih ulaganja već godinama u BiH postoje neutemeljene najave spektakularnih ulaganja i grandioznih projekata i stvarni kontinuirani pad njihove vrijednosti.⁷ Izvjestan period (posebno period svjetske finansijske krize) BiH predstavlja neprivačno okruženje za strani kapital. Potrebno je istaći da ovakva trenutna situacija nije samo nastala kao posljedica globalne ekonomske krize, nego i domaćih unutrašnjih prilika odnosno, jednostavnije rečeno, nepovoljnog političkog okruženja i neadekvatnog poslovnog ambijenta za privlačenje stranih investicija.⁸ Sve to vodi ka konstataciji da nema osnova za pretjerani optimizam i očekivanja osjetnih poboljšanja u ovom pogledu.

Tabela 6. Isplate za investicije u stalna sredstva po osnovnim izvorima finansiranja, prema djelatnosti investitora u 2010. godini (u 000 KM)

	Sopstvena sredstva	Udružena sredstva	Finansijski krediti	Lizing	Proračuni i fondovi	Drugi izvori	UKUPNO		
							hilj. KM	%	
Poljoprivreda	60.502	5.708	21.845	2.192	1.500	6.088	97.835	2,1	
Rudarstvo	47.231	7.602	1.983	2.885	711	833	61.245	1,3	
Prerađivačka industrija	456.460	40.645	315.535	43.267	2.296	25.649	883.852	19,3	
Snabdijevanje el. energijom, plinom i vodom	292.382	7.787	72.547	0	5.011	52.069	429.796	9,4	
Građevinarstvo	120.378	3.417	44.631	18.627	1.086	13.708	201.847	4,4	
Trgovina	470.420	30.531	188.332	43.345	1.020	19.287	752.935	16,4	
Ugostiteljstvo	23.403	16.603	12.232	555	1.456	2.050	56.299	1,2	
Saobraćaj	381.399	1.880	58.079	18.915	2.415	24.454	487.142	10,6	
Finansijsko posredovanje	185.297	0	5.754	1.073	5.639	0	197.763	4,3	
Poslovanje nekretninama	139.696	40.197	110.327	10.496	19.218	876	320.810	7,0	
Javna uprava i odbrana	504.045	13.541	109.861	470	83.432	58.579	769.928	16,8	
Ostalo	131.827	1.959	33.000	5.175	68.924	86.304	327.189	7,1	
UKUPNO	hilj. KM	2.813.040	169.870	974.126	147.000	192.708	289.897	4.586.641	100,0
	%	61,3	3,7	21,2	3,2	4,2	6,3	100,0	

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

⁷ Vidjeti u: M. Halilbašić, (2011), *Strane direktne investicije i konkurentnost BiH*, Ekonomska i socijalna stvarnost BiH, Forum Bosna, br.. 52/11, 2011, str. 58–77

⁸ World Investment Report, *Assessing the impact of the current financial and economic crisis on global FDI flows*, UNCTAD, New York and Geneve, 2009. Dostupno na: <http://www.unctad.org.>, 21. 7. 2011.

Investicije po djelatnostima u 2010. godini pokazuju najveće učešće u oblasti prerađivačke djelatnosti (19,3%), zatim javne uprave (16,8%), trgovine (16,4%), saobraćajnih djelatnosti (10,6%), proizvodnje i snabdijevanja električnom energijom (9,4%), poslovanja nekretninama (7,0 %), građevinarstva (4,4 %) itd.⁹

Mnoge analize su pokazale da je globalnom finansijskom krizom najviše bio pogođen najjači bh. izvozni sektor – metalska industrija, zbog globalnog smanjenja potražnje, cijena ruda i metala (željeza, čelika, aluminija, bakra, cinka i dr.), autodijelova (kriza svjetske automobilske industrije). Smanjenje proizvodnje vodećih bh. izvoznika (npr. Arcelor Mittal Zenica, Aluminij Mostar, Arcelor Mittal Prijedor, ASA Prevent, Birač Zvornik, TMD Gradačac, Cimos Zenica i dr.) generiralo je i najveći dio ukupnog smanjenja izvoza 2008. i 2009. godine. Jednake efekte (ali pozitivne) dalo je njihovo obnavljanje proizvodnje, odnosno približavanje, dostizanje ili čak prestizanje obima pojedinih kompanija iz vremena prije krize. Ovaj sektor ponovo se pokazuje kao nosilac bh. razvoja, te se pozitivan trend nastavlja uz najave novih poslovnih aranžmana i saradnje u regiji (primjera radi u autoindustriji).¹⁰

Veliki problemi u građevinarstvu i industriji građevinskih materijala nisu rijetki, jer je kreditna kriza skoro zaustavila finansiranje izgradnje početkom svjetske finansijske krize, ali njene posljedice traju i danas u vidu otežanih uslova kreditiranja, drastičnog smanjenja potražnje i smanjenja cijena nekretnina, a posljedično i potražnje za građevinskim uslugama i materijalima.¹¹ Osim otpuštanja radnika u ovom sektoru u BiH, pogoršanju stanja doprinijela su i otpuštanja radnika iz BiH u inostranstvu, prije svega u EU i Hrvatskoj, a trenutno je možda najteže stanje u Sloveniji, gdje vodeće građevinske kompanije, jedna za drugom, proglašavaju nesolventnost. U građevinarstvu se pokazao konstantno veliki udio neprijavljenih radnika u ukupno zaposlenima, tako da brojna otpuštanja nisu statistički evidentirana, što daje nerealnu sliku stanja. Posebno težak udar građevinarstvu, ali i nekim drugim privrednim sektorima, nanijela je kriza u Libiji, odnosno obustava realizacije brojnih projekata bh. kompanija na ovom tržištu. Dosadašnje štete još uvijek su nadoknadive, ali bi eventualno dugotrajno održavanje trenutnog stanja moglo imati nesagledive posljedice.

⁹ Agencija za statistiku BiH, 2011.

¹⁰ <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

¹¹ World Investment Report, *Investing in a Low-Carbon Economy*, UNCTAD, New York and Geneva, 2010. Dostupno na: <http://www.unctad.org>, 6. 6. 2011.

Energetski sektor također se suočio sa značajnim padom potražnje uzrokovanim smanjenjem obima proizvodnje velikih industrijskih potrošača na domaćem tržištu i stranim tržištima, kao i obustavom ili odgodom realizacije najavljenih ambicioznih planova ulaganja u nove proizvodne kapacitete. Slabljenjem recesije na bh, izvoznim tržištima poboljšana je plasman električne energije u izvozu, ali cijene su još uvijek znatno niže nego prije recesije. Može se vidjeti kontinuirano povećavanje proizvodnje i izvoza Rafinerije nafte Bosanski Brod i Rafinerije ulja Modriča, te daljnji porast učešća domaćih proizvoda na tržištu i razmjerno smanjenje uvoza.¹² Na taj naći se kompanije u ovoj oblasti sve više pretvaraju u jedan od vodećih industrijskih kapaciteta u BiH. Realizacija najavljenih ulaganja u dostizanje najviših standarda kvaliteta finalnih proizvoda mogla bi BiH pretvoriti u regionalnog lidera u ovoj oblasti, pogotovo ukoliko se konačno pristupi i istraživanju evidentnih zaliha nafte i naftnog plina koje BiH posjeduje, ali ih još uvijek ne koristi.

Poljoprivreda i proizvodnja hrane je sektor koji kontinuirani rast cijena pretvara u jedan od najprofitabilnijih u svijetu, ali u BiH ovaj profit ostvaruju najvećim dijelom trgovci i uvoznici stranih finalnih proizvoda, dok se domaći proizvođači suočavaju sa brojnim sistemskim problemima i nelojalnom stranom konkurencijom.¹³ Povećanje poticaja primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji i stimuliranje ulaganja u ovoj oblasti bi omogućilo domaćim proizvođačima da aktuelnu krizu konačno iskoriste za povećanje učešća na domaćem tržištu. Ovo bi, ujedno, trebalo predstavljati osnovu za izvoznju ekspanziju. Zabilježena pozitivna kretanja u agroindustrijskom sektoru nisu rezultat bilo kakve systemske podrške nadležnih vlasti, već isključivo samostalnog djelovanja poljoprivrednika i industrije u ovoj oblasti, uz veliku podršku zadružnih saveza i međunarodnih projekata.

Ni ostali sektori nisu bili pošteđeni negativnih efekata globalne recesije, ali su oni bili nešto blaži i većinom posljedica ukupnog usporavanja ekonomskog razvoja i pada životnog standarda stanovništva. Tako je i oporavak u ovim sektorima još u stagnaciji, s obzirom da poboljšanja životnog standarda nema, već ga, naprotiv, aktuelna inflatorna kretanja dodatno pogoršavaju. U svakom slučaju, ohrabrujući rezultati pojedinih sektora, posebno vodećih izvoznih kompanija, ne mogu osigurati oporavak cjelokupne ekonomije, te će daljnji razvoj, velikim dijelom, zavisiti od ekonomske politike i konkretnih mjera

¹² Vidjeti i na: <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

¹³ Vidjeti i na: <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

podrške vlasti.¹⁴ Suštinsko poboljšanje uslova poslovanja je jedino moguće rješenje koje privredi i bh. građanima osigurava uspješniji naredni period.

2. Ekonomski trendovi u Bosni i Hercegovini zabilježeni tokom 2011. godine

Dešavanja u velikim i razvijenim ekonomijama svjedoče o teškoj ekonomskoj krizi iz koje nije izuzeta ni BiH. Ova zemlja, osim globalnom krizom, treba se nositi i sa brojnim drugim izazovima: od privatizacije, složenog i neuravnoteženog pravnog sistema te njegovom nedovoljnom efikasnošću. Finansijska kriza se tokom 2009. godine u velikoj mjeri odrazila na BiH i to prije svega kroz pad izvozne potražnje i novčanih priliva iz inostranstva. Rezultati su bili snažan pad izvoza i finalne potrošnje, a posebno pad investicija i to za 29%. Ekonomska slika nije bila ništa bolja ni krajem 2009. i početkom 2010. godine, kada su negativni trendovi nastavili da prate bh. ekonomiju bez obzira na ponovni rast najvećih svjetskih ekonomija.¹⁵

Postepeni oporavak evropske ekonomije u deset mjeseci 2010. godine bio je dobra vijest i za BiH, tako da se bolji dani za bh. ekonomiju mogu očekivati u naredne tri godine. Ova optimistična predviđanja sadržana su Ekonomsko-fiskalnom programu 2011–2013. godine¹⁶, kojeg je Vijeće ministara BiH usvojilo na posljednjoj sjednici. Inače, ovaj program se smatra pripremom za pretpristupni ekonomski program, koji je obavezan dokument za zemlje kandidatkinje za članstvo u EU. Najznačajnije ohrabrenje predstavlja to što je prvi put od početka recesije zabilježen porast uvoza kapitalnih dobara od 8,7 % u trećem tromjesečju 2010. godine. To bi moglo biti prva značajnija najava zaustavljanja pada investicija. Direkcija za ekonomsko planiranje BiH u Ekonomsko-fiskalnom programu 2011–2013. godine iznosi predviđanja za svaku godinu pojedinačno.

U 2011. godini je došlo do intenziviranja pozitivnih trendova iz drugog polugodišta 2010. godine. Ekonomski rast u EU od 1,8% u 2011.

¹⁴ Više u: P. M. Todaro, S. Smith, *Ekonomski razvoj*, Sarajevo, TDK Šahinpašić, 2006. Slično: M. Bašić, *Ekonomija BiH – teorija i empirija*, Ekonomski fakultet, Sarajevo, 2004.

¹⁵ Vidjeti detaljnije u: K. Hodžić, *Stanje privrede i mjere anticiklične ekonomske politike u BiH*, 2010, str. 3

¹⁶ Vidjeti o tome više na: http://www.dep.gov.ba/dep_publicacije/publikacije/?id=1300, 5. 5. 2011.

godini te nastavak njegovog trenda u narednom periodu bi se trebao značajnije odraziti na izvoz i inostrane prilive novca kako kroz tekuće tako i finansijske transakcije.¹⁷ Pored toga, 2011. je godina očekivanog oporavka investicija nakon dvije godine pada. Sve ovo bi trebalo predstavljati prvi ozbiljniji pomak domaće potražnje i uvoza, tako da bi prvi put nakon dvije godine BiH trebala zabilježiti nešto značajniji ekonomski rast od 3,2 %. Iako daleko od impresivnog, EU ekonomski rast od 2% za 2012. godinu bio bi dovoljna osnova da se projicirani bh. trendovi iz 2011. godine ne samo nastave nego i dodatno ojačaju. To se odnosi na jačanje izvozne potražnje i izvoza te nastavak oporavka investicija.¹⁸ Ovo bi trebalo imati pozitivne implikacije na tržište rada, kroz jačanje zaposlenosti, a djelomično i plaća. Ekonomski rast u 2012. godini trebao bi prvi put dostići približno pretkriznu dinamiku sa stopom od 5,5 %.¹⁹ Ovo je period u kojem ekonomska kriza iz 2009. godine polagano postaje stvar prošlosti i u kome se stvari polagano vraćaju u normalno stanje. Pozitivni trendovi iz 2011. godine se uglavnom nastavljaju i ekonomija se generalno nastavlja kretati pretkriznim intenzitetom. S tim u vezi, očekuje se realni rast od 5,4% u kome bi izvoz i domaća potražnja imali ključnu ulogu.²⁰

I dalje je ključni problem funkcionisanja BiH nedovoljna institucionalna razvijenost koja onemogućava poboljšanje poslovnog ambijenta. Najvažniji ekonomski nedostatak za BiH je izostanak postojeane politike ekonomskog razvoja i rasta, ograničena primjena razvojne strategije (Strategija razvoja BiH do 2014), te nemogućnost ili nedostatak želje da se krene u strukturalne reforme, bez kojih je gotovo nemoguće očekivati značajnije oživljavanje privrede i stvaranje osnove za ekonomski razvoj.

Ukupna zaposlenost u BiH u zvaničnom sektoru je oko 680.000 radnika, od čega 62,5% u FBiH, 36,1% u RS i 1,4% u Brčko Distriktu. To ilustruje i slijedeća tabela:

¹⁷ <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

¹⁸ <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

¹⁹ <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

²⁰ <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.

Tabela 7. Zaposlenost u BiH po entitetima u periodu 2000–2010. Godine

	BiH	FBiH	RS	Brčko Distrikt
2000.	649.000	410.800	227.100	11.100
2001.	640.000	406.900	222.000	11.000
2002.	637.300	394.200	231.000	12.100
2003.	623.819	387.381	236.438	11.851
2004.	624.549	388.310	236.239	12.521
2005.	631.042	388.418	242.624	13.044
2006.	636.944	389.601	248.139	13.703
2007.	670.786	413.676	258.236	14.624
2008.	689.924	430.745	259.205	n/a
2009.	680.161	426.556	253.665	n/a
2010.	680.135	425.279	253.235	n/a
Indeks 2010/2000	104,8	103,5	111,7	

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

Osim toga, u strukturi zaposlenosti po djelatnostima u 2010. godini evidentno je da je najveći broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji (136.707), trgovini (127.756), javnoj upravi (68.164), zdravstvu (44.973) i saobraćaju (43.914).

Posljedice svjetske ekonomske krize u BiH počele su se odražavati na stanje tržišta rada već u posljednja dva mjeseca 2008. godine, kada je došlo do povećanja broja nezaposlenih lica i kada je zaustavljen trend smanjenja broja nezaposlenih lica koji je bio prisutan u 2008. godini. Ova promjena trenda nastavljena je i u 2009. godini.

Tabela 8. Broj zaposlenih i nezaposlenih u BiH u periodu od 2003. do 2010. Godine

	Broj zaposlenih	Broj nezaposlenih	Radna snaga	Stopa nezaposleno sti
2003.	623.819	458.896	1.082.715	42,38%
2004.	624.549	472.972	1.097.520	43,09%
2005.	631.042	508.062	1.139.103	44,60%
2006.	636.944	516.216	1.153.160	44,77%
2007.	670.786	526.636	1.197.422	43,98%
2008.	689.924	492.819	1.171.676	42,06%
2009.	680.161	497.581	1.177.882	42,24%
2010 .	680135	517004	1.197.139	43,19%

Indeks 2010/2003	109,0	108,4	108,8	-
Stopa rasta	1,45	1,29	1,45	-

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2011.

Broj nezaposlenih u BiH u prvoj polovini 2007. godine dostigao je više od pola miliona lica, tačnije 535.000 lica (stopa nezaposlenosti 44,7%), a na području Regije SI BiH blizu 150.000 osoba (stopa nezaposlenosti oko 48%).²¹

Rast BDP-a za 2011. godinu iznosi 2,5%, ali u tu procjenu nije uključena politička nestabilnost koja može imati direktan efekat na BDP-a.²² Uz to, bankarski sektor u BiH, ali i u cijeloj regiji bilježi trend rasta nekvalitetnih kredita, što je posljedica velike izloženosti i kontinuiranog slabljenja regionalnih privreda koje se suočavaju sa sličnim problemima. Ako se tome pridoda i niska stopa konkurentnosti, pad priliva stranih investicija (posebno greenfield), ekonomska slika BiH izgleda prilično zabrinjavajuće. Također, banke u BiH su prisiljene izdvajati visoke iznose za rezervaciju za kredite koji imaju problem u otplati ukoliko se želi sačuvati stabilnost domaćih finansijskih tržišta.

Sve prethodno navedeno govori da se kao dugoročni problemi u BiH ogledaju u vidu: neodrživog ekonomskog rasta, odsustvu realne i strukturalne konvergencije, drastičnog pada domaće tražnje, negativnog trenda rasta nezaposlenosti, nepovoljnog tekućeg računa platnog bilansa, rastućeg trgovinskog deficita (loša struktura izvoza i nedovoljna konkurentnost domaćih proizvoda na inostranom tržištu), ugrožene konkurentnosti i obaranja priliva direktnih stranih investicija itd.²³ Ipak se kao prednosti konkurentnosti BiH mogu izdvojiti slijedeće:²⁴

- makroekonomska stabilnost (81. pozicija)
- tehnološka spremnost (85. pozicija)
- zdravstvo i osnovno obrazovanje (89. pozicija)
- efikasnost tržišta rada (94. pozicija).

BiH je najbolje rangirana u području koje se odnosi na makroekonomsku stabilnost (81. pozicija). U okviru ovog stuba konkurentnosti posebno se izdvaja inflacija koja je na veoma niskom

²¹ Agencija za statistiku BiH, 2011.

²² http://www.dep.gov.ba/dep_publicacije/publikacije/?id=1300, 7. 5. 2011.

²³ Više u: K. Hodžić, op.cit., 2010, str. 3–6

²⁴ http://www.dep.gov.ba/dep_publicacije/publikacije/?id=1300, 7. 5. 2011.

nivou (godišnja inflacija u augustu 2010. godine 1,7%), 14. pozicija u skupini 139 zemalja, te vladin dug (44. pozicija). U pogledu tehnološke spremnosti, BiH je rangirana na 85. poziciji sa evidentnim napretkom u posljednjem srednjoročju (sa 110. u 2007. godini napredovala na 85. poziciju u 2010. godini). Osim navedenih, kao stubove konkurentnosti koji jačaju bh. konkurentnost možemo izdvojiti zdravstvo i osnovno obrazovanje (89. pozicija) te efikasnost tržišta rada (94. pozicija).²⁵

S druge strane, faktori koji najviše ometaju poslovanje u BiH u 2010. godini su: pristup finansiranju, poreske stope, neefikasnost državne administracije, korupcija, poreski propisi te vladina nestabilnost. U svakom slučaju, imajući u vidu prethodno navedeno, BiH se mora pridržavati tzv. deset „zlatnih pravila“ Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta (IMD), da bi njena privreda ostala konkurentna, a to su:²⁶

- stvoriti stabilno i predvidivo pravno okruženje,
- raditi na fleksibilnoj i elastičnoj privrednoj strukturi,
- investirati u tradicionalnu i tehnološku infrastrukturu,
- poticati privatnu štednju i domaće investicije,
- razvijati agresivnost na svjetskom tržištu kao i atraktivnost za direktne strane investicije,
- osigurati kvalitet, brzinu i transparentnost vlade i administracije,
- održavati ravnotežu između nivoa plaća, produktivnosti i poreza,
- sačuvati društvenu strukturu tako da se smanje razlike u plaćama i ojača srednja klasa,
- značajno investirati u obrazovanje, posebno na razini srednjih škola, i dugoročno obrazovanje radne snage,
- uspostaviti ravnotežu nacionalne i globalne ekonomije kako bi se osiguralo održivo stvaranje bogatstva itd.

Međutim, faktori koji najviše ometaju poslovanje u BiH su: pristup finansiranju, visoke poreske stope, neefikasnost državne administracije, korupcija te vladina nestabilnost.

Istražujući korijene i prirodu usporenog ekonomskog razvoja u BiH, prof. dr. Kadrija Hodžić s pravom naglašava utjecaj eksternih izvora nestabilnosti, posebno nepovoljan odraz primjene neoliberalnog modela Vašingtonskog konsenzusa, čija su načela (čvrsta fiskalna politika, jačanje konkurentnosti na konceptu „malih otvorenih ekonomija“,

²⁵ http://www.dep.gov.ba/dep_publicacije/publikacije/?id=1300, 7. 5. 2011.

²⁶ <http://www.fpn.co.me/files/1290428419.ppt>, 7. 5. 2011.

vanjskotrgovinska liberalizacija i smanjivanje uloge države u ekonomiji) izvedena iz oblika snažne države, a primijenjena na slabu državu, kakva je dejtonska BiH.²⁷ Istovremeno, veći zamah u razvoju BiH, prema prof. Hodžiću, sputavaju i faktori interne prirode, posebno permanentna politička neusaglašenost i divergencija o ekonomskoj reintegraciji države, neizgrađenost efikasnih institucija, nedostatak makroekonomskog znanja i dr.²⁸

* * *

Uviđajući složenost problema istraživanja u radu, nametnula se potreba isticanja potencijalnih perspektiva i prognoza Direkcije za ekonomsko planiranje u BiH za mogući izlazak iz trenutnog stanja. Naime, prognoze Direkcije pokazuju da se snažniji oporavak većine industrija u EU očekuje tokom 2013. godine, što će, svakako, utjecati na oporavak industrijske proizvodnje u BiH.²⁹ Također, broj zaposlenih u 2012. mogao bi stagnirati na nivou iz 2011. godine, dok se oporavak tržišta rada u BiH očekuje u 2013, odnosno 2014. godini. Nominalne neto plaće mogle bi biti uvećane do 2,9% g/g u 2012, te 3,1% u 2013. i 3,7% u 2014. godini.

U 2012. se očekuje blagi ekonomski rast, a daljnje jačanje ekonomije EU tokom 2012–2013. godine trebalo bi utjecati na daljnji bh. ekonomski rast.

U 2012. godini doći će do oporavka bh. ekonomije, izvoz roba i usluga će rasti po stopi od 14,4%, dok će uvoz roba i usluga rasti po nešto nižoj stopi od 11,9%, što će doprinijeti smanjenju trgovinskog deficita. Procjena DEP-a je da će 2013. biti godina smirivanja bh. ekonomije.

3. Zaključci i preporuke

Može se zaključiti da ohrabrujući rezultati pojedinih sektora, posebno vodećih izvoznih kompanija, ne mogu osigurati oporavak cjelokupne ekonomije BiH te će daljnji razvoj u svakom slučaju zavisiti velikim dijelom od ekonomske politike i konkretnih mjera podrške vlasti

²⁷ K. Hodžić, 2010,

²⁸ K. Hodžić, *Kvazi makroekonomska stabilnost – zapreka ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine*, Pregled, br. 4, Sarajevo, 2006, str. 38

²⁹ Komentari prilagođeni prema: Direkcija za ekonomsko planiranje, Sarajevo, BiH, decembar 2011.

u BiH. Posebno težak udar na građevinarstvo ali i nekim drugim privrednim sektorima nanijela je i aktualna kriza u Libiji.

U svakom slučaju, neophodne su strukturne reforme koje bi bh. ekonomiju oživjele i usmjerile ka samoodrživosti.³⁰ Sve to govori da 2011. godinu treba posmatrati kao period sa fokusom na „čišćenje“ bilansā, rješavanju problema kvaliteta aktive i pripremi za postkrizni ekonomski rast i razvoj. Svakako bi akcenat trebao biti na snazi osnovnog kapitala banaka i njihovoj spremnosti da dosljedno primijene domaće i međunarodne računovodstvene standarde. Kada je u pitanju tretiranje kreditnog rizika, one banke koje budu drugačije tretirale upravljanje kreditnim rizicima mogu dovesti sebe ali i tržište na kojem djeluju u vrlo nezavidnu poziciju.

Problem bh. ekonomije u ovom trenutku, ali i inače, jeste obim izvoza i potrebno je da bh. vlasti poboljšaju uslove poslovanja privredi, smanje opterećenja kada su u pitanju porezi i doprinosi, omoguće nova ulaganja firmama koje zapošljavaju nove radnike i koje realizuju nova ulaganja, te osiguraju poreske olakšice i druge podsticaje i da podrže poljoprivrednu proizvodnju. Na bh. ekonomiju utječe i smanjena kreditna aktivnost, zatim smanjenje stranih investicija. Treba spomenuti i činjenicu da BiH nema baš najbolji ugled u svijetu, što dodatno otežava njene ekonomske aktivnosti i razvoj.

Činjenica je da su u razvoju bh. privrede u posljednjoj deceniji postignuti zapaženi rezultati, između ostalog društveni *per capita* proizvod je učestvovao, poboljšava se odnos izvoza i uvoza u međunarodnoj robnoj razmjeni. Međutim, činjenica je da stopa privrednog rasta u nivou od 5-6% ne približava BiH na dugi rok visokorazvijenim zemljama članicama EU. Stoga dramatične razmjere nezaposlenosti, slaba međunarodna konkurentnost domaće privrede, neodrživ platni deficit te visok nivo vanjskog duga zahtijevaju, između ostalog, rast izvozne sposobnosti, stabilnost domaće valute, racionalizacije u rashodima javne uprave, dinamizam u razvoju na osnovama povoljnog poduzetničkog ambijenta, uključivanje u relevantne međunarodne i regionalne institucije u cilju pristupa svjetskom tržištu kapitala (posebno direktnim stranim investicijama), preduzimanje fiskalnih reformi, stvaranje uslova za ekonomski održiv rast i razvoj i sl.

³⁰ Više u: K. Hodžić, *Domaća ekonomska misao o integraciji BiH u EU – imamo li razloga biti skeptični prema EU?*, Ekonomska revija br. 8, Ekonomski fakultet u Tuzli, 2006, str. 26.

U konačnom, preporuke za ublažavanje cikličnih i recesijskih kretanja u BiH bi se, svakako, trebale kretati u pravcu uspostavljanja komplementarne bosanskohercegovačke anticiklične ekonomske politike³¹, koja podrazumijeva: redukciju javne potrošnje, povećanje javnih prihoda, fleksibilniju upotrebu obaveznih rezervi Centralne banke BiH, provođenje strukturalnih reformi u smislu pravne reforme, reforme tržišta radne snage te penzionog i zdravstvenog osiguranja, rast investicija, a sve to u funkciji poboljšanja poslovne okoline i poticanja konkurentnosti domaćih kompanija.

Literatura

Knjige

1. M. Bašić, *Ekonomija BiH – teorija i empirija*, Sarajevo, Ekonomski fakultet, 2004.
2. M. Babić, A. Babić, *Međunarodna ekonomija*, Zagreb, Mate, 2008.
3. Lj. Savić, *Ekonomika industrije*, Beograd, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 2010.
4. P. M. Todaro, S. Smith, *Ekonomski razvoj*, Sarajevo, TDK Šahinpašić, 2006.

Izvještaji, studije i članci

1. A. Domazet, *Intraindustrijska trgovina – od komparativnih ka konkurentskim prednostima u vanjskoj trgovini BiH*, br. 43/08, Ekonomija ubrzanog razvoja, Forum Bosna, Sarajevo, 2008.
2. M. Halilbašić, *Strane direktne investicije i konkurentnost BiH*, br. 52/11, Ekonomska i socijalna stvarnost BiH, Forum Bosna, 2011.
3. K. Hodžić, *Kvazi makroekonomska stabilnost – zapreka ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine*, br. 4, Pregled, Sarajevo, 2006.
4. K. Hodžić, *Domaća ekonomska misao o integraciji BiH u EU – imamo li razloga biti skeptični prema EU?*, Ekonomska revija br. 8, Ekonomski fakultet u Tuzli, 2006.
5. K. Hodžić, *Stanje privrede i mjere anticiklične ekonomske politike u Bosni i Hercegovini*, izlaganje na naučnoj raspravi o temi „Stanje privrede i mjere ekonomske politike 2010. godine, Travnik, Univerzitet „Vitez“, 2010.

³¹ Prijedlog strukturalnih reformi vidjeti u: K. Hodžić, op. cit., 2010, str. 6–10.

6. M. Klapić, *Osnovne karakteristike i trendovi privrede Bosne i Hercegovine*, Ekonomska revija br. 8, god. IV, Ekonomski fakultet u Tuzli, 2006.
7. E. Muratović, *Regionalna ekonomska saradnja zemalja Jugoistočne Evrope u funkciji njihovog bržeg priključenja Evropskoj uniji sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, magistarski rad, Ekonomski fakultet u Tuzli, 2010.
8. World Investment Report, *Investing in a Low-Carbon Economy*, UNCTAD, New York and Geneva, 2010. Dostupno na: <http://www.unctad.org>., juni 2011.
9. World Investment Report, *Assessing the impact of the current financial and economic crisis on global FDI flows*, UNCTAD, New York and Geneva, 2009. Dostupno na: <http://www.unctad.org>., juni 2011.

Internetski izvori

1. Agencija za statistiku BiH ,2011, Sarajevo, <http://bhas.ba>.
2. http://www.cbbh.ba/files/godisnji_izvjestaji/2011/GI_2011_bs.pdf, 15.6.2011.
3. http://www.komorabih.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=931%3Avtr&catid=77%3Avijesti-informatika-i-statistika-&Itemid=132&lang=, 20. 6. 2011.
4. <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.
5. <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.
6. <http://www.komorabih.ba>, 5. 5. 2011.
7. http://www.dep.gov.ba/dep_publicacije/publikacije/?id=1300, 5. 5. 2011.
8. http://www.dep.gov.ba/dep_publicacije/publikacije/?id=1300, 7. 5. 2011.
9. <http://www.fpn.co.me/files/1290428419.ppt>, 7. 5. 2011.

DRUŠTVENA ODGOVORNOST PREDUZEĆA CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Sažetak

Razvoj informacione tehnologije, progresivan rast internacionalizacije poslovanja i intenziviranje procesa globalizacije koji zahvata sve aspekte društvenog života generirali su radikalne i nepredvidljive promjene u vanjskom okruženju. Otuda su uslovi u kojima posluju savremena preduzeća dinamični i nestabilni. Upravo sa ovim procesima jača i pritisak različitih kategorija stakeholdera (dioničara, zaposlenika, finansijskih institucija, dobavljača, kupaca/klijenata, lokalne društvene zajednice, države) od međunarodnih organizacija (OECD, UN, ILO, GRI, ISO i dr.) kao i pritisak od društveno osviještenih pojedinaca i skupina prema preduzećima, a naročito prema multinacionalnim i transnacionalnim kompanijama, da se društveno odgovorno (ili odgovornije) ponašaju. Naime, primarna uloga preduzeća, koja se svodila na ostvarivanje profita, nadopunjava se novim zahtjevima za integriranje načela društveno odgovornog poslovanja u njihova strateška opredjeljenja i djelovanja. Međutim, na ovome polju još uvijek ostaje mnoštvo otvorenih pitanja kao što su: postoji li pojmovna i konceptualna jednoznačnost društvene odgovornosti preduzeća, šta se podrazumijeva i šta uključuje društveno odgovorno poslovanje, prema kome su preduzeća društveno odgovorna, šta može biti mjera/pokazatelj društveno odgovornog poslovanja, da li društveno odgovorno ponašanje ugrožava ili poboljšava ekonomske performanse preduzeća? U ovome radu se traži odgovorima na neka od ovih pitanja.

Ključne riječi: društvena odgovornost, korporativna odgovornost, stakeholders

Summary

The development of information technology along with progressive increase in the business internationalization and the globalization process intensification which are affecting all aspects of social life has generated radical and unpredictable changes in the external environment. As a result, the current conditions of contemporary enterprises are dynamic and unstable. Along with these processes, the pressure on enterprises increases (particularly multinational and transnational companies) by different categories of stakeholders (shareholders, employees, financial institutions, suppliers, customers/clients, the local community, the state) and international organizations (OECD, UN, ILO, GRI, ISO, etc.) but also by socially conscious individuals and groups who expect to see enterprises become (more) socially responsible. Specifically, the primary role of companies which was reduced to earning profits now has been supplemented by new requirements for integration

of corporate social responsibility principle into their strategic choices and actions. However, there is still a multitude of open questions in this area, such as, for example: Is there a conceptual uniformity of corporate social responsibility? What is meant by social responsibility and what does it involve? To whom are the companies socially responsible? What can be the measure/indicator of corporate social responsibility? Does socially responsible behavior threatens or improves the economic performance of the company? This study seeks to answer some of these questions.

Key words: *social responsibility, corporate responsibility, stakeholders*

Uvod

Posljednjih decenija dominira opće stanovište prema kojem savremena preduzeća ne mogu isključivo biti okrenuta ka ostvarivanju svojih poslovnih ciljeva, već imaju obavezu djelovati u skladu sa interesima svojih stakeholdera (zaposlenika, kupaca/klijenata, dobavljača, banaka i dr.). Kako preduzeća nisu zatvoreni, već otvoreni sistemi koji su u interakciji sa okruženjem, od njih se očekuje visok stepen odgovornosti prema društvenoj zajednici u okviru koje djeluju. Prema riječima P. Kotlera, „nijedno preduzeće ne posluje u vakuumu; preduzeća su dio društva. *Ona su pozvana ostvarivati više od profita i zapošljavanja ljudi.*”¹ Jedan od eminentnih teoretičara menadžmenta i organizacije, P. Drucker, „propulzivnost“ granica između preduzeća (institucije, organizacije) i društva u kojem ono funkcioniše kao njegov sastavni element naglašava na sljedeći način: „Društvena odgovornost, bilo preduzeća, bolnice ili univerziteta, može se pojaviti u dva područja: može proizaći iz utjecaja institucije na društvo ili nastati kao problem samog društva. I jedno i drugo je značajno za menadžment jer je institucija kojom upravlja dio društva i zajednice. U svemu ostalom se ova dva područja razlikuju. Prvo se bavi utjecajem institucije na društvo, a drugo onim što jedna institucija može učiniti za društvo.”² Prema ovom autoru, kako je institucija (preduzeće, organizacija) organ društva, njen društveni utjecaj nadilazi specifičnu misiju zbog čijeg ostvarivanja je osnovana. Ukoliko se, primjerice, preduzeće ponaša društveno neodgovorno, prije ili kasnije, tvrdi Drucker, društvo će početi takvo djelovanje percipirati kao nasrtaje na svoj integritet. S druge strane, i društveni procesi i problemi

¹ Ph. Kotler, N. Lee, *Društveno odgovorno poslovanje*, Zagreb, Suvremena teorija i najbolja praksa, 2009.

² P. Drucker, *Najvažnije o menadžmentu*, Zagreb, M.E.P. Consult, 2005, str. 52.

utječu na instituciju. I na polju rješavanja ovih problema postoji društvena odgovornost preduzeća, smatra Drucker, iako te probleme nisu neposredno prouzročila sama preduzeća. U tom kontekstu ovaj autor navodi: „Zdravo preduzeće, zdrav univerzitet, zdrava bolnica ne mogu postojati u bolesnom društvu (...), zdrava društvena zajednica je nužan preduslov uspješnog preduzeća koje se razvija.“³ Otuda društvena odgovornost postaje poželjna komponenta strategije preduzeća i/ili drugog institucionaliziranog organizacijskog poduhvata. Dakle, osim što se ostvaruju interesi različitih kategorija stakeholdera, društveno odgovorno ponašanje preduzeća doprinosi i održivom ekonomskom razvoju i dobrobiti šire društvene zajednice uopće.⁴ Međutim, niti u teorijskim krugovima, a niti u poslovnoj praksi ne postoji univerzalno prihvaćeno poimanje društveno odgovornog ponašanja, odnosno jedinstveno viđenje elemenata odnosno pitanja koje ovo ponašanje uključuje. Također, nema jedinstvenog stava o tome šta može biti mjera/pokazatelj društveno odgovornog poslovanja, kao što ne postoji ni jedinstveno stanovište o međusobnoj povezanosti društveno odgovornog ponašanja i konkurentnosti na tržištu odnosno o korelacije između društvene odgovornosti i ekonomskih performansi. Otuda ovo područje i dalje predstavlja izazov kako teoretičarima tako i menadžerima.

Pojam društvene odgovornosti

Kako se u teoriji i praksi korporativnog menadžmenta, tvrdi B. Letica, afirmira ideja prema kojoj dojučerašnje profitne organizacije, koje su djelovale u koegzistenciji sa neprofitnim (nevladinim) i vladinim (državnim) organizacijama, dobivaju dodatnu ulogu koja se odnosi na očuvanje prirodne sredine i društveno blagostanje, to je tematika i fenomenologija korporativne društvene odgovornosti posljednjih desetljeća postala predmetom interesovanja ne samo znanstvenika (ekonomista, filozofa, sociologa, politologa) već i menadžera, nevladinih aktivista, novinara, teologa i javnih intelektualaca uopće. Pojačan interes za ovaj fenomen rezultirao je, kako to imenuje B. Letica, prepravljenošću znanstvene i stručne publicistike, nastavnih programa i medija, sa „rasvjetljavanjem“ korporativne društvene odgovornosti sa različitih

³ *Ibid.*, str. 52–57.

⁴ B. Orešković, <http://www.magrad.pondi.hr/2008.pps> (prema: A. Kurtić, *Društvena odgovornost – novi svjetski pokret i poslovni imperativ savremenog menadžmenta*, Tranzicija, Vol 11 No., 2009, str. 23–24).

aspekata. Međutim, ova diskurzivna eksplozija, prema istom autoru, nije imala za produkt razvoj jedinstvene terminologije, teorijski standardizirane definicije ključnih pojmova, općenito prihvaćene znanstvene paradigme i standardne metodologije teorijskih i empirijskih istraživanja korporativne društvene odgovornosti. Otuda, tvrdi B. Letica, na području teorije korporacijske društvene odgovornosti postoji značajan teorijski deficit.⁵

Zaista, čak i površnim uvidom u znanstvenu i publicistički literaturu, studije i publikacije koje tematiziraju problem korporativne društvene odgovornosti, može se uočiti mnoštvo različitih pojmovnih određenja i definicija ovog fenomena. Isto tako, primjetna je i terminološka neujednačenost kojom se označava ovaj fenomen. Tako nailazimo na termine: društvena odgovornost, korporativna odgovornost, korporativna društvena odgovornost, korporacijska društvena i ekološkijska odgovornost, društvena odgovornost preduzeća, socijalna odgovornost preduzeća i korporativno građanstvo (*corporate citizenship*). J. T. Marlin, autor koji je značajan dio svoje istraživačke pažnje posvetio korporativnoj društvenoj odgovornosti, smatra da je korporativna odgovornost najprimjereniji izraz kojim se ovaj fenomen treba imenovati. Pri tome J. T. Marlin pod korporativnom odgovornošću podrazumijeva „zbir“ korporativne finansijske odgovornosti, korporativne ekološke odgovornosti i korporativne društvene odgovornosti.⁶ U literaturi i praksi u Bosni i Hercegovini i njenom okruženju uobičajena je upotreba pojma „društvena odgovornost preduzeća“, te se i u ovome radu upotrebljava taj termin za označavanje svih onih aktivnosti preduzeća koje imaju svoje reperkusije na unutrašnje i vanjsko okruženje.

Evropska komisija u svojim *Smjernicama za politiku društvene odgovornosti preduzeća (EC White Paper on Corporate Social Responsibility, 2003)* društvenu odgovornost preduzeća definiše kao „koncept prema kome poduzeće na dobrovoljnom principu integrira brigu o društvenim pitanjima i zaštiti okoliša u svoje poslovne aktivnosti i odnose s stakeholderima (vlasnicima, dioničarima, zaposlenicima, potrošačima, dobavljačima, vladom, medijima i širom javnošću).”⁷ U

⁵ B. Letica, *Doba odgovornosti – korporacijska društvena odgovornost u vrijeme svjetske finansijske krize*, Zagreb, Mate, 2010, str. 26–27.

⁶ M. Hopkins, *Corporate Social Responsibility and International Development: Is Business the Solution?*, London and Sterling, VA: Earthscan, 2007, str. 35. U: B. Letica, *Ibid.*, str. 28.

⁷ Corporate Social Responsibility – An Implementation Guide for Canadian Business; http://www.ic.gc.ca/eic/site/csr-rse.nsf/eng/h_rs00013.html.

OECD-u ističu da „odgovornost preduzeća podrazumijeva traganje za djelotvornim 'skladom' između preduzeća i društva u kojem posluju. Upotrebom pojma 'sklad' uvažava se međuzavisnost poslovnog svijeta i društva – privreda ne može napredovati ako to ne čini i društvo u čijoj je službi, a neuspješna će privreda neminovno stati na put općem blagostanju“⁸ The World Business Council for Sustainable Development (WBCSD), jedna od vodećih neprofitnih organizacija u svijetu koja preduzećima osigurava informacije, instrumente, obuku i savjetodavne usluge u vezi s povezivanjem korporativne društvene odgovornosti i strateškog djelovanja, definiše korporativnu društvenu odgovornost kao „poslovanje koje odgovara ili prevazilazi etička, zakonska, tržišna ali i javna, odnosno, očekivanja koja društvo ima od biznisa". Komparirajući ovu definiciju korporativne društvene odgovornosti sa ostalim definicijama, može se uočiti da je ona obuhvatna, jer uključuje povezivanje poslovnih odluka s „etičkim vrijednostima i zakonskim propisima, ali i s poštovanjem ljudi, zajednica i životne sredine“.⁹ S. Rochlin (Center for Corporate Citizenship) ističe da Centar za društvenu osviještenost i odgovornost (*Boston College*) određuje odgovornost preduzeća kao „proces u okviru kojeg firme djeluju kao privredno i društveno dobro društvenih zajednica na koje utječu, pri čemu društvene interese objedinjuju s drugim ciljevima svoje osnovne poslovne djelatnosti.“¹⁰ S druge strane, Warwick University promovira ideju da se odgovornost preduzeća kao građanina društva očituje kako u radnim tako i u etičkim obavezama firme na niz područja, uključujući, pored ostalog, ljudska prava, društvenu zajednicu, radne odnose, potrošače, vlasnike, okoliš, dobavljače, proizvodnju, kodekse ponašanja, čovjekoljublje, marketinšku djelatnost, etiku i sl.¹¹

Uvažavajući najprije iznesena poimanja i definicije društvene odgovornosti, nameće se logično pitanje: *prema kome su i za šta su preduzeća odgovorna u društvu?* Kako bi se, bar donekle, dao valjan odgovor na ovo pitanje, te kako bi preduzeća odabrala ispravan „kurs djelovanja“ na ovome polju, međunarodna zajednica, međunarodne agencije i druga tijela kreiraju i publikuju različite preporuke i smjernice koje bi preduzećima poslužile kao opći putokazi, bez pretendiranja da se nametnu univerzalna pravila na području njihovog društveno odgovornog djelovanja.

⁸ www.oecd.org/daf/investment/corporate-responsibility/faq.htm.

⁹ Ph. Kotler, N. Lee, *Ibid.*, str. 3.

¹⁰ www.drustvena-odgovornost.undp.hr/upload/file156/78389/FILENAME/...-PDF.

¹¹ *Ibid.*

U poslovnoj praksi velikog broja preduzeća iz SAD-a, Velike Britanije i Australije pod društveno odgovornim preduzećem se smatra ono čije je djelovanje „obojeno“ čovjekoljubljem i sudjelovanjem u životu društvene zajednice, što je u funkciji šire dobrobiti uz istovremeno ostvarivanje vlastite profitabilnosti. S druge strane, poslovna praksa preduzeća iz kontinentalnog dijela Evrope pokazuje da se društveno odgovorno ponašanje preduzeća proteže na tri polja: radne odnose, odgovornost prema okolišu i ljudska prava. U razvijenim zemljama Jugoistočne Azije također je, kao i u većini evropskih zemalja, primjetno šire poimanje društvene odgovornosti, s posebnim naglaskom na korektan tretman zaposlenika (kao što je, primjerice, slučaj sa japanskim preduzećima). U nerazvijenim ili manje razvijenim zemljama društveno odgovorno poslovanja uglavnom se vezuje za djelovanje multinacionalnih kompanija, od kojih se očekuje da rješavaju pitanja iz područja društvenog razvitka i blagostanja.¹²

Može se, dakle, uočiti da postoji ne samo različito poimanje društveno odgovornog poslovanja u teoriji već i u poslovnoj praksi. Rastom internacionalizacije poslovanja odnosno razvojem globalnog tržišta i mjerila društveno odgovornog poslovanja, koja se, kao što je prethodno spomenuto, sada razlikuju u pojedinim dijelovima svijeta, postat će univerzalna, ali će preduzeća tražiti nove i jedinstvene načine za ispoljavanje svoje društvene odgovornosti kako bi bila prepoznatljiva u odnosu na svoje konkurente.

Teorije o društvenoj odgovornosti

Određeni oblici društveno odgovornog ponašanja u domenu privrede vezuju se za razdoblje kasnog srednjeg vijeka odnosno za finansijske potpore za izgradnju sirotišta, škola i bolnica, koje su u to vrijeme pružali bogati trgovci.¹³ Međutim, aktivniji angažman pojedinaca i preduzeća na polju društvene odgovornosti vezuje se za kraj 19. i početak 20. stoljeća. U tom razdoblju veliki broj korporacija osniva fondacije za finansiranje rješavanja socijalnih i razvojnih problema, čemu će doprinijeti i uvođenje poreskih povlastica prilikom plaćanja poreza na dobit (1935. godine). Tako je, primjerice, The Carnegie Foundation opremala biblioteke i davala na stotine stipendija velikom broju mladih ljudi, a osnivane su fondacije i od drugih bogatih pojedinaca toga

¹² *Ibid.*

¹³ G. Bežovan, *Socijalna odgovornost gospodarstva i iskustva u Hrvatskoj*, 2002.

vremena, kao što su John D. Rockefeller, Cornelius Vanderbilt, Henry Ford i dr. Jednim od najvećih dobročinitelja toga vremena smatra se Andrew Carnegie, osnivač i vlasnik U. S. Steela. Donirajući oko 8 milijardi dolara (sadašnje vrijednosti) te objavljivanjem knjige „The Gospel of Wealth“ 1899. godine, postavio je temelje društveno odgovornog poslovanja preduzeća.¹⁴ U prvoj polovini 20. stoljeća, zbog Prvog i Drugog svjetskog rata, u Evropi dolazi do stagnacije u afirmaciji društvene angažiranosti pojedinaca i preduzeća, što je u značajnoj mjeri dalo prednost američkoj praksi uključenosti privrede u rješavanju problema u funkciji dobrobiti za širu društvenu zajednicu.

U teoriji su prepoznatljive dvije grupe pristupa društvenoj odgovornosti preduzeća: klasični pristup ili model orijentisan na dioničare i socio-ekonomski pristup ili model orijentisan na stakeholdere. Osnovu klasičnog pristupa društvenoj odgovornosti čini stav da je ključni zadatak menadžera osiguranje dobrobiti za dioničare odnosno maksimiziranja profita, dok se pitanjima s područja društvene odgovornosti trebaju baviti osnovane državne i društvene institucije. Jednim od najznačajnijih zagovornika klasičnog pristupa društvenoj odgovornosti preduzeća smatra se nobelovac M. Friedman.¹⁵ Ovaj je teoretičar smatrao da bi bilo društveno neodgovorno kada bi kompanije (odnosno njihovi menadžeri i vlasnici) preusmjeravale novac, vrijeme i energiju sa maksimiziranja profita na realizaciju društvenih ciljeva i podršku dobrotvornim organizacijama. Prema mišljenju M. Friedmana, kompanija ne može uspješno djelovati kao moralni zastupnik svojih dioničara. Naime, dioničari mogu postići određeni konsenzus pri donošenju strateških odluka, ali bi, tvrdi Friedman, vrlo teško postigli dogovor o vrstama i prioritetima aktivnosti na polju društvene angažiranosti. Ostvarujući maksimiziranje profita za svoje dioničare, kompanija otvara mogućnosti da dioničari, rukovodeći se vlastitim stavovima, postanu aktivni članovi društvene zajednice preko finansijske potpore u realizaciji društvenih ciljeva, umjesto da to kompanija radi u njihovo ime.¹⁶ Pored toga, prema Friedmanovom mišljenju, angažiranost preduzeća na polju ostvarivanja

¹⁴ D. Erić, *Uvod u menadžment*, Beograd, Čigoja štampa, 2000, str. 182–183.

¹⁵ 1970. godine je *The New York Times* objavio članak Milтона Friedmana „The Social Responsibility of Business is to Increase Profit“, kojim autor svu odgovornost biznisa prema društvu svodi samo na jedno – stjecanje profita.

¹⁶ C. Williams, *Principi menadžmenta*, Beograd, Data status, 2010, str. 71.

društvenih ciljeva ugrožava tržišnu efikasnost.¹⁷ Naime, kompanija koja troši energiju i novac na rješavanje društvenih problema, bit će manje konkurentna na tržištima sirovina, talentovanih radnika, kupaca i investicionih sredstava, a to bi u konačnici moglo rezultirati lošijim proizvodima, nezadovoljstvom kupaca i smanjenim profitom za dioničare.¹⁸

Prema socio-ekonomskom (stakeholderskom) pristupu, menadžeri trebaju voditi brigu o širim društvenim interesima i blagostanju, a ne jedino i isključivo o profitu preduzeća. Prema ovom konceptu, uloga biznisa se ne treba svoditi samo na ostvarivanje profita već treba da dovede do povećane saradnje između njega i društva. Jedan od najeminentnijih ekonomista i zagovornika ovog pristupa, P. Samuelson, smatrao je da na taj način preduzeća grade *goodwill*, što u dugom roku proizvodi čitav niz pozitivnih efekata na poslovanje.¹⁹ Socio-ekonomski pristup podrazumijeva zadovoljavanje interesa različitih kategorija stakeholdera, pri čemu su potrebe i interesi tzv. primarnih stakeholdera (dioničari, zaposlenici, kupci, dobavljači, organi državne uprave i lokalna zajednica) prioritetnije u odnosu na potrebe i interese tzv. sekundarnih stakeholdera (mediji i različiti pokreti i udruženja).²⁰ Navedeni koncept društvene odgovornosti je danas u praksi široko prihvaćen, te se od menadžmenta savremenih preduzeća očekuje visoka razina socijalne osjetljivosti.²¹ Međutim, brojni su kritičari stakeholderskog pristupa društvenoj odgovornosti, a njihovo opće stanovište je da postoji određena protivrječnost u osnovi tog koncepta. Naime, prema jednoj grupi autora (K. E. Goodpaster, E. Sternberg), uravnotežena dobit za sve stakeholdere, što pretpostavlja socio-ekonomski pristup, unaprijed isključuje maksimiziranje dobiti za vlasnike i koristi za zaposlenike, što čini osnovu poslovanja.²² Prema K. E. Goodpasteru, stakeholderski koncept društvene

¹⁷ S. L. Wattrick, P. L. Cochran, *The Evolution of the Corporate Social Performance Model*, Academy of management Review 10, 1985, str. 758–769. U: C. Williams, *Ibid.*, str. 71.

¹⁸ C. Williams, *Ibid.*, str.71.

¹⁹ D. Erić, *Ibid.*, str. 183.

²⁰ M. B. E. Clarkson, *Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance*, Academy of Management Review 20, 1995, str. 92–117.

²¹ K. Jones, J. L. Bartlett, *The Strategic Value of Corporate Social Responsibility: a relationship Management Framework for Public Relationship Practice*, http://praxis.massey.ac.nz/prisonline_journal.html. U: Č. Ljubovjević, G. Ljubovjević, *Konkurentna prednost i socijalna odgovornost kompanija*, Škola biznisa, br. 1/2010, str. 64.

²² http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=263144.

odgovornosti vodi do toga da će, primjerice, interesna skupina bez moći biti ignorisana. To ovog autora vodi ka paradoksu interesnih skupina, koji se sastoji u tome da se „čini ključnim, a opet nezakonitim, korporativne odluke temeljiti na etičkim vrijednostima koje sežu dalje od razboritih ili instrumentalnih razloga interesnih skupina, sve do onih nepristrasnih.“²³ Naime, zadatak menadžera je da sa dioničarima postupaju kao sa najvažnijim interesnim skupinama, a kada bi analiza tih stakeholdera bila nepristrasna, ona bi ih oslobodila od obaveze prema dioničarima, što bi bilo protivrječno njihovoj temeljnoj ulozi u poslovanju.²⁴

Studija W. Fredericka „Kretanje prema KDO4: što spakirati za putovanje“ (*Moving to CSR4: What to Pack for the Trip*) iz 1998. godine sadrži historijsku hronologiju promjene pojma i koncepta društvene odgovornosti. Ovaj autor promjene u poimanju korporativne društvene odgovornosti u posljednjih trideset godina 20. stoljeća dijeli u četiri razdoblja, koje simbolično označava kao KDO1 (od 60-ih do 70-ih godina dominantan je pojam „korporativna društvena odgovornost“/*corporate social responsibility*), KDO2 (od 70-ih do 80-ih godina dominantan je pojam „društvena osjetljivost“/*corporate social responsiveness*), KDO3 (sredinom 80-ih dominirao je pojam „korporacijsko društveno poštenje“/*corporate social restitude*) i KDO4 (nakon 80-ih godina društvena odgovornost proširuje se u domene kao što su globalno zatopljenje, AIDS, siromaštvo, mir u svijet itd.).²⁵ Kako navodi B. Letica, posljednjih godina su u domenu društvene odgovornosti aktuelni trendovi koji bi se, analogno kraticama koje upotrebljava W. Frederick, mogli imenovati kao KDO5 i KDO6. Prva kratica se odnosi na simboličko označavanje sve veće afirmacije odgovornosti prema okruženju (*corporate social and environmental responsibility*), a druga na tzv. korporativno građanstvo (*corporate citizenship*).²⁶

Kada je riječ o konceptualizaciji i određivanju sadržaja društvene odgovornosti, nezaobilazno je ime – A. Carrol. Ovaj autor je kreirao model („piramidu društvene odgovornosti“) u kome je ustanovio hijerarhiju društvene odgovornosti odnosno kriterije za ostvarivanje socijalnih performansi preduzeća. Prema A. Carrollu, preduzeće treba voditi brigu o sljedećim razinama društvene odgovornosti: 1) *ekonomskoj*

²³ <http://www53.homepage.villanova.edu/james.borden/vsb1001/Goodpaster.pdf>.

²⁴ M. Vlahović-Tafra, *Konceptualni okvir društveno odgovornog poslovanja*, Medianali, Vol. 5 No. 10, 2011, str. 171.

²⁵ B. Letica, *Ibid.*, str. 97–98.

²⁶ *Ibid.*, str. 98.

odgovornosti (ova vrsta odgovornosti je primarna i podrazumijeva pružanje usluga s ciljem zadovoljavanja potreba kupaca/klijenata uz ostvarivanje maksimalne ili zadovoljavajuće razine profita za vlasnike); 2) *pravnoj odgovornosti* (svako preduzeće mora biti odgovorna pravna osoba koja ostvaruje profit uz poštivanje važećih zakonskih propisa na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini; 3) *etičkoj odgovornosti* (ova razina odgovornosti podrazumijeva da nije dovoljno da preduzeće posluje profitabilno u zakonskim okvirima, već da se mora ponašati u skladu sa određenim vrijednostima, moralnim standardima i normama; d) *diskrecionoj odgovornosti* (koja podrazumijeva da preduzeće treba biti dobar “korporativni građanin”, koji je protagonista i inicijator dobročinstva i filantropije u društvenoj zajednici).²⁷ Prema A. Carrollu, menadžeri preduzeća u domenu društveno odgovornog ponašanja mogu djelovati indiferentno (promicati samo ekonomsku odgovornost, defanzivno – promicati ekonomsku i pravnu odgovornost), prilagodljivo (promicati ekonomsku, pravnu i etičku odgovornost) i, na kraju, proaktivno (menadžeri su i inicijatori koji druge potiču na aktivnosti usmjerene na ostvarivanje društvenih ciljeva). 1991. godine D. J. Wood je razvila originalni generički model korporativne društvene odgovornosti, a koji je utemeljila na A. Carrollovoj teoriji o razinama društvene odgovornosti i na kritičkoj interpretaciji tog modela od W. Cochran iz 1985. godine. Na ovaj je način D. J. Wood identificirala tri razine društvene odgovornosti: institucionalnu, organizacijsku i individualnu.²⁸

Početak 21. stoljeća, zahvaljujući prije svega podizanju ekološke svijesti na globalnoj razini (na što je utjecalo saznanje o stepenu i posljedicama globalnog zatopljanja, ozonskih rupa i upotrebe genetski modificirane hrane u ishrani), dolazi do pojave novih teorija o društvenoj odgovornosti preduzeća. Tako D. Baron 2001. godine uvodi pojam i koncept strateške korporativne društvene odgovornosti koji se temelji na dvije pretpostavke: 1) kupci/klijenti zahtijevaju i preferiraju proizvode/usluge u koje je ugrađen element korporacijske društvene odgovornosti i 2) korporacije će pružiti uslugu u koju je ugrađena društvena odgovornost, ako koristi od korporativnog društveno odgovornog ponašanja premašuju nastale troškove. M. Porter i M. Kramer su objavljivanjem članka pod nazivom „The Competitive

²⁷ D. Erić, *Ibid.*, str. 187–188; B. Letica, *Ibid.*, str. 55–56.

²⁸ Više o tome vidjeti u: D. J. Wood, *Corporate Social Performance Revisited*, Academy of Management Review, 16, 1991, str. 691–718.

Advantage of Corporate Philantropy“ 2002. godine i osnivanjem Centra za efektivno dobrotvorstvo (Center for Effective Philanthropy) aktuelizirali društvenu odgovornost preduzeća kao područje novih znanstvenih rasprava. Prema ovim autorima, koncept strateške korporativne društvene odgovornosti, kako ga je osmislio D. Baron, podrazumijeva djelovanje preduzeća u područjima koja mu donose ugled, poboljšavaju imidž i smanjuju nezadovoljstvo civilnih udruga ili vlasti. Međutim, prema M. Porteru i M. Krameru, društvena odgovornost preduzeća treba da je u funkciji općeg dobra i da je sastavni dio „konkurentskog konteksta“ u kojem konkretna kompanija djeluje. Korporacijska društvena odgovornost, tvrde M. Porter i M. Kramer, može da utječe na konkurentski kontekst kompanije, a ovaj potencijal kompanija može iskoristiti za stvaranje dodatne društvene vrijednosti i poboljšanje svoje konkurentске prednosti uopće.²⁹ Savremeni trendovi u domenu društvene odgovornosti obilježeni su prevazilaženjem tradicionalnog pristupa korporativnoj filantropiji (koja se svodila na finansijsku participaciju u rješavanju društvenih problema) i poimanjem društveno odgovornog ponašanja kao jednog od izvora za izgradnju i očuvanje konkurentске prednosti preduzeća, što je u skladu sa konceptom kojeg su predložili M. Porter i M. Kramer.³⁰ 2003. godine C. Handy je iznio stav da bi se u ekonomiji koja se temelji na znanju profitom trebalo činiti nešto bolje i korisnije za čovjeka, odnosno trebalo bi da važi pravilo: zaradi profit da bi činio dobro. Ovo C. Handyjevo viđenje društveno odgovornog poslovanja razlikuje se od onog čiji je protagonist M. Porter, čiji bi se stavovi mogli sažeti u pravilo: čini dobro da bi zaradio profit.³¹

Društvena odgovornost i ekonomske performanse

U svijetu je primjetan trend promoviranja strategije društvene odgovornosti preduzeća koji se javlja kao posljedica različitih ekonomskih i društvenih pritisaka u vezi sa zaštitom životne i radne sredine, s jedne strane, te kao posljedica uvjerenja da će im društveno odgovorno poslovanje pomoći u dugoročnom generiranju dobiti, s druge

²⁹ M. Porter, M. Kramer, *The Competitive Advantage of Corporate Philantropy*, Harvard Business Review, decembar, 2002, str. 56–68. U: B. Letica, *Ibid.*, str. 66–76.

³⁰ Vidjeti: K. Jones, J. L. Bartlett, *Ibid.*, i Ph. Kotler, N. Lee, *Ibid.*

³¹ C. Handy, *What is Business for?*, Harvard Business Review on Corporate Responsibility, Harvard Business Press, str. 65–83.

strane.³² Međutim, u kojoj mjeri se preduzećima, u ekonomskom smislu, isplati društveno odgovorno ponašati? Prema mišljenju nekih autora, teško je (ili gotovo nemoguće) utvrditi direktnu povezanost između ekonomskih performansi i društvene odgovornosti. Drugi, pak, u svojim studijama pokazuju da ova pozitivna korelacija postoji. Tako je, primjerice, utvrđeno da korporacijska društvena odgovornost pozitivno utječe na konačni bilans, da ima važnu ulogu u izgradnji i očuvanju *goodwill* kompanije (što proizvode ili usluge kompanije čini vrednijim u očima kupaca ili klijenata, a što se u konačnici odražava i na profitabilnost), te da potiče kreiranje pozitivne radne atmosfere što omogućava veći stepen iskorištenosti ljudskih potencijala, a time veći stepen produktivnosti i profitabilnosti. Jedno istraživanje je pokazalo da *Domini 400 Social Index*, fond dionica koji obuhvata 400 društveno odgovornih kompanija, ostvario bolje rezultate nego indeks *Standard & Poor's 500* (indeks 500 dionica koje predstavljaju cjelokupnu američku privredu) za gotovo 5%. Druga istraživanja pokazuju, međutim, da društveno odgovorno poslovanje ugrožava ekonomske performanse, budući da ono podrazumijeva i značajne finansijske izdatke.³³

Jedno istraživanje iz 2008. godine je pokazalo da su kupci spremni platiti višu cijenu za proizvode kompanije koja ima etičan tretman prema zaposlenicima.³⁴ Pozitivni primjeri društveno odgovornog ponašanja prema zaposlenicima često se vezuju za kompaniju *Volkswagen* i *Levi Strauss & Co* (za razliku od lošeg imidža kompanije *Nike* na tom polju). U vrijeme kada je ekonomska kriza zahvatila evropsku automobilsku industriju, *Volkswagen* je osmislio plan četverodnevne radne sedmice u nastojanju da unaprijedi radne uslove zaposlenika, smanji troškove poslovanja i izbjegne daljnje povećanje nezaposlenosti u lokalnoj zajednici. Slično tome, *Levi Strauss* je sponzorisanjem projekta *Flanders* u Belgiji (koji je trebao zaposliti 20.000 izbjeglica) također želio utjecati na povećanje zaposlenosti.³⁵ Postoji čitav niz dokaza da angažiranje zaposlenika (posebno onih visokokvalificiranih i visokoobrazovanih) na društveno korisnim projektima povećava njihov nivo zadovoljstva poslom, poboljšava njihove radne performanse i smanjuje razinu apsentizma i fluktuacije na poslu. Pretpostavlja se da će se zahtjevi i očekivanja zaposlenika u pogledu kreiranja humanog radnog okruženja i pozitivnog imidža preduzeća temeljenog na društveno odgovornom

³² Ph. Kotler, N. Lee, *Ibid.*, str. 2–3.

³³ M. Orlitzky, *Does Firm Size Confound the Relationship Between Corporate Social Responsibility and Profitability*, *Journal of Business Ethics* 33, 2001, str. 167–180. U: C. Williams, *Ibid.*, str. 75.

³⁴ R. Trudel, J. Cotte, *Does being Ethical Pay?*, *The Wall Street Journal*, 2008.

³⁵ K. Moller, *Strategija preduzeća: društvena odgovornost*, *Quantum21.net – Znanost i umjetnost vođenja*, 2007, str. 5.

poslovanju i u budućnosti nastaviti pojačavati. Isto tako, potrošači (cjelokupna zajednica) će, pretpostavlja se, preferirati zdravu i onu hranu koju proizvode društveno odgovorne kompanije (sve je više primjera bojkotovanja proizvoda i usluga proizvedenih od društveno neodgovornih preduzeća). Pojedina tržišta su takve zahtjeve potrošača već zakonski regulisala u smislu da su zabranila ili otežala ulaz proizvodima koja ne zadovoljavaju „zelene“ standarde (u pogledu sadržaja i kakvoće proizvoda, ambalaže koja se upotrebljava, poslovnog procesa koji se primjenjuje i dr.).³⁶

Angažiranjem u domenu društvene odgovornosti generiraju se nove ideje, perspektive i iskustva, što preduzeće čini inovativnim i fleksibilnim, a općepoznato je da u savremenim uslovima poslovanja inovativnost preduzeća i njegova sposobnost prilagođavanja tehnološkim i društvenim promjenama predstavlja jedan od glavnih preduslova za izgradnju i očuvanje konkurentne prednosti. Također, društveno odgovorno poslovanje osigurava preduzećima veću dostupnost kapitala na međunarodnom tržištu, budući da je tržišna vrijednost tih preduzeća na većoj razini (društvena odgovornost se povezuje sa kvalitetnijim upravljanjem preduzećem). Na menadžmentu preduzeća je da svaku važnu odluku procjenjuje ne samo na temelju njezinih ekonomskih nego i društvenih efekata, te da donosi odluke i poduzima samo one akcije koje istovremeno povećavaju dobrobit i društva i preduzeća.

Društvena odgovornost u međunarodnim okvirima

Historija korporativne društvene odgovornosti u Evropskoj uniji znatno je kraća nego ona u Sjevernoj Americi, u kojoj teorija i praksa korporacijske društvene odgovornosti ima polustoljetnu tradiciju. Međutim, Evropska unija je u vrlo krakom razdoblju uspjela nadoknaditi, kako to B. Letica naziva, vremenski, spoznajni i normativni zaostatak u teoriji i praksi korporacijske društvene odgovornosti u odnosu na SAD. Ovi su intenzivni naponi na polju razvijanja korporativne društvene odgovornosti u Evropskoj uniji rezultirali činjenicom da su u UN-u i EU politike, institucije i prakse korporativne društvene odgovornosti jasno određene, dok je u SAD-u korporativna društvena odgovornost ostala „raspršeni, pluralni, liberalni društveni pokret“³⁷, čiji začeci sežu i do kraja 19. stoljeća. Tako je, primjerice, samo od objavljivanja *Zelene*

³⁶ *Ibid.*, str. 5.

³⁷ B. Letica, *Ibid.*, str. 194.

knjige (2001) na razini Evropske unije osnovano nekoliko institucija koje se bave različitim aspektima teorije i prakse korporativne društvene odgovornosti: CSR Europe, European Alliance for CSR, European Multi-stakeholder Forum on CSR-EMSF. Evropska komisija u svojim *Smjernicama za politiku društvene odgovornosti* preduzeća određuje kao koncept prema kojem preduzeća na dobrovoljnom principu integriraju brigu za društvena pitanja i zaštitu okoliša u svoje poslovne aktivnosti i odnose s vlasnicima, dioničarima, zaposlenicima, potrošačima, dobavljačima, vladom, medijima i širom zajednicom.³⁸ I Ujedinjene nacije na svjetskoj razini promoviraju kodekse ponašanja preduzeća na području radnih odnosa, ljudskih prava i zaštite okoliša, poznatih pod nazivom *Global Compact*. Organizacija za gospodarsku saradnju i razvitak (OECD)³⁹ je kreirala *Smjernice za multinacionalna preduzeća* i još nekoliko dokumenata u vezi sa odgovornosti preduzeća (*Načela korporativnog upravljanja*, *Smjernice za elektroničko trgovanje* i *Konvenciju protiv podmićivanja*). Međunarodna organizacija rada (ILO)⁴⁰ je donijela *Deklaraciju o temeljnim načelima i pravima na radu*, *Tripartitnu deklaraciju o načelima u vezi sa multinacionalnim preduzećima* i *socijalnom politikom* i čitav niz međunarodnih konvencija i preporuka na području radnih odnosa.⁴¹ Međunarodna organizacija za standardizaciju (ISO) je pokrenula razvoj norme ISO 26000 koja će davati dobrovoljna uputstva o društvenoj odgovornosti i to svim tipovima organizacija, bez obzira na njihovu veličinu, aktivnosti kojima se bave ili lokaciju. Važno je naglasiti da ISO 26000 sadrži smjernice čija će primjena ostati na dobrovoljnoj osnovi, a ne zahtjeve, te stoga neće biti korišten kao certifikatski standard kao što su ISO 9001:2008 i ISO 14001:2004.

Eurobarometar kontinuirano provodi istraživanja evropskog javnog mišljenja. Rezultati tih istraživanja pokazuju visok stepen različitosti na nacionalnoj i regionalnoj razini u pogledu odnosa prema korporativnoj društvenoj odgovornosti, što je donekle uslovljeno i kulturnim, tradicijskim, te različitostima na razini privrednog razvoja pojedinih zemalja.

³⁸ O historiji i drugim pitanjima iz domena korporativne društvene odgovornosti više na: <http://csreurope.org/>.

³⁹ Vidjeti OECD-ovu internetsku stranicu i OECD-ovu publikaciju „Odgovornost preduzeća: privatne inicijative i javni ciljevi” (*Corporate responsibility: Private initiatives and public goals*, Pariz, OECD, 2001).

⁴⁰ Vidjeti: www.ilo.org.

⁴¹ www.ilo.org/images/empent/static/mcc/rochlin.pdf.

Zaključak

Preduzeća nisu zatvoreni, već otvoreni sistemi koji su u interakciji sa okruženjem, te se stoga od njih očekuje visok stepen odgovornosti prema društvenoj zajednici u okviru koje djeluju. Danas dominira opće stanovište prema kojem savremena preduzeća ne mogu biti isključivo okrenuta ka ostvarivanju svojih poslovnih ciljeva, već imaju obavezu djelovati u skladu sa interesima svojih stakeholdera (dioničara, zaposlenika, kupaca/klijenata, dobavljača, banaka, vlade, medija i dr.). Na pojačan interes za društveno odgovorno poslovanje djelovalo je nekoliko trendova: utjecaj aktivističkog djelovanja i međunarodnih nevladinih udruga, pojačan angažman međunarodnih organizacija, smanjenje javnih izdataka usljed sloma socijalizma i centralnoplanskih privrednih sistema, rast očekivanja u pogledu dodatnog uključivanja kompanija u rješavanje društvenih pitanja u prosperitetnom dijelu svijeta, uviđanje da društveno odgovorno poslovanje postaje važan oslonac za izgradnju i očuvanje konkurentne prednosti preduzeća, spoznaja da društveno odgovorno ponašanje doprinosi izgradnji i očuvanju dobrog imidža, pojačanog nadzora nad multinacionalnim kompanijama zbog njihove rastuće privredne i finansijske moći, afirmaciji održivog razvoja i dr. Otuda je u Bosni i Hercegovini i njenom okruženju potrebno afirmirati koncept društveno odgovornog poslovanja i to preko intenzivnije i kvalitetnije informisanosti javnosti u funkciji povećanja njene „osviještenosti” i bolje zainteresiranosti za pitanja sa ovog područja te preko implementacije različitih smjernica koje su kreirale međunarodne institucije, pa sve do promjena u zakonskoj regulativi koja uređuje djelovanje preduzeća u ovom domenu.

Literatura

Knjige, članci i studije

1. G. Bežovan, *Socijalna odgovornost gospodarstva i iskustva u Hrvatskoj*, 2002.
2. M. B. E. Clarkson, *Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance*, *Academy of Management Review* 20, 1995.
3. P. Drucker, *Najvažnije o menadžmentu*, Zagreb, M. E. P. Consult, 2005.
4. D. Erić, *Uvod u menadžment*, Beograd, Čigoja štampa, 2000.

5. C. Handy, *What is Business for?*, Harvard Business Review on Corporate Responsibility, Harvard Business Press.
6. M. Hopkins, *Corporate Social Responsibility and International Development: Is Business the Solution?*, London and Sterling, VA: Earthscan, 2007.
7. Ph. Kotler, N. Lee, *Društveno odgovorno poslovanje*, Zagreb, Suvremena teorija i najbolja praksa, 2009.
- A. Kurtić, *Društvena odgovornost novi svjetski pokret i poslovni imperativ savremenog menadžmenta*, Tranzicija, Vol 11 No., 2009.
- B. Letica, *Doba odgovornosti – korporacijska društvena odgovornost u vrijeme svjetske finansijske krize*, Zagreb, Mate, 2010.
8. K. Moller, *Strategija preduzeća: društvena odgovornost*, Quantum21.net – Znanost i umjetnost vođenja, 2007.
9. M. Orlitzky, *Does Firm Size Confound the Relationship Between Corporate Social Responsibility and Profitability*, Journal of Business Ethics 33, 2001.
10. M. Porter, M. Kramer, *The Competitive Advantage of Corporate Philanthropy*, Harvard Business Review, decembar 2002.
11. R. Trudel, J. Cotte, *Does being Ethical Pay?*, The Wall Street Journal, maj 2008.
12. M. Vlahović-Tafra, *Konceptualni okvir društveno odgovornog poslovanja*, Medianali, Vol. 5 No. 10, 2011.
13. S. L. Waddock, P. L. Cochran, *The Evolution of the Corporate Social Performance Model*, Academy of management Review 10, 1985.
- C. Williams, *Principi menadžmenta*, Beograd, Data status, 2010.
- D. J. Wood, *Corporate Social Performance Revisited*, Academy of Management Review, 16, 1991.

Internetski izvori

1. Corporate Responsibility at Deloitte: We are defined by our responsibilities; <http://www.deloitte.com>.
2. *Corporate responsibility: Private initiatives and public goals*, Pariz, OECD, 2001.
3. Corporate Social Responsibility - An Implementation Guide for Canadian Business; http://www.ic.gc.ca/eic/site/csr-rse.nsf/eng/h_rs00013.html.
4. <http://csreurope.org/>.
5. http://hr.wiktionary.org/wiki/dru%C5%A1tvena_odgovornost.
6. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=263144.
7. <http://www.buildmagazin.com>.
8. <http://www.drustvena-odgovornost.undp.hr>.

9. <http://www.iso.org/iso/newsandmedia/magazines/iso-management-systems.htm>.
10. <http://www.iso.org/sr>.
11. <http://www.komentar.hr/portal/blog/tardi-doo-drustveno-odgovorna-firma.html>.
12. <http://www.magrad.pondi.hr/download/DrustvOdgovorPoduzetnika>.
13. <http://www.magrad.pondi.hr/2008.pps>.
14. <http://www.managementhelp.org/ethxgade.htm>.
15. <http://www.managementhelp.org/ethxgade.htm>.
16. <http://www53.homepage.villanova.edu/james.borden/vsb1001/Goodpast^{er}.pdf>.
17. ISO Management Systems, 2009.
18. K. Jones, J. L. Bartlett, *The Strategic Value of Corporate Social Responsibility: a relationship Management Framework for Public Relationship Practice*, <http://praxis.massey.ac.nz/prismonlinejournal.html>. U: Č. Ljubovjević, G. Ljubojević, *Konkurentska prednost i socijalna odgovornost kompanija*, Škola biznisa, br. 1/2010.
19. www.drustvena-odgovornost.undp.hr/upload/file156/78389/FILENAME/...-PDF.
20. www.ili.org/images/empent/static/mcc/rochlin.pdf.
21. www.ilo.org.
22. www.manager.hr/knjizara/item/dop-drustveno-odgovorno-poslovanje.
23. www.net.hr/novac/radna/page/2008/05/09/0409006.html - 72k.
24. www.oecd.org/daf/investment/corporate-responsibility/faq.htm.

**KLJUČNI ASPEKTI FENOMENA KIČA
U DRUŠTVENIM NAUKAMA**

**KEY ASPECTS OF THE KITSCH PHENOMENON
IN SOCIAL SCIENCES**

Sažetak

Tekst se oslanja na savremenu društvenu teoriju kroz nekoliko kritičkih disciplina kako bi proširio našu sadašnju svijest o širini fenomena kiča i njegovog društvenog značaja proučavajući u isto vrijeme i način na koji se razvijala njegova masovna prihvaćenost. Promišljanja iznesena u ovom radu ne prepoznaju prisutnost kiča samo kao estetskog stila već akcentiraju prihvatanje kiča kao ontologije bića što učinkovito maskira iskustvo bića, stavljajući sebe kao vrstu „štita“ između čovjeka i stvarnosti. Umjesto da je samo predmet estetike, kič se može vidjeti kao jedan od ključnih problema savremenosti i stoga bi trebao biti ozbiljnije razmatran u društvenoj teoriji.

Ključne riječi: kič, estetika, savremenost, društvene nauke

Summary

This article draws on social contemporary theories across a range of critical disciplines to expand our current awareness of the kitsch phenomenon and its relevance, exploring how its acceptance has developed over this period. It is not the identification of kitsch as an esthetic style in society which is significant in this article, but the recognition of kitsch as an ontology of being which effectively masks the experience of being—interposing itself as a comforting “buffer” between human being and the reality. Kitsch, rather than being a mere matter of esthetics, can be seen as one of the key problem of modernity and should therefore be taken seriously by social theories.

Key words: kitsch, esthetics, modernity, social sciences

Uvod

Jedno od svojstava fenomena kiča koje ga čini istovremeno sveprisutnim i nedostižnim jeste da se prožima u svim poljima čovjekovog života i da se može naći ne samo u kulturi nego i u stilovima života, načinima mišljenja, društvenom životu, političkim sistemima i institucijama. Izjednačavanje kiča jedino sa „umjetnošću“ vodi ka tome

da se u kontekstu promišljanja o društvu i čovjeku ovaj fenomen koristi isključivo kao metafora. Međutim, izučavanje načina na koji kič postiže već spomenutu sveobuhvatnost i različite preobražaje ističe neke od njegovih bitnih aspekata koje konkretno možemo pronaći u društvenim naukama. Posebno se odnosi na sposobnost kiča da misao i osjećanja pretvara u klišeje, dakle u proizvode za potrošnju, da ukorjenjuje i reciklira postojeće forme misli o ljudskim i prirodnim svjetovima te da se jasno može detektovati raznovrstan učinak ovog fenomena na stvaranje i jačanje posebnih institucionalnih struktura u društvu. Parafrazirajući Giesza, brze, neutralne i nepromišljene veze između misli i osjećanja te prerada novog oblika poznatih izraza i formi, uključujući i društvene odnose, akcentiraju i utiču na čovjekov odnos prema prirodi, društvu i prvenstveno prema samom sebi. Drugim riječima, kako ću pokazati u ovom radu, potpunije razumijevanje dometa kiča omogućava nam da sagledamo kako nije dovoljno to što je kič korisna metafora za upoređivanje umjetnosti i društva, nego je proces bivanja kiča taj koji prožima i umjetnost i društvo pa i svakog čovjeka u jednakim razmjerima.

U prepoznavanju nekih ključnih aspekata pojma kiča u kontekstu društvenih nauka u ovom tekstu kratko ću ilustrirati ispoljavanje ovog fenomena u nekoliko polja – etimološkom, sociološkom, antropocentričkom, polju psihologije i aksiologije. Kroz rad nekolicine teoretičara tokom prošlog i ovog vijeka, ali kulminirajući uticajem pisanja i kritika Milana Kundera, fenomen kiča obuhvata tri dodatna značenja i to u kontekstu posrednika političke moći, filozofskog problema i književnog žanra. Kako Kundera dokazuje: „Kič je mnogo više od lošeg ukusa. To je kič stav. Kič ponašanje. Potreba kič-čovjeka (*Kitschmensch*) za kičem: to je potreba za gledanjem u ogledalo uljepšavajuće laži i ganućem do suza nad vlastitim razmišljanjem“ (Kundera, 1986: 135).

Etimološko značenje kiča

Kič predstavlja fenomen koji je nemoguće striktno definisati. Jedna od njegovih glavnih karakteristika je ta što neprestano nalazi nove oblike, a druga je da nezavisno od bilo kakvog i kolikog ljudskog napora teško da se može izbjeći njegovom uticaju. „Niko od nas nije dovoljno nadčovjek da bi posve izbjegao kiču. Bez obzira koliko ga mi prezirali, kič je sastavni dio ljudskog stanja“ (Kundera, 1985: 304).

Na početku složiti ćemo se sa činjenicom da je od brojnih termina koji označavaju loš ukus u različitim jezicima termin kič postigao pravi i

neosporen međunarodni status.¹ Oksfordski rječnik engleskog jezika „autoritativno“ i nedvosmisleno objašnjava šta je to kič: „Umjetnost ili umjetnički predmeti koje karakterizira bezvrijedna pretencioznost“ (Shorter Oxford University English Dictionary on Historical Principles, 1973: 2369.; up. Muzaferija, 2008: 38). Muzaferija smatra da je to paradoks jer je na ovakav način nemoguće definisati jedan tako nesvodljiv koncept kao što je kič (Muzaferija, 2008: 38). Etimologija pojma „kič“ je višeznačna, pa se shodno tome i tumači na više načina. Ovaj pojam često se vezuje za engleski izraz *sketch* (skica, nacrt, nedovršenost) ili njemački glagol *etwas verkitschen*, što znači krišom podmetnuti ili prodavati nešto jeftino. Ova se riječ u svom sadašnjem značenju pojavila u Njemačkoj, tačnije u Minhenu, oko 1860. godine, a odnosila se na skice umjetničkih djela koje su američki turisti kupovali od njemačkih uličnih umjetnika. U rječnicima spominje se i izraz *kitschen*, što označava gomilanje blata sa ulice ili prepravka novog namještaja kako bi izgledao kao stari. Glagol *verbkitschen* sa izrazom „brza i jeftina masovna proizvodnja nečega“ kao uobičajeno značenje riječi u XIX vijeku iznjedrio je imenicu *kič*. Taj izraz je od tada postao poznat u modernoj umjetnosti, posebno s obzirom na omasovljeno predstavljanje i popularnu kulturu, no njegova definicija je široko rasprostranjena iz njegovog originalnog značenja „*trash* umjetnost masa“ i sada obuhvata ideju „lošeg ukusa“ (Calinescu, 1988.; Eco, 1989).

I kao što se jedan od semantičkih korijena kiča vezuje za podneblje Njemačke, isto tako je i sa pojmom „šund“, koji je nastao od njemačke riječi *schund*, što znači đubre, otpad, trice, prnje, bezvrijedno djelo. U novije vrijeme, čak i u relevantnim teorijskim studijama, izjednačavaju su pojmovi kiča i šunda kao i njihov smisao. U njemačkom jeziku, iz kojeg potiče, kič ima brojne sinonime ili riječi koje imaju približna značenja. To su riječi *schund* odnosno *trivial*, pa se složenice kao što su *Schundliteratur* odnosno *Trivialliteratur* koriste za označavanje književnog kiča.

U francuskom jeziku riječ *camelote* sugeriše jeftinost i loš kvalitet mnogih predmeta, ali se ovaj termin ne koristi kao estetički pojam. Također, u francuskom jeziku postoji specifičan pojam *style pompiere* i

¹ “Izvor kiča je kategorična saglasnost sa postojanjem. Ali šta je osnova postojanja? Bog? Čovjek? Borba? Ljubav? Muškarac? Žena? Na to razni ljudi gledaju različito i zato postoje i razne vrste kiča – katolički, protestantski, židovski, komunistički, fašistički, demokratski, feministički, evropski, američki, nacionalni, internacionalni“ (Kundera, 1985: 305).

odnosi se na pompeznu, akademsku varijantu lošeg ukusa u slikarstvu. U jidišu se upotrebljavaju, a koriste se i u američkom engleskom, riječi kao *schlock* (roba lošeg kvaliteta ili vrijednosti) i *schmaltz* (sentimentalna i pretjerano kićena umjetnost), mada ne pokrivaju široko značenje sadržano u pojmu „kić“. Španjolski *cursi* je jedina riječ koja opisuje aspekte lošeg ukusa sadržane u kiću. U knjizi o Gogolju Vladimir Nabokov govori o *pošlosti*. *Pošlost* je ruska riječ koju Nabokov zbog svog bogatog i višestrukog značenja pretpostavlja riječima iz engleskog jezika kao što su *cheap, inferior, sorry, trashy, tacky, scurvy, tawdry* i sl.²

Prema nekim autorima, pojam „kić“ dolazi i od ruskog glagola *keetcheetsya*, što znači „biti nadmen i pretjeran“ (Calinescu, 1988: 217). Odatle i mišljenje da kić znači vulgarno razmetanje i „primjenjiv na sve što zahtijeva puno posla premda je posve ružno“ (Calinescu, 1988: 217). U nekim enciklopedijama i studijama ćemo pronaći definicije kića koje se odnose na realizaciju umjetničkih motiva falsifikovanih hipersentimentalnošću, zatim, često se izjednačava sa pojmom lošeg ukusa ili diletantizmom ili se opisuje kao nešto što je konvencionalno, prenatrpano, primitivno, namješteno ili površno, bez imalo originalnosti. Twitchell u svojoj studiji o degradaciji ukusa i karnevalizaciji kulture u Sjedinjenim Američkim Državama objašnjava kako je američka riječ *junk*, koja se veoma često koristi u asocijaciji s riječima „kić“ i „reprodukcija“ (*junk food, junk mail*), „odraz naše ambivalentnosti“ (Twitchell, 1992: 53).

Šund predstavlja nezgrapnu formu kića u kojoj je stereotip trivijalizovan. Dakle, ako ćemo kiću, u teorijskim pristupima koji slijede, pripisivati estetsku neautentičnost, dimenziju imitacije privida „estetske stvarnosti“ (Petrović, 2006: 10), ponovljivost njegove strukture, dominaciju stereotipnog i konvencionalnog (konvencionalnog koje prelazi u stadijum stereotipa), odnos kića i šunda najkraće možemo odrediti tako da „šund obrazuje najkonsekventniju i nezgrapnu formu kića u kojoj je stereotip trivijalizovan usljed njegovog uopštavanja“. Ako nam se, dakle, akademski kić pojavljuje kao oponašanje autentične vrijednosti i umjetnosti, onda je šund karikatura tog oponašanja.

² Dok ova *pošlost* u “čistom obliku” izaziva tek dobrohotan podsmijeh, ona druga – ta koja je, kako kaže Nabokov, „posebno snažna i opaka kada lažnost nije očigledna i kada se smatra da vrijednosti koje ona oponaša pripadaju, s pravom ili ne, najvišoj razini umjetnosti, misli ili osjećaja“ – izaziva tjeskobu (Ugrešić, 1999: 63).

Sociološki aspekti fenomena kiča

Da li o kiču kao o lošem ukusu uglavnom treba raspravljati estetički ili ga valja shvatiti i razumijevati i sociološki? Za teoretičara Otta Besta, u sklopu njegovih analiza fenomena kiča iz sociološke perspektive, „kič ne postoji pošto kič-čovjek voli kič, već zato što političko-društveno ograničeni, ugušeni čovek veruje da će u kiču, poput dnevnog sna, realizovati svoj život“ (Petrović, 2006: 47). Drugim riječima, kič se pojavljuje u životu čovjeka ne samo kao zamjena za autentičnu umjetnost već zamjena za aktivan život. Otto Best smatra da je kič u tijesnoj povezanosti sa određenim stepenom obrazovanja, što bi značilo da osoba koja nema nikakav osjećaj za umjetnost i kulturu nema ni mišljenje niti stav o fenomenu kiča. Mišljenje o kiču, u prvom redu, podrazumijeva sposobnost kritičkog prosuđivanja, u smislu kiča i autentičnih (umjetničkih i kulturnih) vrijednosti. Međutim, u kontekstu sociologije važna su ona saznanja o kiču gdje se ovaj fenomen tumači kao sredstvo društvenog samopotvrđivanja, gdje mu se pripisuje društvena funkcija.

Malograđansko poluobrazovanje kao i stalne društvene promjene koje dovode do miješanja iluzije i stvarnosti, istine i privida, gdje se privid i iluzija ipak ne mogu jednostavno identifikovati sa lažima, predstavljaju u sociološkom pogledu osnovu za nastajanje kiča. Važno je naglasiti da je malograđaninu, po pravilu, najvažnija forma i spoljašnost, pa je zato kičerska površnost i neumjerenost najviše i prisutna. Najčešći izbor malograđanina je izbor koji ga vodi do pseudovrijednosti, do samog kiča. Malograđanski doživljaj nije ništa drugo do kič doživljaj. Malograđanin se osjeća veoma nesigurnim i zato, „da bi zaštitio sebe, pokušava da pronađe odgovarajući paravan iza koga će naći malo mesta“ (Ilić, 1966: 66). Etika malograđanina je „etika velikog hipokrite“ (Gertner, 1959: 115). Mnogi sociolozi su, razmatrajući malograđane, pravili „distinkciju“ između objektivnog aspekta (socijalne uslovljenosti) i „duhovnog malograđanskog sklopa ličnosti“ (Focht, 1973: 262), njegovog mentaliteta, načina mišljenja, obrasca ponašanja, stila života, kulturnih navika, koji je često iskvaren, „rđavo skrojen, sužen i skraćen“ (Focht, 1973: 260). Egoizam je doživotna strast malograđanina, a spoljašnost i forma su njegove najupečatljivije karakteristike. Ako se tome doda i površnost kao jedna vrsta selektivnog mehanizma, slika malograđanina je potpuna. Malograđanski tradicionalizam se suprotstavlja kritičkoj svijesti, u strahu od različitih mogućnosti koje su u stanju razoriti njegovu jednoobraznost. Malograđanina karakteriše

pretjerana sebičnost koju pokušava prikriti baš kao i nedostatak kulture koju prikriva kulturnom spoljašnošću bez ukusa i duha, prihvatanjem materijalnih vrijednosti i grčevite borbe da se dođe do njih. Mržnja prema drugima i zavist jesu daljnja paralelna osjećanja koja karakterišu malograđanina. Kada se govori o ukusu malograđanina, tada se misli na „kičerski ukus“ (Focht, 1973: 265). „Malograđanin želi da bude obavešten. O sebi govori samo ono što smatra da je povoljno za njega i njegove poslovne i porodične interese, ali drugog zapitkuje o svemu, indirektno, nasrtljivo, policijski“ (Focht, 1973: 262).

Međutim, važno je istaći da je, prema logici stvaralačke neostvarenosti i osrednjim mogućnostima percepcije, kič usmjeren kolektivnom duhu i nesavršenoj ljudskoj prirodi. Kič kao „stav“ i kič kao „odnos“, sa sigurnošću tvrdim, dolazi do svih društvenih slojeva i svih pojedinaca koji su mu skloni, nezavisno i od obrazovanja i formalne školovanosti. Zna se i da najzvučnije titule ne rješavaju nevolje čovjekovog unutrašnjeg preobražaja. Također, ekstenzivna produkcija kiča je u velikoj mjeri uticala na formiranje i razvijanje današnjih životnih stilova čovjeka i obrazaca ponašanja.

S obzirom da je kič uglavnom mehaničkog karaktera i operiše formulama, on se mijenja u skladu sa promjenama u društvu, ali u suštini ostaje isti. Kič od svojih potrošača i konzumenata ne traži ništa izuzev njihovog novca. Često on ne traži ni njihovo vrijeme. Razlog tome jeste, grinbergovski kazano, što kič pretenduje na to da bude maksimalno razumljiv i on ide toliko daleko da isključuje gotovo svaku aktivnost čovjeka u procesu kulturnog i umjetničkog doživljavanja. On, navodno „vari“ umjetnost za potrošača i „štedi mu trud i napor“³, obezbjeđujući mu kraći put do zadovoljstva. Mnogi teoretičari sociologije kulture i umjetnosti smatraju da je kič sredstvo za „stvaranje nužne iluzije utoliko što čovek ne može da živi bez slike o svetu, koju fantazija oblikuje“ (Giesz, 1979: 102). Na ovaj način se potvrđuje „terapeutska“ funkcija kiča, potvrđujući stav nekih autora da je kič u funkciji služenja ljudskom samoodržanju. Kič je, nadalje, postojan, sveprisutan i privlačan, jer ne vrijeđa naš duh uzvišenošću koja je van svakodnevnog života, naporom koji prevazilazi nas same. Prema Landgenbucheru, istraživaču kiča iz Njemačke (Petrović, 2006: 50), kič ne predstavlja „estetsko oblikovanje sveta“ već „ispunjenje socijalne potrebe“. Ovakvo mišljenje uzima u

³ Jedan od sudbonosnih i suštinskih „estetičkih i društvenih ožiljaka“ koji kič nosi sa sobom jeste taj da je kič protivnik gotovo svakog napora, naročito duhovnog (Moles, 1973: 8).

obzir promjene u društvenim odnosima te donekle i opravdava „terapeutsku“ funkciju kiča. Zato za ljubitelja kiča ovaj fenomen u sociološkom kontekstu predstavlja sredstvo za afirmaciju i potvrđivanje. Možda kič i rješava neke probleme ove vrste u smislu čovjekovog samopotvrđivanja i potvrđivanja, ali gotovo da sam sigurna da ga neki ljudi prihvataju zato što smatraju da su preko njega uključeni u kulturni i umjetnički život koji nedovoljno poznaju i još manje ga razumiju. Oni ne samo da vjeruju da ih kič proizvodi afirmišu u svijetu kulture, umjetnosti i ukusa, za koji i sami osjećaju da mu nisu dorasli, nego i objektivno dobijaju slična priznanja od drugih „kič individua“ (Moles, 1973: 7), koje ih zbog toga uvažavaju više nego zbog bilo čega drugog.

Parafrazirajući Abrahama Molesa, društvo se karakteriše „kulturnom otuđenošću“, koja se izražava brojčanom neravnotežom između „proizvođača“ i „potrošača“ kulturnih dobara. To je jedna od osnovnih postavki Molesovih studija o bitnim društvenim problemima kada su u pitanju kič i kultura. Ova neravnoteža je istovremeno i formula za njegovu jednačinu kiča koja u svom centru postavlja da u kič društvu postoji disproporcija između stvaralaštva i potrošnje kulturnih vrijednosti. Prema ovakvom iskazu, kič bi, dakle, bio izraz nepodudaranja između „socijalizirane“ i „stvarne“ potrebe. Ovakva teorijska postavka nam sugerira da kič društvo nije u stanju primiti cjelokupnu količinu i raznovrsnost stvaralačkih potencijala, tako da je u njemu stvaralaštvo uvijek ispod mogućeg nivoa, ali je zato vrlo vjerovatno da kič društvo nadoknađuje taj nedostatak lažnom socijalizacijom vrijednosti. Ono, naime, nije u stanju da neiskrivljeno prikaže vrijednosti, jer unižava prave autentične vrijednosti, na jednoj strani, a neumjereno veliča lažne, tzv. *falš vrijednosti*, bodrijarovske „surogate“, s druge strane. Divljenje ovim lažnim vrijednostima i „nevrijednostima“ je jedno od najsimptomatičnijih lica kič kulture i kič društva.

Antropološko polje kiča

Veliki broj značajnijih teoretičara kiča su često uočavali i skretali pažnju na njegovu antropološku dimenziju. Svaki ozbiljniji i temeljitiji istraživački napor vodi zaključku da se multidimenzionalnost i kompleksnost ovog fenomena ne može analitički apsolvirati u kategorijama objektivistički orijentisane estetike ili sociologije kulture. Također, kič ne predstavlja određenu predmetnu datost koja iskazuje neosnovane pretenzije na status umjetničkog ili kulturnog niti je za pojavu i masovnu produkciju ovakvih datosti isključivo odgovorna opšta

kulturna situacija savremenih društava, pa tako i bosanskohercegovačkog. Zato je u ovom kontekstu važno poći od jedne vrste specifičnog „odnosa“ koji pojedinac uspostavlja sa kičem. Kič-predmet, kič-sadržaj, naime, samo pojašnjava, kristalizira i čini ilustrativnim taj kič-odnos kao univerzalnu mogućnost ljudskog odnosa prema stvarima, pojavama i životu. Drugim riječima, kiča nema bez kič-čovjeka, kako je Broch imenovao njegov psihološko-antropološki *conditio sine qua non*. Ustvari, kič-čovjek ne samo da prihvata kič, već ga obožava i voli. I ma koliko da je riječ o laži, ta laž mu je neophodna kao samouljepšavajuće ogledalo, ogledalo samoobmane. On se nalazi svuda: u najvišim državnim institucijama, vjerskim institucijama, u politici, kulturi, umjetnosti, nauci i u svakodnevnom životu. Ko je kič-čovjek? „Farizeji i licemjeri, malograđani koji se služe lažima konvencija, oni kojima je svako promišljanje strano (ideja, misao kao takva najveći im je neprijatelj). To su zastupnici baš-me-briga-stajališta, *Lasst-mich-in-Ruhe-Lebensauffassung*, to jest oni hoće živjeti mirno i sebično, a drugi kako znaju i umiju“ (Pintarić-Horvat, 1979: 8). Budući da je sve manje ljudi koji žive svoj život razmišljajući o životu, u današnjem svijetu se uspješno širi tzv. „pokret banalizacije“, u skladu sa moći medija koji ovaj pokret prenose i utemeljuju. Nosioци i pristalice ovog najraširenijeg pokreta posjeduju svoj „znak raspoznavanja“: sigurnost, nasrtljiva i upadljiva samouvjerenost, svojstvena kičistima-života. Obrazac takva čovjeka nije teško za prepoznati: susrećemo ga svuda. Sebičan, površan i okrutan, on živi u „razonodnom optimizmu, bez ikakvih sumnji, siguran u svoju patvorenu, i za vlastito pokriće, preokrenutu stvarnost“ (Pintarić-Horvat, 1979: 8–9). Narcisiodna priroda kiča i njegova tendencija u kontekstu poznatog i prisnog u estetskom (ugodan, privlačan, dopadljiv) i u etičkom smislu (odobravajući, tražen, „prirodna“ stvar) uobličava se tako da u centru svog postojanja stavlja čovjeka. Kič nudi predstavu ili njegova predstava jeste da je svijet, zapravo, onakav kakav ga mi želimo (ili suprotno, kakvog ga se pribojavamo da je u određenim slučajevima). S pozicije kiča, svijet je kreiran za ljude, ljudi su u njegovom središtu. Ovakvu vrstu antropocentrizma Heidegger je odredio terminom „moralno-estetska antropologija“, slično tome kod Kundere nalazimo „kategorički sporazum sa bićem“, kod Calineskua ćemo pronaći termin „estetiko obmanjivanje i samoobmanjivanje“.

Kič u kontekstu psihologije

Ako prihvatimo stavove iz psihologije, tačnije psihologije ličnosti, da bez percepcije nema ni recepcije (Olport, 1969: 72), a to znači ni estetske recepcije, da bez prihvatanja jedne čulne strukture kao prijatne neće biti ni višeg tipa „estetskog zadovoljstva“, daje nam se na znanje da svaki „prijem“ nekog umjetničkog djela ili medijski posredovanog sadržaja, svaka odluka, odnosno iskaz prema kojem se nama, kao individuama nešto dopada, predstavlja elementarnu fazu u složenom procesu recepcije u kojem se naša čula pojavljuju kao jedini prosuđivači. Konkretnije, čula primarno odlučuju u svakoj recepciji, međutim, kada govorimo o estetskoj percepciji i recepciji – dakle, estetskom doživljaju, početno zadovoljstvo se dalje filtrira i modifikuje. Ovaj proces karakteriše usložnjavanje početnog čulnog zadovoljstva prolazeći kroz slojeve više senzibilnosti, da bi na kraju proces recepcije postao „ne-kičerski“, odnosno estetski. U drugom slučaju, estetski doživljaj se redukuje i završava na nivou primarnog zadovoljstva, što predstavlja preduslov za tzv. kičersko zadovoljstvo. Postoje mišljenja da kičerska faza (antropološki i psihološki pristup) predstavlja preduslov i nužni proces ka uzdizanju na estetski nivo doživljavanja vrijednosti. Giesz u *Fenomenologiji kiča* ironično poentira da „laik prilikom slušanja muzike oseća mnogo više nego znalac“ (Giesz, 1979: 59), što bi značilo da je estetski doživljaj jedna vrsta redukovanog iskonskog doživljaja, koji se filtrira pomoću duhovno-racionalnog čovjekovog kapaciteta. Tako ćemo reći da u suštini za empirijsko i estetsko zadovoljstvo nije potrebno mnogo osjećanja, već razumijevanje smisla i unutrašnje logike neke forme, odnosno djela ili sadržaja. U kiču su čula „zatečena“, ona su, psihološki kazano, u prijatnom šoku⁴, opsjednuta sadržajem koji se predstavlja, potpuno utonula i uživljena u prezentirano. U psihoanalizi „šok čula“ ima kao neposredni cilj da anestetizira *Razum*, čijim se postignućem ostvaruje primarni i važniji cilj – „izliv iskonskije senzitivnosti“ *Ida* (Freud, 1976: 56). Ovaj proces se zapravo gleda kao na sredstvo, kao na mamac za ostvarivanje ideoloških, političkih, religijskih ciljeva, računa se da uz pomoć čula i preko njih privedu ličnost drugim i

⁴ U psihoanalizi se najčešće koristi termin „efekat da čula budu šokirana“ (Freud, 1976: 52). Psihoanaliza se bavi recipijentom i njegovom koncentracijom na čulnu prezentaciju stvari ili neke pojave, čime se u isto vrijeme blokira i zaklanja tzv. refleksivni plan svijesti, kako bi iz pozadine, iz dubinskog sloja, izronilo podsvjesno, a sa njim i ona druga poželjnija strana koja korespondira sa sferom libida.

drugačijim nivoima. U kiču je primarni cilj da se „šokiraju čula“ radi provociranja „prividnog i jednokratnog uzbuđenja čulnosti“ (Freud, 1976: 56) u, nazovimo je, „animalnoj senzibilnosti“ lišenoj svakog oblika estetske duhovnosti i kulture. Riječ je o neposrednom doživljaju koji onemogućava dublji i širi vidik koji stvara priliku čovjeku da prodre i to ne samo ka dubljim slojevima podsvjesnog (psihoanaliza), ka jednoj vrsti idejne i refleksivne sadržajnosti (racionalističke, pa čak i ideološke estetike) već i ka onim slojevima koji su sadržani u samoj toj čulnosti i senzualnosti, ka jednom tipu više transcendencije. Riječ je o trijumfu zadovoljstva bez duhovnog posredovanja. Također, sa psihološke tačke promišljanja, savremena civilizacija i trijumf tehnologije koja je karakteriše doveli su do univerzalizacije i unifikacije odnosno jednoobraznosti, uprošćenosti i stereotipizacije svih duhovnih vrijednosti, do toga da je potisnuto učestvovanje ličnosti i lične motivacije. Zamjena se našla u obliku proizvodnje za masovno tržište, što opet dovodi do zamora i robotizacije čovjeka, te kao rezultat dobijamo čovjeka maksimalne duhovne iscrpljenosti, kako su nam to već objasnili mnogi kritičari savremenog društva. Adornovski rečeno, umjetnost kao forma nije više neophodna modernom čovjeku u smislu pružanja saznanja o svijetu, moralnim problemima, društvu uopšte, već su, u ovom kontekstu, mnogo efikasnije forme kao što su politika, ideologija i masovni mediji. Najefikasnija forma redukovane i pojednostavljene čulnosti upravo i jeste kič. Njegov glavni cilj i jeste da zabavi, relaksira, pruži trenutno i potpuno zadovoljstvo. Funkcija zabave je postala primarna. Kupcu se ona nudi u obliku proizvoda jeftine zabave te se zabavno pokazuje kao osnovna aksiološka kategorija kiča u smislu surogata sreće, na kojem uostalom počiva i cjelokupna produkcija savremene masovne kulture. Giesz smatra da je najčešća karakteristika kič proizvoda ta, da je kič sentimentaln⁵, a sinonim za sentimentalnost bi bila riječ „dirljivost“. Međutim, važno je naglasiti da potpuna prevaga osjećanja u duševnom životu jednog čovjeka („osjećajan čovjek“) nije još uvijek sentimentalnost. Zato se i upotrebljava sinonim „dirljivost“ (*njem. Ruhr-seligkeit*), dakle spremnost i sposobnost da budemo dirnuti. „Čovek koga nešto dira i čovek koji u nečemu uživa strukturno pokazuju jednu bitnu srodnost: on je dirnut svojom dirnutošću“ (Giesz, 1979: 59). Osjećanja, afekti, raspoloženja ne ispunjavaju ga u potpunosti, već on u njima u neku ruku refleksivno

⁵ Osim sentimentalnosti, kao najvažnije osobine kiča Ludwig Giesz navodi njegove sljedeće karakteristike: penetrantnost, ljepljivost, egzotičnost, bolećivost, prezasićenost raspoloženja, pseudovrijednosti, pseudoideali itd. (Giesz, 1979: 85).

uživa. To je onaj aspekt kiča koji se uvijek može dokazati kod kičerskog uživanja. Izvjesna „neuvjerljivost“ i „izvještačenost“ sentimentalnosti odnosno spremnost da po svaku cijenu budemo dirnuti vodi nas ka tome da dirljive aspekte otkrivamo tamo gdje ih uopšte nema. Ta dirljivost ide i dalje, ovdje se uživa u vlastitoj dirnutosti, koja je, kako smo nekoliko puta naglasili, već sama bila indukovana. Ovakvo psihološko stanje u cjelini postaje krajnje neistinito time što se sada još i samouživanje pretvara u jednu „tobože“ objektivnu dirnutost. Riječ je u suštini o antropološki istom supstratu doživljavanja koji se aktivira kako na području senzacionalnog tako i na području kičerskog (primjer: senzacionalistička štampa): sklonost ka dirljivosti, koja na svoj kvaziestetski način hoće da uživa. Trijumf zabave i, dodat ćemo, površnosti u kiču ima za cilj da uravnoteži biološko stanje organizma, da opusti, oduševi, osigura i preventivno zaštiti čovjeka od daljih problema, nevolja, patnji, potresa i posrnuća, jednom riječju „splendid isolation“ (Giesz, 1979: 58). Minimalnim naporom, isključen iz vremena i prostora, kičlija se, usamljen, odsutan i izdvojen, prepušta svojim indukovanim raspoloženjima. Neki teoretičari kiča, kao na primjer Sreten Petrović, smatraju da ovu osobinu kiča ne treba previše kritikovati, ukoliko ne postoji nijedna alternativa, neko drugo kulturološki adekvatno i efikasno rješenje, a u cilju spasavanja vitalno-energetskog i psihološkog oslonca čovjeka našeg doba (Petrović, 2006: 70).

U svakom homogenom društvu ograničenja se moraju propisati za ponašanje kako bi se isključila mogućnost neprihvatljivog, no također treba znati kako reagovati, kako se osjećati u situacijama – ne želimo biti uhvaćeni nespremni, izdani našim vlastitim radnjama ili istima drugih, a ovo bi, inače, trebalo zahtijevati neprestani oprez i kritičko razmatranje i naših iskustava i nas samih. Kič kratko prespaja taj agonizirajući i kontinuirani proces pružajući jednostavne i jasne modele i nedvosmisleno određujući neprihvatljivo. Nepoželjno je sakriveno ili negirano; kreativna ili kritička nepredvidivost ili alternativni načini razmišljanja i činjenja su uobičajeno potisnuti. U nastojanju da negira ograničenja i ujedini raznolike elemente pod iluzijom naturalizirane kontrole, kič neprestano „stvara ograničenja“ (Petrović, 2006: 70) kako bi uklonio postojanje bilo čega neprihvatljivog.

Kako promišljaju mnogi teoretičari ovog fenomena, cilj kiča je uvijek privući pojedinca emocionalno i intelektualno na masovnoj osnovi. Kič djeluje tako što nas podsjeća da nismo sami i njegova moć izvire iz iskorištavanja naše želje i potrebe da ne budemo sami, želju za drugim koji potvrđuje i ohrabruje našu individualnu i društvenu egzistenciju.

Nudi brz i lak pristup onome koji žudi za svijetom drugoga, koji postaje našim svijetom i koji je uvijek ohrabrujući ma kako jeftin i loš bio. Također, kič je učinkovitiji vizuelno nego retorički (iako ima vrlo učinkovite retoričke oblike, naročito kada je u pitanju politički kič) i ne moramo biti *ubijeđeni* njime, dovoljno je samo da učestvujemo u njemu – djeluje tako da o njemu ne moramo ni razmišljati. Tehnologija i sposobnost reproduciranja slika i njihovog brzog i preciznog prenošenja velikom broju ljudi suštinski je element u širenju kiča. Kič ima tehnički aspekt na svim razinama, posjeduje tzv. „najamničku“ estetiku koja obećava sklad i svjetlost, sentimentalnost i sreću, spoj očekivanja prema stvarnosti i same stvarnosti. Nadalje, ne samo da je kič sredstvo za dostizanje jeftinih umjetničkih učinaka nego je i sredstvo za dostizanje jeftinih društvenih i političkih učinaka. Umjesto prodavanja jednostavnih estetskih oblika, kič prodaje ideje i osjećanja, a „vreća trikova“ umjetnosti postaje dostupna za bilo koju svrhu – „artizam“, koji se može upotrijebiti kako za prodaju deturđenata tako i za prodaju političkih rješenja. Kič je prilagodljiv i stalno se mijenja na površnoj razini te zato ovaj fenomen ne drži stranu *a priori* i ima različite razine i načine djelovanja. Može biti vulgaran i loš ili prefinjen i prilagodljiv. Nadalje, podsjećajući se na Kantovu *Kritiku čistog uma*, jedno od temeljnih značenja datih izrazu „estetsko zadovoljstvo“ bilo je da ga definiše ne kao iskustvo subjekta u odnosu na objekat, nego kao zadovoljstvo koje proizlazi iz pripadanja grupi, a koja dijeli isti kapacitet za poštovanje lijepog, ili, sontagovski kazano, „prepoznavanje groznog“. U tom procesu kič pretvara uznemirujuće i problematično u utješno, prijatno i pomirljivo te na taj način društvo i priroda postaju podređeni iskustvu zajednice. Kič se širi našim društvima velikom brzinom, konstantno i odlučno transformirajući naša estetska iskustva naročito putem medija, djelujući preko jezika, slike, muzike, gradeći „djelo“, „teoriju“ i ekonomsku „stvarnost“. U društvu u kojem kapitalistička ekonomija ima prednost nad svim drugim ljudskim odnosima, uvijek postoji potreba da se nametne i glorifikuje mišljenje većine. Usprkos rastućoj, tehničkoj virtuoznosti gotovo svih medija, te zapanjujućih ostvarenja prvenstveno savremene digitalne televizije, temeljna poruka ostaje jednostavna, direktna i nepromijenjena, iako izgleda da se neprestano mijenja. Ovo je, naravno, jedna od glavnih karakteristika kiča – da neprekidno konstruiše oblike u kojima će se pojaviti stare ideje kako bi se reciklirale sa najvećim učinkom, one ostaju klišeji, truizmi, homilije/besjede, stereotipi, nepromišljeni odgovori koji se automatski ponavljaju bez potrebe za razmišljanjem. Već odavno je pogrešno tvrditi da su ova emotivno upakovana i već „gotova“ mišljenja

ograničena na masovnu razinu kulture tabloida. Nastali posredstvom tehničkog, kvantificirajućeg i formalizirajućeg uma, svi masovni mediji uspostavljaju i favorizuju kolektivni doživljaj i to ne samo kao mogućnost već i kao široko rasprostranjenu praksu. Tehničke mogućnosti univerzalnog širenja simboličkih sadržaja na mnogobrojne, heterogene i široko rasprostranjene primaoce, po principima industrijske robe, prate tendencije standardizacije i stereotipnosti. Polazeći od zajedničkog kulturnog modela, masovni mediji mogu zadovoljiti samo jedan dio psiholoških potreba, ali ne i autentična ljudska htijenja i aspiracije. Ovo je razumljivo kada se zna da industrija u domenu masovne kulture, nameće publici odnosno svojim korisnicima homogenu, relativno uprošćenu i pseudosliku svijeta. Ono što danas nazivamo kulturnom industrijom, obezbjeđuje, zapravo, takve sadržaje koji se neće primati sa naporom za cjelovitije razumijevanje i dešifrovanje. Naime, smatra se da bi pažnja i koncentracija vodile do jednog stepena svijesti o stvarnosti i do individualnog, nezavisnog pogleda, a to je ono što bi se često „trebalo izbjegavati“.

Fenomen kiča iz aksiološke perspektive

U ovom kontekstu važno je naglasiti da se vrijednosti još uvijek održavaju kao potreba zajednice odnosno društva, ali ta potreba sve više ustupa mjesto načinu života gdje utilitarni principi postaju mjerodavni i gdje brojnost aksioloških pitanja postaje suvišna, a aksiološka problematika minorizirana. Savremeni čovjek, uz rijetke izuzetke, forsirajući potrošačka dobra, potiskuje u drugi plan sve ono što u najskorije vrijeme ne daje ishod nesumnjivim rezultatima koji se mogu jesti, piti, oblačiti itd. i, s obzirom da je kič u pitanju, ne služe ugledu na ljestvici društvenog uspjeha. Moralne dileme u ovakvoj ekspanziji postaju suvišne, jer sprečavaju put do potrošačkog perfekcionizma, čija savjest ne smije biti opterećena pitanjima smisla i besmisla ili pitanjima dobra i zla. Ovakvi principi proizvode i njima adekvatan karakter čovjeka. Fromm je još u prošlom vijeku objašnjavao pojavu karaktera tzv. tržišne orijentacije, upozoravajući da takva osoba mora biti slobodna od svakog vida individualnosti ako želi opstati na modernom tržištu (Fromm, 1986: 73). Očigledno je da pripadnik ovakve orijentacije ima u sebi i drugih osobina, ali kada ih ispoljava, nastupa tzv. „tržišni nivelirajući pritisak“ udružen sa konformističkim svojstvima potrošačkog mentaliteta, tako da preostale osobine postaju žestoko napadnute i dalje potiskivane u svom najopskurnijem obliku. Takav čovjek mora biti jednak svakom drugom do

onih granica koje mu osiguravaju mogućnost obnavljanja onih ekonomskih i društvenih mehanizama koje jedino u obezličanju svojih aktera mogu i opstati. Uhvaćen u vlastitu zamku, čovjek im stalno dodaje obol od odricanja vrijednosti drugačijeg načina života. Umjesto da s radošću koristi čula u doživljavanju svijeta, on ih reducira do one mjere na kojoj stoji natpis njegovog vlasništva koju on može bez ustezanja potrošiti. Ljepote koje se ne mogu kupiti i konzumirati prolaze mimo njega jer je u njegovom interesovanju samo ono što je materijalno vrijedno, potrošno. Pitanja o egzistenciji postaju i ostaju na nivou samo ispraznih naklapanja, umjetnost i nauka postaju predmet ismijavanja jer je nesposobnost uživanja u umjetnosti, nesposobnost promišljanja i istraživanja isuviše velika. Individualizirani postupci postaju rijetkost, jedino sličnost sa drugim koji je i sam tržišno modeliran omogućava traženo ponašanje. Onaj ko ne priguši vlastitu individualnost mora računati na odbacivanje i snalaženje u izrazito neugodnim i nepovoljnim okolnostima. Većina je, ipak, pomirena sa tim da je tretirana prema ulozi koju igra u društvu. Fromm smatra da je cilj tržišnog karaktera biti potpuno prilagođen, postati poželjan u uslovima koji vladaju na tržištu ljudi. Osobe tržišnog karaktera nemaju čak ni ego uz koji bi se naslanjali, koji bi im pripadao, koji se ne bi mijenjao, jer oni stalno mijenjaju svoj ego, prema principu: „Ja sam onakav kakvog me želiš“ (Fromm, 1986: 173). Čovjek ovakvog sklopa malo je naklonjen filozofiji jer ona zahtijeva spremnost da se razmišlja i ostaje u pitanjima na koje se ne moraju pružati utješni odgovori. Estetski doživljaj se izbjegava. Ne gleda se ništa što nema svoju tržišnu cijenu. Čovjek sam sebe tretira kao tržišnu vrijednost i spreman je u ovoj ulozi izdržati do krajnjih granica. Pojam saosjećanja mu je sve manje poznat, ali i za sebe ne očekuje samilost. Svjestan je da se posvetio takvoj igri iz koje izlaze samo pobjednici i pobijeđeni i zato je spreman preći preko svih obzira i to samo kako bi ostao na uspješnoj strani. Svijest kao viši izraz njegovog bića nužno se reducira u hladni, kalkulatorski postupak. Duhovnom se on ruga, smatrajući ga konglomeratom zastarjelih predrasuda. „Iza prizora ne vidi pozadinu, jer iza svog fiziološkog oka ne posjeduje duhovno“ (Focht, 1973: 261). Tako on na najbolji način oslikava ono stanje koje Marx naziva „emancipovanim ropstvom“⁶, podrazumijevajući, naravno, ono

⁶ Ovim pitanjem se bavi i pisac Jonathan Franzen u romanu „Sloboda“. „Otkud dolazi samosažaljenje? U tim neumjerenim količinama? Svaki dan je imala po cijeli dan na raspolaganju da osmisli neki pristojan, zadovoljavajući način življenja, pa ipak činilo se da uza sve te mogućnosti izbora i slobodu uvijek dobiva samo još veći jad.

stanje čovjeka u kojem materijalno-potrošački interes potiskuje ljudske komponente. Ako je potrošnja neophodan akt opstanka, njen konzument dokazuje da je u okviru određenih odnosa u društvu može udaljiti i otuđiti od svoje osnovne namjene. Baš kao što su rad, novac itd. mogli u određenom trenutku biti odvraceni od blagotvorne uloge koja im je bila namijenjena, tako su i u potrošnji mogle biti zasjenjene njene izvorne karakteristike, čime su one postajala simbolima, odvajajući ljude umjesto da ih približe. Težnja za potrošnjom je izgubila svaku vezu sa stvarnim potrebama čovjeka. Prije svega ideja trošenja više stvari i boljih stvari značila je pružiti čovjeku sretniji i zadovoljniji život. Potrošnja je bila sredstvo postizanje jednog cilja, odnosno sreće. Ona je na kraju postala samoj sebi cilj. Potrebe koje se stalno povećavaju tjeraju nas da ulažemo sve veći napor, a to dovodi do toga da zavisimo od ovih potreba i od ljudi i ustanova pomoću kojih ih ostvarujemo. Kompulsivna težnja za zahvatanjem sve većeg dijela dobiti dovodi do nepovjerenja i niko ne zna ko je s kim u borbi. Ako je čovjek čovjeku sredstvo za povećanje dobiti i potrošnje, tada njegovo dostojanstvo ne može kotirati naročito visoko. U međusobnom ljudskom kontaktu jedno se govori, a drugo se misli. Prema Millsu, tržište ličnosti, presudna posljedica i simbol velike prodavnice, čini osnovu sveopšteg nepovjerenja i samootuđenja koji su tako karakteristični za velegradske ljude. Bez zajedničkih vrijednosti i uzajamnog povjerenja, novčana veza koja spaja jednog čovjeka s drugim u prolaznom kontekstu je postala suptilna na više načina i zadire dublje u sve oblasti života i odnosa. Trgovački etos zahtijeva od ljudi da se prave zainteresirani za druge da bi manipulirali njima (Mills, 1979: 176). Čak je i smrt dio utančanog mehanizma ocjenjivanja nečije korisnosti ili nekorisnosti. Smrt kakvu društvo odobrava nastupa onda kada čovjek postane beskoristan i to ne samo kao proizvođač već i kao potrošač. U pitanju je tačka na kojoj se potrošač, čija je „obuka“ veoma skupo koštala, konačno mora otpisati kao definitivni gubitak. Prema tome, smrt je postala ekstremni oblik prestanka čovjekove potrošačke uloge (Ilić, 1976: 178). Tako u nastojanju da prevlada smrt, tu apsolutnu ne-vrijednost, ne-vrijednost sama po sebi, kič pribjegava glorifikaciji života, ali u onoj njegovoj najtrošnijoj i u kontekstu vrijednosti najspornijoj – hedonističkoj dimenziji. A upravo takav život, kojem kič neumorno služi, jeste najpodložniji smrti, upravo njega smrt najbrže i najlakše savlada, poništi kao da ga nikada prije nije i bilo.

Autobiografkinja je gotovo prisiljena zaključiti da je žalila samu sebe zato što je bila tako slobodna“ (Franzen, 173: 2011).

Zaključak

Ekspanzija kiča i njemu bliskih fenomena u modernom društvu nije slučajna. Ono u čemu su svi relevantniji teoretičari i istraživači saglasni jeste mišljenje da kič nije pojava koja je vezana samo za umjetnost već se manifestuje u svim oblastima ljudskog života. U eseju o kiču iz 1993. godine Andrew Travers smatra da kič predstavlja sve ljudske izraze sklonosti, privrženosti, drugarstva i ljubavi predstavljeni kao neupitan, besmrtni dokaz njihove vlastite vjerodostojnosti. Travers se u smislu metafore koristi primjerom tipično engleskog hortikulturnog ukrasa, vrtnog patuljka. Ova sve više prisutna figura kao da govori kako, bez obzira na sve, ona pripada tu gdje jeste, upravo takva kakva je i oni koji se tome protive, mora da su nesretni ljudi (Travers, 1993: 132). To je tipičan kič predmet razvodnjene mitologije, jeftinih materijala i nepromišljenog dizajna, pa ipak „ima ogromnu smjelost da se pretvara da je za čitavu vječnost ispred kuće na određenom mjestu, gdje određuje vlastito pravo da prostor ispuni svom uzvišenom postojanju i značaju. I ono što vrijedi za vrtno patuljke, vrijedi i za one izraze sklonosti, privrženosti, drugarstva i ljubavi koji su izmišljeni bez svijesti da su samo dostupni na jeziku čija su evolucija i upotreba devalvirali na vrijednosti moći, novca i intelektualnog statusa“ (Travers, 1993: 133).

Savremeni oblici kiča ipak se razmnožavaju sa Diznilendovim antropomorfizmom i to na način kao da jedino moguće prepoznati određena ljudska osjećanja alegorijskom projekcijom u kraljevstvu diznilendovskih životinja ili čajnika koji govore, ili je kič i jedan od savremenih oblika emocionalnog autizma koji nastaje kao paradoksalni nusproizvod „katezizanskog modernizma“. Ipak, ovaj pretjerano sentimentalni antropomorfizam ima drugi i dodatni smisao koji dokazuje da je više ontološki problematičan.

Koje su onda posljedice kiča? Kič čini da neznanje izgleda kao znanje, a kao takav može blokirati volju za novim shvatanjem ili idejama, čak i kad su ta shvatanja i ideje pristupačni. To onemogućava svako pitanje i sumnju, čini nas zadovoljnim onime što mislimo da znamo i kako to znamo i određuje naša nastojanja. Ono stižava kritiku. Čini da margine ostanu marginalne. Ipak, kič je, paradoksalno, i prozor onome što skriva. Često je jeftina reprodukcija umjetničkog rada prigodnog kalupa prvo što ljudima padne u oči – oni najuporniji odbijaju da se time zadovolje i traže original, a neki padnu na prvi pogled čak i na jeftini lažnjak (Eco, 1989: 198). Kič se, zatim, prurušava u *objektivno znanje*. Naravno, objektivno znanje udovoljava zahtjevima jedinstva,

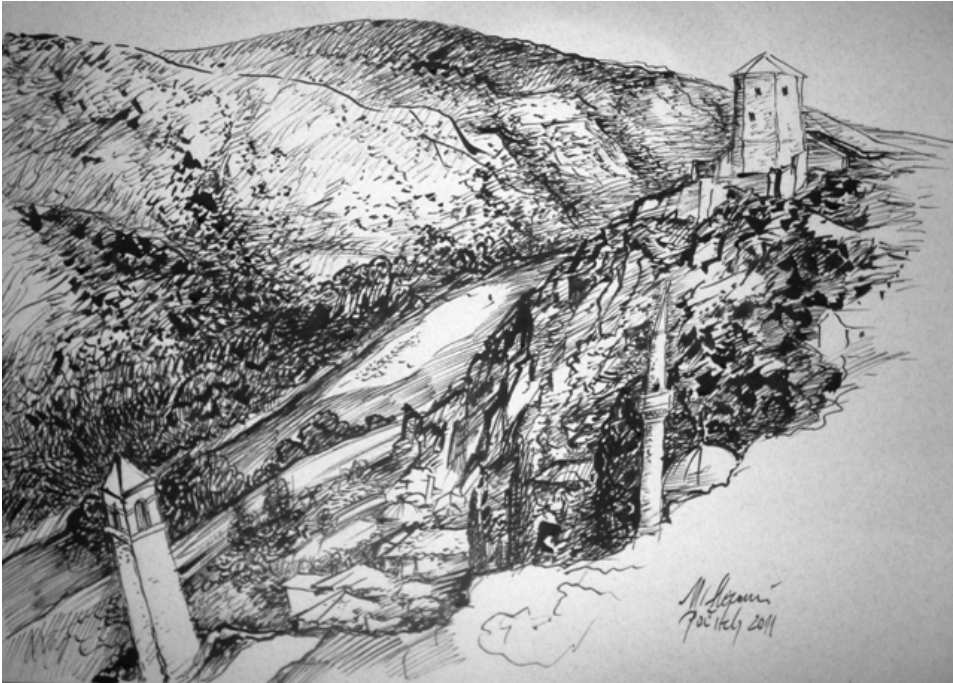
jednostavnosti i prenosivosti, koji su moralno-estetska obilježja kiča, a naše definicije ne samo prirodnih i društvenih fenomena već i ljudi te kulture uopšte moraju odgovarati tim kriterijima. Drugim riječima, ljudi su kreirani kao „objekti“ čiji je kvalitet određen njihovim stepenom usklađenosti normama društvenog sistema. Onda dobra ili loša stanja nisu apsolutna, ali su utvrđena na većoj/manjoj ljestvici ispravnosti/usklađenosti. Kada je takav stepen usklađenosti jednom uspostavljen ili nije, kategorije dobrog i lošeg su mobilizirane kao dio pojednostavljenja procesa, nedosljednosti su negirane ili zaboravljene, a pojmovi, ljudi, stvari ili središnje značajke izgrađene su i određene kao što su učvršćene ove. Kič, zatim, guši stvari koje se ne čine uklopljivim: neuobičajeno, zabrinjavajuće, poteškoću, paradoksalno, kritično, pojedinca, ispitivanje, sumnju, ironiju. Stoga je kič uvijek neadekvatan odgovor stvarnosti. Ipak, što je šira masa ljudi koja obuhvaća društveni sistem, veći je zahtjev za jedinstvom i jednostavnošću, veća potreba za trenutnom prenosivošću, veća opasnost nestandardne misli i veći zahtjev za kičem kao odbranom od raspada i rasula.

Kič je mnogo više od stvari ličnog ukusa i mnogo je više u igri nego kada dopuštamo našim sposobnostima da reaguju na našu ontičku situaciju omamljujući je neprestanim biranjem lakšeg puta, u emocionalnom ili društvenom smislu. Kič je u posljednjem vijeku bio jedan od problema koji je najviše zaokupljao i umjetničku i kulturnu kritiku i danas bi trebao biti jedan od važnijih predmeta istraživanja i debate u onim društvenim naukama u kojima se značajni aspekti ovog fenomena mogu pronaći.

Literatura

1. Theodor W. Adorno, *Estetička teorija*, Beograd, Nolit, 1979.
2. Matei Calinescu, *Lica moderniteta: avangarda, dekadencija, kič*, Zagreb, Stvarnost, 1988.
3. Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, New York, Basil Blackwell, 1987.
4. Filip David, *Jesmo li čudovišta*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1997.
5. Umberto Eco, *The Structure of Bad Taste*, u: *The Open Work*, Cambridge, Harvard University Press, 1989.
6. Ivan Focht, *Ukus malograđanina*, u: Treći program radio Beograda, Beograd, 1973.
7. Jonathan Franzen, *Sloboda*, Zagreb, VBZ, 2011.
8. Sigmund Freud, *Iz kulture i umjetnosti*, Novi Sad, Matica Srpska, 1976.
9. Erich Fromm, *Bekstvo od slobode*, Beograd, Nolit, 1986.

10. Erich Fromm, *S onu stranu okova iluzije*, Beograd, Nolit, 1986.
11. Nevenka Gertner, *Na temu malograđanštine*, Naše teme, broj 5, Zagreb, 1959.
12. Ludwig Giesz, *Fenomenologija kiča*, Beograd, BIGZ, 1979.
13. Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1966.
14. Milan Kundera, *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1985.
15. Milan Kundera, *Umjetnost romana*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1986.
16. C. Wright Mills, *Bijeli ovratnik*, Zagreb, Naprijed, 1978.
17. Abraham Moles, *Kič – umjetnost sreće*, Niš, Gradina, 1973.
18. Scott Montgomery, *Science as Kitsch: The Dinosaur and Other Icons*, u: *Science as Culture* 2(1), 1991.
19. Sanja Muzaferija, *Od kiča do Campa: strategije subverzije*, Zagreb, Meandarmedia/Meandar, 2008.
20. Gordon Olport, *Sklop i razvoj ličnosti*, Beograd, Kultura, 1969.
21. Sreten Petrović, *Kič kao sudbina*, Beograd, Čigoja štampa, 2006.
22. Vera Pintarić-Horvat, *Od kiča do vječnosti*, Zagreb, Centar za društvene djelatnosti SSO Hrvatske, 1979.
23. Susan Sontag, *Against Interpretation*, New York, Dell, 1969.
24. Andrew Travers, *An Essay on Self and Camp*, časopis *Theory, Culture and Society*, br. 10 (1), 1993.
25. J. B. Twitchell, *Carnival Culture: The Trashing of Taste in America*, Columbia University Press, 1992.
26. Dubravka Ugrešić, *Kultura laži (antipolitički eseji)*, Zagreb, Biblioteka Bastard, Arkzin, 1999.

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

KNJIGA O VLASIMA BOBANIMA¹

A BOOK ABOUT THE BOBANI VLACHS²

Sažetak

*Tekst je prikaz knjige **Vlasi Bobani**, autora prof. dr. Esada Kurtovića, a koju je 2012. godine u Sarajevu objavilo Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak.*

Ključne riječi: vlasi, Bobani, Popovo polje, Bosna, Hercegovina, srednji vijek

Summary

*This text is a review of the book **The Bobani Vlachs**, written by Prof. Dr. Esad Kurtović and published in Sarajevo by the Society for the Study of Medieval Bosnian History – Stanak in 2012.*

Key words: Vlachs, Bobani, Popovo Polje, Bosnia, Herzegovina, Medieval period

Prvijenac u printanom izdavaštvu Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije predstavlja publikacija prof. dr. Esada Kurtovića pod nazivom *Vlasi Bobani*. Ova knjiga predstavlja plod autorova dugogodišnjeg istraživanja prošlosti srednjovjekovne Bosne u Državnom arhivu u Dubrovniku. Od posebne je važnosti istaći kako se autor duži niz godina bavi proučavanjem prošlosti većeg broja vlaških skupina sa prostora srednjovjekovne Bosne, o čemu svjedoči i niz objavljenih radova o ovoj tematici, te ovo izdanje predstavlja logičan nastavak njegovog dosadašnjeg istraživačkog angažmana.

U početnim poglavljima pod naslovima *Izvori i literatura za historiju vlaha Bobana* (9–10), *Porijeklo i smještaj* (11–22), te *Prve informacije o vlasima Bobanima* (23–24) autor polako uvodi čitaoca u problematiku ove vlaške skupine. Historiografija o srednjovjekovnoj Bosni ne raspolaze većim ili manjim člancima ili studijama o prošlosti ove vlaške skupine, što je autoru pružilo priliku da utire put narednim

¹ Tekst je prikaz knjige *Vlasi Bobani*, Esada Kurtovića, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo, 2012.

² This text is a review of the book *The Bobani Vlachs*, by Esad Kurtović, The Society for the Study of Medieval Bosnian History – Stanak, Sarajevo, 2012

istraživačima. Izvori za historiju vlaha Bobana u glavnom predstavljaju neobjavljenu arhivsku građu Državnog arhiva u Dubrovniku, pri čemu je u najvećem broju slučajeva riječ samo o fragmentarnim podacima. Te podatke autor sreće u dokumentima poput trgovačkih ugovora, ugovora o odlascima u službu i izučavanjima zanata, te ponajviše u tužbama povodom pljačkanja. Po logici stvari, autor rodonačelnika ove skupine hercegovačkih vlaha pronalazi u ličnosti Bobana, za kojeg nema očuvanih arhivskih podataka. To je ime koje nerijetko susrećemo i kod ostalih vlaških skupina. Vlasi Bobani nisu ostavili trag u toponimiji Hercegovine po jednom određenom naselju, nego u konturama šire oblasne cjeline. Taj brdski prostor nazvan Bobani suštinski bi se protezao na sjeveru od ravnica Popovog polja, na jugu do Primorja, sa zapadne strane omeđen linijom između naselja Zavala i Slanom u Primorju, dok na istoku graniči sa trebinjskim šumama. Kao mjesta stalne nastambe ove vlaške skupine autor ubicira naselja Žakovo, Šćenica Trnica, Prapratno, Prosijek, te područje Luga. Prve informacije o vlasima Bobanima autor datira u 1393. godinu, odbacujući pri tome svaku mogućnost da se riječi sa određenim devijacijama prikažu kao oznaka pripadnosti ovoj skupini. Tako je svojevremeno Desanka Kovačević smatrala kako se vlasi Bobani spominju stoljeće ranije, za što u izvorima nema adekvatne potpore.

U poglavlju koje nosi naslov *Najvažnije porodice među vlasima Bobanima* (25–51) uočavamo kako prava historija vlaha Bobana počinje sa prvim podacima o njihovim katunarima u izvorima. Kao prvog katunara vlaha Bobana izvorna građa markira Vukotu Nenčića 1413. godine, no autor je sklon mišljenju, potkrijepljenom drugim izvorima, kako je Vukota njihov predvodnik i nešto ranije. Nakon Vukote uslijedit će duža izvorna praznina o „najuglednijem“ među Bobanima, te se krajem četrdesetih godina na toj poziciji spominje Miljen Bogavčić. Dvije decenije kasnije naslijedit će ga njegovi sinovi Ivan i Pokrajac Miljenović. Posljednji poznati katunar vlaha Bobana je Dragić iz poznate grane Dobrilovića, za kojeg Kurtović smatra kako je na ovoj poziciji ostao do posljednje decenije XV stoljeća. Pored katunara kao značajnih ličnosti među vlasima Bobanima izdvaja se i trgovačka elita Vukotića, koji su svoju slavu i bogatstvo ovjekovječili klesanjem stećka u Žakovu krajem XV stoljeća.

U poglavlju *Seniori vlaha Bobana* (53–59) autor prikazuje jednu nadasve uobičajenu epizodu staleške feudalne svakodnevnice. Vlaški katuni, odnosno kasnije šire skupine, u ranijem periodu jače centralne vlasti su podložni kralju, dok su u XV stoljeću najčešće podložni jednom od bosanskih velikaša. Kod vlaha Bobana ova prva, vremenski nešto

starija, faza nije zasvjedočena u izvorima. Kao prvi senior Bobana pojavljuje se vojvoda Sandalj Hranić 1411. godine, te će kao njihov suveren ostati sve do smrti. No, kako se nekoliko godina kasnije pojedini Bobani s područja Žakova spominju kao ljudi vlastelina Grgura Nikolića, autor je sklon tezi kako je u ovom slučaju riječ o podijeljenosti interesnih sfera, odnosno kako su oba velikaša svoj utjecaj protezala na dio pripadnika ove vlaške skupine. Kao vazali Sandaljeva nasljednika, hercega Stjepana Kosače, Bobani se prvi put spominju 1464. godine.

U najobimnijem poglavlju pod naslovom *Privreda* (61–87) iznesene su općepoznate privredne zakonitosti srednjovjekovnog vlašskog stanovništva, ali i oni segmenti koji su u mnogo čemu karakteristični za ovu skupinu. Rasprostranjenost vlaha u hercegovačkim predjelima uvjetovalo je da se stočarstvo profilira kao glavna grana privređivanja. Bobani su uzgajali konje, magarce, govedu, te sitnu rogatu stoku, koju su zatim prodavali na obližnjem dubrovačkom prostoru. Zemljoradnjom su podmirivali samo osnovne domaćinske potrebe, dok su u posjed veće količine žita dolazili kupovinom, najčešće od Dubrovčana. Karavanska trgovina, kao jedan od najznačajnijih izvora prihoda većine vlašskog stanovništva, nije cvjetala kod Bobana. Razlog ovakvog stanja autor pronalazi u geografskom smještaju ove skupine. Naime, kako su Bobani stacionirani uz dubrovačku granicu, oni ne poznaju teren u unutrašnjosti Bosne kao ostali vlasni vični ovom poslu. U skladu sa dominacijom novčane rente u XV stoljeću, pripadnici ove skupine u određenoj mjeri zapostavljaju stočarstvo te se počinju baviti kreditnom trgovinom, istina samo manji broj njih u širim razmjerima. Sama priroda tadašnjeg stila života zahtijevala je da i Bobani imaju zanatlije za potrebe svoje lokalne sredine. U skladu s tim autor ističe zanate kao što su kovački, kožarski, užarski, lončarski, te oni za potrebe prerade drveta i kamena. Na dubrovačkom prostoru pojavljuju se i pripadnici Bobana kao sluge i pomoćnici gdje rade po ugovoru za hranu, odjeću ili platu.

Svoju teritorijalnu rasprostranjenost na područje neposrednog dubrovačkog zaleđa, preko kojeg su prolazili brojni karavani sa bogatom robom, znalački su koristili Bobani. Naime, kod ovog stanovništva drumsko razbojništvo se prepoznaje kao glavna privredna grana i najučestaliji način obezbjeđivanja uvjeta za život. Istražujući arhivske dokumente, autor je pronašao preko stotinu tužbi protiv pripadnika ove skupine. Tako se kroz tužbe predmetom pljačke najčešće navode stoka, konji, ovce, tkanine, novac, odjevni predmeti te nakit. Drumski razbojnici iz redova Bobana najčešće djeluju u Bobanima, Površu, Lugu, Popovu te

ponekad u Konavlima i Trebinju. Zanimljivi su i česti slučajevi kada u pljačkama učestvuju i predstavnici glavnih katunarskih porodica.

Posljednje poglavlje je naslovljeno *Elementi duhovne nadogradnje među vlasima Bobanima* (89–91), u kojem autor pronalazi zametke kulturne svijesti ovog stanovništva. Na elemente pismenosti upućuju trgovački ugovori, to su finansijske transakcije koje podrazumijevaju ljude vične onovremenom biznisu, što bi uključivalo elemente osnovnog računanja i pisanja. Kurtović na više mjesta u knjizi pridaje značaj pismu na slavenskom jeziku upućenom od katunara Miljena Bogavčića u Dubrovnik.

Svojom četvrtom knjigom Esad Kurtović nastavlja plodnu istraživačku djelatnost na polju društveno-ekonomskih prilika srednjovjekovne Bosne. Poslije niza objavljenih članaka o problematici vlahu sa područja srednjovjekovne bosanske države, knjiga *Vlasi Bobani* predstavlja jedan novi, širi i sistematičniji pristup. Vrijednost i značaj ove publikacije neće se odraziti samo na bosanskohercegovačku historiografiju, nego i na one susjedne koje već dugo vremena čine jednu kompaktnu i nerazdvojivu cjelinu. Osim novih saznanja direktno vezanih za vlahu Bobane, sadržaj ove knjige može se iskoristiti u većem obimu i za mnogo šire okvire proučavanja bosanskog srednjovjekovlja. U skladu s navedenim, neminovno je istaći autorovu transkripciju velikog broja neobjavljenih izvora arhiva u Dubrovniku. Primjećuje se da je premijerno naveden veliki broj imena pripadnika ove vlaške skupine, bilo da se radi o muškarcima ili ženama, što će biti od velike koristi istraživačima koji se bave problematikom srednjovjekovnih imena. Neosporna je i činjenica da je Kurtović ovom publikacijom unaprijedio poznavanje topografije hercegovačkih vlaških skupina, odnosno ubiciranja lokacija njihovih stalnih nastambi. Na kraju ovog kratkog prikaza možemo konstatovati kako ovo izdanje svoj doprinos historiografiji manifestuje i kroz prizmu još jednog pređenog stepenika ka sintetiziranju saznanja o vlaškoj problematici.

OSVAJANJE DISKURSA KAO OSVAJANJE MOĆI

CONQUERING DISCOURSE AS CONQUERING POWER

Sažetak

*Tekst je prikaz knjige Marine Katnić-Bakaršić **Između diskursa moći i moći diskursa**, Zagreb, Naklada Zoro, 2012.*

Summary

*The article is a review of the book under the title of **Conquering Discourse as Conquering Power** by Marina Katnić-Bakaršić, ZORO Ed., Zagreb, 2012.*

Protejski po karakteru, diskursi moći očituju se u najrazličitijim modalitetima i aspektima. Mehanizmi kojima se moć – stvarna i/ili simbolička – služi i ustoličuje najefikasniji su tamo gdje ona navodno ne postoji: u kulturi, obrazovanju, nastavnim programima, udžbenicima, jezičnoj politici itd. Upravo se u tim, naizgled neočekivanim prostorima, diskurs moći ukazuje u svojim najsuptilnijim i najrazvijenijim oblicima. Ovo važi tim prije što u zdravorazumskoj predodžbi moć asocira na represiju, silu, tlačenje upravljeno ka određenoj skupini, s namjerom da se ostvare željeni ciljevi. Međutim, još je Michel Foucault u svojim razmatranjima o fenomenu moći (*Volja za znanje*, 1976) ustvrdio da ova ne podrazumijeva nužno „eksplicitnu“ represiju, te da se strategije moći češće temelje na taktičkom pridobijanju negoli na pukom provođenju sirove sile. Da bi bila „održiva“, moć mora biti i „prihvatljiva“ – mora se učiniti takvom da ne samo „pritišće kao sila koja kaže ne“ nego i da „stvara užitak, oblikuje znanje, proizvodi diskurz“. U takvom procesu diskursi moći s dominantne pozicije pretvaraju jezik u sredstvo djelovanja na one koji su mu subordinirani.

Upravo je ovom izrazito aktualnom pitanju (su)odnosa diskursa i moći posvećena studija intrigirajućeg naslova *Između diskursa moći i moći diskursa* (Zagreb, Naklada Zoro, 2012), profesorice Filozofskog fakulteta u Sarajevu Marine Katnić-Bakaršić. Odabrani naslov nije tek domišljata igra riječi: ovo *između* upućuje na djelatni prostor u kojem diskurs na različitim nivoima, u različitim domenima i situacijama, postaje instrumentom moći u njenim raznovrsnim manifestacijama.

Pristupajući ovoj problematici, autorica već u „(Pred)govoru“ (5–7) ističe kako se njena knjiga neće baviti analizom „apstraktnih jezičkih činjenica“, već „pitanjima koja se i te kako tiču svih sfera života, od privatne do javne, od pisanih do usmenih diskursa, od verbalne komunikacije do neverbalne, vizualne, auditivne ili multimedijalne“. Ali ona prije svega napominje da se bavljenje ovim pitanjem neće svoditi na puka teorijska, ma koliko poticajna razmatranja, nego će u svom pragmatičkom aspektu biti potkrijepljeno analizom nekih od specifičnih i najučestalijih tipova diskursa moći, onih koji duboko zadiru u naš svakodnevni privatni i profesionalni život, usmjeravaju i formiraju naša uvjerenja – a da toga nerijetko nismo niti svjesni. Na planu teorijskog formuliranja problema, autorica operira, kako sama kaže, „transdisciplinarnim“, ili „postdisciplinarnim“ (Graham) modelom proučavanja, u kojem se na produktivan način susreću i uzajamno dopunjavaju kritička diskurzna analiza, diskursna stilistika, socijalna semiotika, kao i druge lingvističke i nelingvističke discipline.

Kao uvod u analizu odnosa između diskursa i moći – one koja otvoreno želi dominirati, ali i one koja poziva na dijalog i kooperativnost – autorica definira i razgraničava niz temeljnih koncepata kojima će operirati: diskurs, diskursna analiza, kritička diskursna analiza, kritičke diskursne studije. Katnić-Bakaršić pritom se referira na radove brojnih teoretičara koji su se bavili proučavanjem povezanosti i uzajamne uslovljenosti diskursa i moći (Foucault, Fairclough, van Dijk, de Beaugrande, Wodak, Bourdieu). Analizirajući definicije pojma *diskurs* u lingvistici, autorica usporedo analizira i pojam *moći* – individualne i institucionalne (socijalne), stvarne i simboličke, situacijske i diskurzivne – te odnos moći i kontrole, koncepte persuasivnosti i manipulacije itd. (poglavlje „Osvajanje diskursa“, 15–30). Autorica pokazuje kako ne postoji nešto poput nevinog diskursa: diskurs ne može biti neutralan, on nikad ne predstavlja „nulti stupanj iskaza“. Naprotiv, svaki diskurs, kao čin individualne upotrebe jezika, izražava afektivnost, stav, namjeru, volju da djeluje na slušatelja/čitatelja, tj. da bude uvjerljiv. Intrigantna autoričina analiza razlika između strategija persuasivnosti (uvjeravanja) i manipulacije, kojima je na raspolaganju čitav retorički instrumentarij razrađivan od Antike naovamo, pokazuje kako, vješto upotrijebljena, ta sredstva dopadljivog i uvjerljivog kazivanja „spontano“ postaju sredstva „proizvodnje istine“ (Foucault, *Moć/znanje*, 1980): diskurzivna moć prisvaja onu djelotvornu. Pritom se persuasivni diskurs uglavnom percipira kao legitiman – on upućuje na ravnopravne (simetrične) tipove

odnosa – dok se manipulacija redovito vezuje za različite vidove zloupotrebe i pretvaranja adresata u instrument postizanja vlastitih ciljeva.

Poglavlje „Pragmatika moći“ (31–46) bavi se razmatranjem uloge pragmatike (kao lingvističke discipline koja proučava individualnu upotrebu jezika – sa semiološkog stanovišta, znakove u situaciji) u izučavanju diskursa moći, zatim diskursnom pragmatikom (vezanom i za druge discipline koje pristupaju jeziku kao društvenom i kulturnom fenomenu), te „kroskulturalnom“ pragmatikom, usmjerenom na kulture u kontaktu. U ovo poglavlje uvrštena je i studija (35–46) Sabine Bakšić, docentice na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, naslovljena kao „Diskurs moći u svjetlu strategija uljudnosti (na primjeru zdravstva i školstva u Bosni i Hercegovini)“. Teorijski solidno utemeljena na aktualnim istraživanjima navedene problematike, ova studija na prepoznatljivim tipovima odnosa i situacijama tumači različite oblike očitovanja diskursa moći, naročito kada asimetrične relacije i neravnomjerne distribucije moći imaju za čvrsto uporište neki vid institucionalne moći (zdravstvo, školstvo).

Centralnim dijelom knjige, u kojem se teorija i praksa isprepliću, uzajamno tumače i dopunjuju, svakako je onaj kojeg otvara poglavlje „Moć u različitim tipovima diskursa“ (47–131). Polazeći od klasifikacije diskursnih žanrova T. A. van Dijka, koja na temelju različitih oblika ispoljavanja moći – uz pretpostavku da nijedan žanr ili diskurs nisu isključeni iz odnosa moći – Katnić-Bakaršić analizira neke od karakterističnih diskursnih tipova, zorno pokazujući kako u njima funkcioniра moć. Tu spadaju: „Sudski diskurs: institucionalizirana moć“; „Politički govor: retorika i/ili manipulacija“; „Akademski diskurs“; „Jezik, politika i moć: diskurs jezične politike kao diskurs moći“; „Jezik crtanih likova: nema nevinog izbora diskursa!“; „Medijski diskurs i moć“; „Razgovorni diskurs: moć i politika svakodnevnice“; „Prevođenje i moć: u traganju za dijalogom kultura“; „Rod i moć: svjetovi ili dominacija?“; „Vizualno i spacijalno predstavljanje i moć“. Već i ovako ovlaš nabrojani, ovi naslovi upućuju na autoričin široki zahvat u problematiku odnosa diskursa i moći – od razine naše neposredne svakodnevnice, do visokih i naizgled nedodirljivih instanci na kojima se moć ustoličuje.

Jednostavnim, izravnim jezikom, držeći se dosljedno demistificirajućeg pristupa, Katnić-Bakaršić napisala je studiju koja može zadovoljiti različite tipove čitanja i čitatelja, u rasponu od akademskoga, preko specijalističkog (zdravstvo, sudstvo, mediji, politika), pa sve do tzv. običnog čitatelja. Njena knjiga pomoći će nam da osvijestimo raznovrsne situacije u kojima je diskurs moći na djelu kao stvarna moć, sa svim

implikacijama koje to podrazumijeva. Sintetizirajući starija i novija istraživanja različitih diskursnih situacija i odnosa moći, promišljena iz perspektive konkretne društvene zbilje, knjiga Marine Katnić-Bakaršić na ovim prostorima predstavlja pionirski pothvat.

**KRIMINALITET I TRANZICIJA U ZEMLJAMA
CENTRALNE I ISTOČNE EVROPE**

**CRIME AND TRANSITION IN CENTRAL
AND EASTERN EUROPE**

Sažetak

*Tekst je prikaz knjige A. Šelih i A. Završnika (ur.), **Crime and Transition in Central and Eastern Europe**, izd. Springer Verlag, 2012.*

Summary

*The following text is a review of the book by A. Šelih and A. Završnik (Eds.) under the title of: **Crime and Transition in Central and Eastern Europe**, Springer Verlag, 2012.*

Ova knjiga je rezultat istraživanja utjecaja tranzicijskih procesa na stanje kriminaliteta u zemljama Centralne i Istočne Evrope, koje je proveo Institut za kriminologiju Pravnog fakulteta Univerziteta u Ljubljani, pod rukovodstvom akad. Alenke Šelih, emeritirane profesorice krivičnog prava na Pravnom fakultetu u Ljubljani, i dr Aleša Završnika, također profesora na ljubljanskom Pravnom fakultetu. Ideja vodilja projekta bila je predstaviti kretanja kriminaliteta i politike suzbijanja kriminaliteta (kriminalne politike) u uslovima velikih promjena u zemljama Centralne i Istočne Evrope u posljednjih dvadeset godina. Kontekst ovog istraživanja je karakterističan, jer zemlje koje su bile predmet istraživanja (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Mađarska, Češka Republika, Poljska) imaju dosta dodirnih tačaka: pored socijalističkog naslijeđa, one dijele i iskustvo pripadnosti ili utjecaja federalnih država (SFRJ i SSSR) čiji su raspadi ujedno značili i osamostaljenje ovih zemalja pod različitim okolnostima (između ostalog: ratom, masovnim kršenjima ljudskih prava, snažnim političkim previranjima), te proces demokratizacije i pristupanja euroatlantskim integrativnim procesima. Svi ovi faktori nesumnjivo su rezultirali i promjenama kada je u pitanju kriminalitet, sa svojim specifičnim etiološkim i fenomenološkim aspektima, te kreiranje odgovarajuće kriminalne politike. Pored toga, povod istraživanja je vrijedan spomena, jer kako ističu priređivači ove knjige, saradnici projekta, odnosno autori priloga su upravo iz zemalja koje su predmet

istraživanja i iz „insajderske perspektive“ posmatraju kriminalitet i njegovu kontrolu i zbog dobrog poznavanja okolnosti, identificiraju pitanja koja redovno promiču stranim istraživačima često nedovoljno dublje upućenim u cjelokupni društveno-politički kontekst ovih zemalja (str. XVIII).

Knjiga se sastoji od deset priloga raspodijeljenih u pet dijelova. Prvi dio knjige (str. 3–36), naslovljen „Promjene u kriminalitetu i njegovoj kontroli“ (eng. *Changes in Crime and Crime Control*) čini jedan prilog pod naslovom „Kriminalitet i kontrola kriminaliteta u zemljama u tranziciji“ (eng. *Crime and Crime Control in Transition Countries*), čija je autorica akad. Alenka Šelih, uvodnog je karaktera i govori o utjecaju tranzicijskih procesa na kriminalitet sa teorijskog i komparativnog aspekta. Naime, autorica smatra da su promjene desile u novijoj historiji najdalekosežnije, kada je kriminalitet u pitanju, iako su ove zemlje u XX stoljeću nekoliko puta bile u procesima tranzicije (Prvi i Drugi svjetski rat, pad totalitarnih režima i dr.) upravo zbog snažnih društvenih, ekonomskih i političkih promjena koje su utjecale na stanje kriminaliteta. Takve promjene, prema autorici, zahtijevale su i profiliranje kriminalne politike te njeno postavljanje na novim temeljima, kao i duboke reformske zahvate zakonodavnog i institucionalnog okvira, kao i sistema institucija za provođenje zakona. Statističkom analizom kretanja kriminaliteta, unatoč velikim razlikama među zemljama, autorica je uspjela pokazati svojevrsnu „stabilizaciju“ broja počinjenih krivičnih djela u novije vrijeme. Iz ove analize proizlazi da je Bosna i Hercegovina, u odnosu na druge ispitane, zemlja sa najnižom stopom kriminaliteta (str. 20). Konačno, raspravljajući o kriminalno-političkim izgledima, autorica zaključuje da bi posezanje za represivnijim kriminalno-političkim mjerama, pod izgovorom efektivnije borbe protiv kriminaliteta, bila gruba historijska ironija na račun značajnog napretka na planu zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda postignutog posljednjih dvadesetak godina u posmatranim zemljama (str. 33).

Drugi dio knjige (str. 37–66), „Politika, mediji i strah od kriminaliteta“ (eng. *Politics, Media and Fear of Crime*) također čini jedan prilog naslovljen „Političari, mediji i društvena percepcija kriminaliteta“ (eng. *Politicians, Media, and Society's Perception of Crime*), kojeg su pripremili saradnici sa Odsjeka za kriminologiju Akademije nauka Poljske. Ovaj rad se bavi strahom od zločina, utjecajem na javno mnijenje medija u uslovima liberalizacije i komercijalizacije ovog sektora, te odnosom kriminaliteta i javne politike kao tri fenomena koja karakterišu kriminalnu politiku zemalja u tranziciji. Iako rađene na poljskom

primjeru, analize u ovom prilogu su validne i u odnosu na ostale zemlje jer pokazuje kako je tranzicijski proces rezultirao time da je kriminalitet postao „javna stvar“ na način da sada čini sastavni dio političke agende te javnog izvještavanja što utječe na formiranje javnog mnijenja. Time je, zaključuju autori, došlo do izjednačavanja odnosa ovih faktora sa onima primjetnim u „zrelim demokratijama“ zapadnoevropskih zemalja (str. 60).

Treći dio (str. 67–156) naslovljen kao „Nadzor, aktivnosti policije i kaznena politika“ (eng. *Surveillance, Policing and Penal Policy*) čine tri priloga temama naslonjenim na prepoznate fenomene tranzicijske kriminalne politike u drugom dijelu knjige. Tako A. Završnik piše o transformaciji sektora nadzora iz domena nacionalne sigurnosti u djelatnost privatnog karaktera (eng. *Transformations of Surveillance: From National Security to Private Security Industry*) i analizira kako se tehnološki razvoj odrazio sa sistem nadzora u uslovima tranzicije. Zaključuje da se transformacija ovog sektora desila ne samo zbog očiglednog tehnološkog razvoja već i zbog promjene vrijednosti i odnosa u novim okolnostima: nadzor se više ne odnosi na sigurnosna pitanja, već i na efikasnost (npr. infrastrukturnih sistema) i transparentnost. Konačno, državni aparat u kontekstu ovih zemalja gubi korak u odnosu na privatni sektor koji je, iz ekonomskih razloga, spremniji primijeniti nova tehnološka rješenja. Drugi prilog u ovom dijelu knjige je rad P. Gorkiča naslovljen „Djelatnosti policije i organizirani kriminal: paradoks u tranziciji“ (eng. *Policing Organised Crime: A Paradox of Transition?*) koji se bavi ulogom policije, glavnog organa društvene kontrole starog režima, u promijenjenim okolnostima kao servisa građana vođenog načelima transparentnosti, odgovornosti, integrisanog upravljanja, određenog stepena autonomije i profesionalizma. Autor zamjećuje, uspješno upoređuje i analizira pojavu koja se, s jedne strane, ogleda u procesu transformacije agencija za provođenje zakona „novih demokracija“ s ciljem približavanja standardima i praksama „starih demokracija“ i, s druge strane, sve prisutnijim zahtjevima i konkretnim koracima ka efikasnijem suprotstavljaju organiziranom kriminalu agencija za provođenje zakona „starih demokracija“ na račun zaštite ljudskih prava. Autor zaključuje da nove mjere borbe protiv organiziranog kriminala razvijene u okviru „starih demokracija“ dosta sličie policijskim metodama korištenim u totalitarnim zemljama (str. 115–116). Treći prilog u ovom dijelu pripremio je M. Lévy, a odnosi se na kretanja u kriminalnoj i kaznenoj politici u tranzicijskim okolnostima, posebno na mađarskom primjeru (eng. *Penal Policy, Crime and Political Change*). Iako su promjene rezultirale povećanim kriminalnim

aktivnostima, kaznena politika nije izgubila svoj redukcionistički karakter, na što, kako ističe autor, ukazuju tendencije smanjenja broja zatvorske populacije (str. 127, *et seq.*). Ovome su doprinjele i aktivnosti s ciljem humanizacije i racionalizacije inventara krivičnih sankcija, usredsređenog na kaznu zatvora. Međutim, s početkom trećeg milenija autor primjećuje tendenciju ekspanzije kaznene politike iako stopa počinjenih krivičnih djela ostaje nepromijenjena. Ovo se, kako ističe, može jedino opravdati promjenom pristupa i reformskim zahvatima provedenim pod izgovorom tzv. „evropskog argumenta“ koji su rezultirali pooštavanjem kaznene politike u smislu uvođenja kazne doživotnog zatvora i koncepcije „tri prekršaja“ (eng. *three strikes and you are out*), što je neminovno utjecalo na povećanje zatvorske populacije (str. 151). Autor je vrlo skeptičan da li su ovo bili odgovarajući reformski zahvati s obzirom na to da je kriminalna politika, početno redukcionističke orijentacije, poprimila izrazito ekspanzionistički karakter i u tom smislu ocjenjuje da se proces tranzicije negativno odrazio na ovom planu.

U četvrtom dijelu knjige (str. 157–251) slijede četiri priloga posvećena pojedinim grupama krivičnih djela karakterističnih za tranzicijska društva. Prvi takav rad odnosi se na organizirani i ekonomski kriminal kao zajednički problem zemalja u tranziciji (eng. *Organized and Economic Crime: A Common Problem*). Autori M. Cejp i M. Scheinost, sa Instituta za kriminologiju i društvenu prevenciju u Pragu, zaključuju da je povećanje broja počinjenih krivičnih djela ove vrste u ispitanim tranzicijskim zemljama povezano sa ubrzanom prelaskom sa planske na tržišnu ekonomiju te brzopletom privatizacijom državnog kapitala. Institucionalni i krivičnopravni sistemi ovih zemalja nisu imali odgovarajuće mehanizme reakcije na ovakva krivična djela, što je otvorilo prostor i, između ostalog, formiranju kriminalnih organizacija te internacionalizaciji kriminalnih aktivnosti (str. 163, *et seq.*). Drugi rad u ovom dijelu knjige, kojeg su napisali prof. dr. V. Grozdanić i I. Martinović sa Pravnog fakulteta u Rijeci, bavi se korupcijom i analizira da li se ova kriminalna pojava može smatrati metaforom društava u tranziciji (eng. *Corruption as a Metaphor for Societies in Transition?*). Zbog svojih specifičnosti (autori navode, npr., odsustvo stabilnog pravnog okvira, nerazvijenost demokratskih vrijednosti, institucija, tržišta i sl.) tranzicijska društva predstavljaju plodno tlo za pojavu i širenje koruptivnih krivičnih djela (str. 183), što se potkrepljuje odgovarajućim analizama u odnosu na svaku državu. Bosna i Hercegovina zbog svoje specifične novije historije, specifične, asimetrične i složene državne strukture te slabe centralne vlasti nije u stanju da na adekvatan način

procesuiru ova krivična djela (str. 190). Autori konstatuju da je korupcija značajan problem u svim zemljama u tranziciji, ali nejednakog intenziteta (str. 191) koji zavisi od historijskih okolnosti u predsocijalističkom (pripadništvo evropskim multinacionalnim monarhijama autori cijene kao bolju startnu poziciju u reakciji na korupciju, str. 192) i socijalističkom periodu (zemlje bivše Jugoslavije u kojima je socijalizam bio prisutan u „blažoj formi“ u boljoj poziciji su u odnosu na zemlje nekadašnjeg sovjetskog bloka, str. 192), kao i od uslova u svakoj pojedinoj zemlji (prisustvo međuetničkih tenzija i sukoba, te spremnost političkih elita u borbi protiv korupcije, str. 192). Dr. V. Nikolić-Ristanović, profesorica Beogradskog univerziteta i aktuelna predsjednica Evropskog kriminološkog društva, napisala je slijedeći rad u ovom dijelu knjige posvećen rasprostranjenom problemu trgovine ljudima (eng. *Human Trafficking between Profit and Survival*), koji donosi analizu ovog problema u zemljama Centralne i Istočne Evrope iz kriminološkog ugla. U radu se izlažu osnovne karakteristike ovog problema, kao pojave novijeg doba, dajući potpunu etiološku i fenomenološku sliku iz regionalne perspektive. Na osnovu raspoloživih podataka i izvještaja, autorica zaključuje da su zemlje Centralne i Istočne Evrope najčešće zemlje porijekla ali i tranzitne zemlje (str. 207). Četvrti rad u ovom dijelu knjige napisala je dr. H. Sijerčić-Čolić, profesorica Pravnog fakulteta u Sarajevu, naslovljen „Maloljetnička delinkvencija i sudstvo za maloljetnike u tranziciji“ (eng. *Juvenile Delinquency and Juvenile Justice in Transition*). U ovom radu autorica analizira uzroke, posljedice i tendencije maloljetničke delinkvencije te mogućnosti društvenog i pravnog sistema u reakciji na ovaj problem iz ugla tranzicijskih procesa. Ovo tim prije, ne s obzirom na stope maloljetničkog kriminaliteta (koje su niže u posmatranim zemljama od evropskog prosjeka), zbog njegove strukture (vrsta i težina počinjenih djela), stope krivičnih djela počinjenih u povratu i sl. Takva kretanja, prema mišljenju autorice, nameću potrebu za razmišljanjima o karakteru reakcije na maloljetničku delinkvenciju, tj. da li će ona biti represivnog karaktera ili putem odgovarajućih mjera, već poznatih zemljama Centralne i Istočne Evrope. Trendovi regiona ukazuju na prihvatanje međunarodnih standarda karakterističnih za postupanje sa maloljetnim prestupnicima, kao što su načelo najboljeg interesa djeteta, prava na pravičan postupak, primjena mehanizama restorativne pravde, posebnih obaveza i sl. (str. 246–247).

Posljednji, peti dio knjige (str. 253–277) pod naslovom „Dekonstrukcija tranzicije(a)“ (eng. *Deconstructing Transition(s)*) tematski je zaključnog karaktera i čini jedan prilog kojeg je napisao Z.

Kanduč, „Kriminalitet, klasna kontrola, strukturalno nasilje i društvene formacije 'u tranziciji'“ (eng. *Crime, Class Control, Structural Violence and Social Formations "In Transition"*). U ovom radu autor cijeni da li su prednosti i nedostaci prelaska iz socijalizma u kapitalizam, u svojoj ukupnosti, predstavljali korak naprijed ili nazad. Polazeći od relativiziranja pojma „napredak“ u kontekstu zemalja Centralne i Istočne Evrope, autor nastoji utvrditi, kada su u pitanju te zemlje, šta „tranzicija“ znači (str. 254) i zaključuje da pod ovim terminom mogao smatrati prelazak ovih zemalja smrtonosne krize socijalizamâ lokalnog karaktera u strukturiranu (globalnu) krizu kapitalističke ekonomije, uz nekad naivno i nekritičko prihvatanje standarda predloženih od inostranih eksperata, političara i predstavnika međunarodnih organizacija. To je, ističe autor, rezultiralo negativnim posljedicama, kao što su promjene u percepciji korupcije, organizirani klijentelizam, defragmentacija društva, smanjenje solidarnosti i socijalne države i sl., što je utjecalo i na kretanja kriminaliteta te kreiranje odgovarajuće kriminalne politike (str. 261, *et seq.*).

Ova knjiga predstavlja prvi rad na ovim prostorima o utjecaju tranzicije na kriminalitet kao negativnu pojavu i napore u kreiranju kriminalne politike u posljednjih dvadeset godina, čije objavljivanje je potrebno i korisno iz više razloga. Prvo, knjigu su pripremiliiskusni autori iz zemalja pokrivenih istraživanjem čije potpunije razumijevanje okolnosti koje su prethodile te uslijedile ovim promjenama obezbjeđuju validnost izvedenih zaključaka i time otvaraju prostor za dalja istraživanja. Tome također ide u prilog i to da je knjiga objavljena na engleskom jeziku, čime se zasigurno proširuje krug zainteresiranih čitalaca, prvenstveno postdiplomaca, istraživača u oblasti pravnih i društvenih nauka, posebno krivičnog prava i kriminologije ali i onih koji u okviru svojih profesionalnih i drugih aktivnosti utječu na formiranje i provođenje kriminalne politike.

**CRTEŽI MEHMEDA SLEZOVIĆA SA MOTIVIMA
POČITELJA I HERCEGOVINE
Galerija „Preporod“, Sarajevo, 8. maja 2013.**

**MEHMED SLEZOVIĆ'S DRAWINGS WITH
POČITELJ AND HERZEGOVINA MOTIFS
The "Preporod" Art Gallery, Sarajevo 8 May 2013**

Sažetak

Tekst govori o izložbi crteža Mehmeda Slezovića koja je otvorena u galeriji „Preporod“ 8. maja 2013. godine.

Summary

This text here presents the exhibition of Mehmed Slezović's drawings that was organized in the "Preporod" Art Gallery on 8 May 2013.

Zapisi iz Počitelja (2011–2012)

U galeriji „Preporod“ 8. maja 2013. godine otvorena je izložba crteža *Zapisi iz Počitelja*, autora Mehmeda Slezovića. Slikar Mehmed Slezović rođen je 1960. godine u Novom Pazaru. Studirao je i završio Fakultet likovnih umjetnosti u Beogradu 1985. godine. Na istom fakultetu okončao je postdiplomski studij slikarstva 1987. godine, a postdiplomski studij grafike 1990. godine. Doktorsku disertaciju pod naslovom *Umjetnički crtež u savremenoj praksi i teoriji* odbranio je 2009. godine. Član je ULUS-a i Grafičkog kolektiva Beogradskog kruga, Internacionalnog udruženja Krakovsko trijenale kao i Internacionalnog udruženja „Tama art“ Univerziteta u Tokiju.

Slezović je bio aktivni sudionik „Preporodove“ internacionalne likovne kolonije u Počitelju 2011. godine. Na likovnoj koloniji započeo je i u junu 2012. predstavio ciklus crteža pod nazivom *Zapisi iz Počitelja*. „Preporodova“ kolonija u Počitelju ima namjeru da približi kulturno-historijsku baštinu Bosne i Hercegovine internacionalnom korpusu umjetnika, te da s pažnjom prati rezultate umjetnika koje saziva i sarajevskoj i bosanskohercegovačkoj javnosti prezentira njihov rad, a pritom je svako svjestan da desetak dana koje umjetnici provedu u koloniji nisu dovoljni da se oni prezentiraju u pravom svjetlu. Druženje u

određenom ambijentu dovoljan je osnov da započne jedna crtačka avantura kakvu možemo prepoznati u crtežima Mehmeda Slezovića u kojima se vidi da je autor, upijajući sadržaje podneblja, iste trajno preuzeo i odlučio ponijeti sa sobom kao svoje trajno obogaćenje i iskustvo. To je i razlog da „preuzimanja“ i „poticaji“ koji žive u crtežima budu naknadno prezentirani doprinoseći bogatstvu interaktivnog odnosa sredine u kojoj autor boravi i sredine iz koje dolaze. Radovi Mehmeda Slezovića više su nego dobar primjer ovih sretnih umjetničkih i duhovnih prožimanja. Slezović doživljava Počitelj kao biser s dna mora koji se nekim čudom našao u koritu Neretve pa se onda smjestio na obali u jednu prirodnu školjku.

Kritičke opservacije o crtežu u likovnom opusu M. Slezovića

Izložbom crteža u galeriji „Preporod“, sa tematikom Počitelja i Hercegovine, Mehmed Slezović demonstrira virtuoznost crtača koji je rafiniranom magičnošću ugradio *crtež* u samu osnovu svog umjetničkog stvaralačkog kreda. Ovo nije izmaklo oku i riječi brojnih kritičara koji su pažljivo upozorili na ovu sklonost umjetnika. Navedimo neke iskaze koji svjedoče o razumijevanju i tumačenju osnovne intencije Slezovićevog stvaralačkog duha. Dragoslav Paunesku, naprimjer, govori o „čistom i volumenski snažno postojanom crtežu“, profesor Aleksandar Luković govori o „lepoti linije i čulnoj uverljivosti svetlo-tamnog koje prerastaju u pravu likovnu vrednost“, a profesor Emir Dragulj naglašava: „Slezović je prije svega crtač. Svoje vizije gradi linijom ili snopovima linija.“ Likovni kritičar Đorđe Kadrijević u crtanju Slezovićevom naglašava „posebno čulo za lepotu prošlih i iščezlih svetova (...) u čijim prostorima struji setna atmosfera prohujalih vremena.“ Likovni kritičar Dušan Đokić naglašava da je „Slezović u samom grafičkom opusu ubedljivo istakao svoje prevashodno crtačke kvalitete, kaptivirajući, posebno, fenomen svetlosti u duhu magičkog realizma, materijalizaciju onog što pripada domenu oštre percepcije, ali i onom što priziva metafizičko i onostrano, najdublje u duhovnom smislu.“ Najzad, Olivera Vukotić uočava „crtačke arabeske, koje se mogu posmatrati i kao posrednik između forme i sadržine“, uočavajući da „besprekorno minuciozan, istovremeno i jedan od nosioca izvesne blagosti i zanosa, povremeno i tonske organizacije kompozicije, *crtež* jeste jedna od primarnih odrednica Slezovićevog *grafičkog rukopisa*, rukopisa koji na gledaoca deluje lično i duboko.“ Svi ovi iskazi nedvosmisleno svjedoče i govore o Slezoviću kao crtaču koji vlastite crtačke kvalitete i senzibilnost crtača višedimenzionalno

ugrađuje u svoj stvaralački likovni izraz. Slezović je, dakle, od stručne kritike prepoznat kao vrhunski crtač. Valja podsjetiti da je u likovnim umjetnostima *crtež* fundament na kojem nastaje građevina likovnog djela. Crtež bilježi likovnu „ideju“ pa je samo crtanje način „razmišljanja“ i iznošenja „misli“ odnosno način konstruiranja jednog od beskonačnog broja svjetova. Crtež je u svojoj konačnici otvoren za sve promjene i sve tonalitete duha – pred onim neponovljivim trenucima neposrednog sučeljavanja materijala, misli i ruke, te djela koje nastaje kao proizvod tih jedinstvenih trenutaka pred očima umjetnika, kao što i poezija nastaje iz neobjašnjive neuhvatljivosti nekog potresa u „duši“. Slezovićeva linija je „poetska“ u toku i strukturi, u obradi motiva, u naglašavanju dijaloga između *kamena* koji gradi krajolik i onog koji, gradeći arhitektonske forme, izgrađuje *kulturu* u njenom vječitom zračenju kao tvorevine duha. „Poezija“ slike hercegovačkog pejzaža našla je svoju objektivaciju u „poeziji linije“, elementarnog gradivnog elementa ovih crteža upijajući u sebe i *zemlju, i vodu, i zrak i svjetlost*, preobražavajući se u sami pulsirajući *duh* vječite hercegovačke svjetlosti i ljepote. Slezovićev crtež uranja ili izranja, svejedno je, iz ovog vječnotrajueg, metafizičko-filozofskog ishodišta koje naše kulture prepoznaju kroz riječ *duh*, Geist, na čemu se skuplja umjetnost, filozofija, racionalnost, znanost, religioznost ili, općenito kazano, konstrukcionistička pluralnost milenijā čovječanstva.

Slezovićevi crteži Počitelja kroz autorovu prizmu i komparaciju predašnjih kritičkih ocjena

Šta reći o Slezovićevim crtežima koji se objedinjavaju pod imenom *Zapisi iz Počitelja*? Pođimo od misli da je pred nama vrhunski izraz *relaksacije*, budući da su crteži nastali za vrijeme trajanja likovne kolonije u Počitelju kao izraz svakodnevnog suočavanja slikara s jednim motivom. Možemo ih posmatrati kao neku vrstu crtačkih zapisa nastalih u neposrednim susretima sa hercegovačkim podnebljem. Međutim, ovaj pogled bio bi odveć jednostran jer u kontekstu ranih radova u kojima se Slezović bavi zavičajnim motivima, a koji odišu nostalgijom i elegijom nad prošlošću i prolaznošću, potragom za začaranim krajolikom djetinjstva, snom i uzdahom za izgubljenim rajem, ovaj crtački susret sa Hercegovinom mogao bi se protumačiti i kao *konačni susret* sa svijetom i motivima u kojima slikar pronalazi podsticaje svoje dublje *identifikacije*. U zapisu koji je umjetnik napravio prilikom suočavanja s Počiteljom i hercegovačkim krajolikom može se pročitati: „*Ako sam bilo gdje osjetio*

međusobno dejstvo primarnih elemenata ZEMLJE, VODE, VAZDUHA i VATRE, bilo je to upravo ovdje.“ Slezović u Počitelju vidi „mikrokosmos kulturno-historijskog sedimenta bosansko-hercegovačkog kulturno-historijskog makrokosmosa, (...) hram svetlosti koji slavi boju u svim njenim modalitetima (...) i prostor kvintesencije duha.“ Zato možemo reći da se pred nama pojavljuje umjetničko djelo i umjetnik kao svojevrsan *alhemičar* i *arheolog* duhovnih amalgama koji tvore slojevit kompoziciju Počitelja. Ovi crteži jesu konstruirajuće uranjanje u sedimente svijeta omeđenog hercegovačkim nebom.

Slezović bilježi 6. juna 2012. godine da je ove crteže pravio „nastojeći da u nekoliko linija koje se prostiru kroz prostor papira omeđim glavne ritmove i obrise pejzaža. Vertikale građevina, dijagonale brda, horizontale neba i zemlje (...) nervoznim rukopisom koji hoće da prati trenutačnost utiska i jedinstvenost trenutka.“ Međutim, iako postiže neku vrstu unutarnje identifikacije pred vječnošću pejzaža, on ne može zaboraviti tragove nasilja koji opominju na ranjivost ljepote i iluzornost spokojsva koju ljepota može izazvati. „Crtao sam“, kaže Slezović, „suočen sa ovim dualizmom ove crteže, mijenjajući svoje vizure unutar ovog sferičnog prostora, osjećajući podjednako i ono što je iza mene, kao i ono što je ispred ili sa strane.“ Linija koju povlači u crtežu za Slezovića je „linija koja piše misli i osećanja, jedan likovni tekst, a manje linija koja crta, i da sama ta linija jeste svjetlost, sopstvena svetlost linije, za razliku od onih starih crteža koji, također, nose svjetlost koja preobražava motiv u zlokobnu noć koja se bila spustila na ovaj prostor svjetlosti.“

Recimo na kraju, gledajući kroz likovni i umjetnički sadržaj Slezovićevih crteža, da u tim crtežima teče magijski fluid ezoterije, ispoljen pred motivom, a izražen likovnim sredstvom, *linijom* koja je seizmograf crtačeve duše, pritom je umjetnikova duša seizmograf – sofisticiran „uređaj“ za bilježenje zemaljskih i nebeskih potresa ljudskog bića. Ona bilježi i ocrtava liniju pred tajnom „vječitog“ i neuhvatljivošću „prolaznog“. Tako je nastao *Zapis o Počitelju*, veličanstven dokument očaravajućeg i neprolaznog ushićenja pred počiteljskom i hercegovačkom ljepotom, njihovom nezaustavljivoj moći da nepresušno nadahnjuju i ostavljaju očaravajuće tragove prisustva ljepote u svijetu ali i užase egzistencije ovog podneblja kroz generacije i stoljeća. To je taj neiskazivi bljesak magičnosti koju nam prenose ovi crteži hvatajući nebesko-zemaljski *seismós* (potres) u „duši“ umjetnika.

UPUTE ZA AUTORE KOJI DOSTAVLJAJU SVOJE RADOVE ZA „PREGLED“

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima „Pregleda“.

U časopisu objavljujemo radove koji podliježu recenziji, ali i one koji ne podliježu tom postupku. Radovi se kategoriziraju u sljedeće osnovne kategorije:

- izvorni naučni članci;
- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- stručni članci;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Objavljujemo:

- a) izvorne naučne članke koji sadrže do sada neobjavljene rezultate istraživanja koja korespondiraju sa osnovnom misijom časopisa;
- b) izlaganje sa naučnog i stručnog skupa, uz uvjet da prethodno nije objavljeno u zborniku radova skupa;
- c) stručne članke koji nude korisne prijedloge za određene struke i pri tome ne moraju obavezno sadržavati izvorna istraživanja autora;
- d) osvrte na zanimljive i korisne publikacije koje su u skladu sa osnovnom misijom časopisa;
- e) prikaze zanimljivih i za struku korisnih studija, zbornika i drugih stručnih publikacija;
- f) korisne priloge iz struke i za struku, a ne moraju predstavljati izvorna istraživanja;
- g) prijevode dosad neobjavljenih članaka koji odgovaraju osnovnoj misiji časopisa.

Da bi bili objavljeni u časopisu, radovi trebaju ispuniti sljedeće uvjete:

1. radovi trebaju biti u pisanoj formi (Times New Roman, font 12, prored single), poslani elektronskim putem ili na CD-u (koji se šalje poštom);

2. naslovi trebaju biti jasni i informativni;
3. tekstovi stručnih radova trebaju, u slučajevima kada elaboriraju pojedine segmente jednog problema, sadržavati koncizne podnaslove;
4. u lijevom gornjem uglu naslovne stranice rukopisa trebaju stajati ime i prezime autora, zvanje i naziv ustanove u kojoj radi;
5. u slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
- 6. svaki rad treba biti lektorisan, u protivnom neće biti objavljen;**
- 7. svaki rad treba sadržavati naslov paralelno na b/h/s i na engleskom jeziku, ispred teksta sažet prikaz autorske elaboracije teme, u trećem licu, ne više od 250 riječi na b/h/s i na engleskom jeziku (*italic/kurziv*), ključne riječi na b/h/s i na engleskom jeziku (*italic/kurziv*), te na kraju rada spisak korištene literature. Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen;**
8. obim rukopisa je ograničen, u pravilu, do jednog (1) autorskog tabaka/arka, odnosno šesnaest (16) kartica teksta;
9. u radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica).

Radove slati na:

Redakcija „Pregleda“, Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II,
71000 Sarajevo

n/r gđa Fuada Muslić, sekretar redakcije

tel: (033) 221-946, e-mail: izdavacka.djelatnost@unsa.ba

UNIVERSITAS

UNIVERZITET

U SARAJEVU

STUDIOTORUM SARAIEVOENSIS